

Rozwój gospodarczy i społeczny republik Kaukazu Południowego

Natasza Duraj

Rozwój gospodarczy i społeczny republik Kaukazu Południowego

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Rozwój gospodarczy i społeczny republik Kaukazu Południowego

Natasza Duraj

Natasza Duraj (ORCID: 0000-0002-0796-6620) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Instytut Logistyki i Informatyki
Katedra Analizy i Strategii Przedsiębiorstwa
90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 37/39

RECENZENCI

Rafał Czachor, Kazimierz Kraj

REDAKTOR INICJUJĄCY

Beata Koźniewska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Anna Surendra, Sebastian Surendra

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Wojciech Grzegorzczak

PROJEKT OKŁADKI

Agencja Reklamowa efectoro.pl

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/vsaltayev

© Copyright by Natasza Duraj, Łódź 2023

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2023

<https://doi.org/10.18778/8331-178-4>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.10974.23.0.M

Ark. wyd. 14,8; ark. druk. 15,0

e-ISBN 978-83-8331-178-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 635 55 77

Spis treści

Wstęp	7
CZĘŚĆ 1. HISTORIA, POLITYKA, GOSPODARKA, KULTURA	
Rozdział 1	
Historia Kaukazu Południowego w kontekście ekspansji terytorialnej Rosji	13
1. Urartu – najstarszy twór państwowy na Zakaukaziu	13
2. Historia Kaukazu i Zakaukazia	18
3. Kształtowanie się państwa rosyjskiego i jego tożsamości	21
4. Zakaukazie przed przyłączeniem do Rosji i w pierwszych latach po jego przyłączeniu	25
5. Kształtowanie się życia społecznego i gospodarczego w Rosji w I połowie XIX w.	29
6. Rosja w II połowie XIX w.	33
7. Kształtowanie się gospodarki na Kaukazie Południowym	36
Rozdział 2	
Kaukaz i narody go zamieszkujące	39
1. Regionalizacja i jej znaczenie dla rozwoju Kaukazu	39
2. Problematyka granic i umiejscowienie Kaukazu na terytorium Azji	42
3. Ogólna charakterystyka obszaru Kaukazu	44
4. Badania obszaru Kaukazu	48
5. Gleby Kaukazu i proces ich regionalizacji	49
6. Krainy fizycznogeograficzne Kaukazu Południowego	53
7. Morza Kaukazu Południowego	55
8. Podział administracyjny Kaukazu	58
9. Narody Kaukazu i ich języki	61
9.1. Narody Kaukazu Północnego i Zakaukazia	61
9.2. Języki kaukaskie	65
Rozdział 3	
Gruzja i Abchazja	69
1. Warunki naturalne	69
2. Historia Gruzji	72
3. Kształtowanie się gospodarki Gruzjińskiej SRR	75
4. Ludność i gospodarka Gruzji oraz jej poszczególnych jednostek administracyjnych	80
5. Abchazja	87
Podsumowanie	90

Rozdział 4

Armenia	93
1. Warunki naturalne	93
2. Historia Armenii	98
3. Historia, gospodarka i społeczeństwo Armeńskiej SRR	104
4. Republika Armenii – ludność i gospodarka	108
Podsumowanie	115

Rozdział 5

Azerbejdżan	117
1. Warunki naturalne	117
2. Historia Azerbejdżanu	126
3. Historia Azerbejdżańskiej SRR, jej ludność i gospodarka	131
4. Gospodarka i ludność Republiki Azerbejdżanu	137
Podsumowanie	140

CZĘŚĆ 2. LITERATURA I KULTURA ZAKAUKAZIA A JEGO ROZWÓJ SPOŁECZNY

Rozdział 6

Wpływ rosyjskiej myśli społeczno-politycznej na przemiany gospodarcze i społeczne na Kaukazie Południowym	143
1. Rewolucja francuska a kształtowanie się rosyjskiej myśli społeczno-politycznej	143
2. Aleksandr N. Radiszczew – pierwszy rosyjski rewolucjonista szlachecki	145
3. Wpływ twórczości Puszkina na kształtowanie się myśli społecznej i politycznej w Rosji. Kontynuatorzy idei Puszkina	146
4. Ruchy społeczne w Rosji i ich powiązanie z działalnością literacką	151
4.1. Tajne związki rewolucyjne w Rosji a działalność literacka	151
4.2. Kółko Stankiewicza i Pietraszewskiego	153
4.3. Zapadnicy i słowianofile	154
4.3.1. Zapadnicy	154
4.3.2. Słowianofile	160
5. Twórczość poetów i pisarzy rosyjskich i ich wpływ na kształtowanie rosyjskiej tożsamości oraz zainteresowanie Kaukazem	162

Rozdział 7

Literatura i kultura Kaukazu Południowego i jej wpływ na rozwój społeczny Zakaukazia	175
1. Gruzja	175
2. Armenia	188
3. Azerbejdżan	197

Zakończenie	205
Wskazówki bibliograficzne	209
Bibliografia	211
Spis tabel	237
Spis rysunków	239

Wstęp

*Pod sobą mam Kaukaz. Sam jeden wśród gór,
nad śniegi się wzbilem, na skraje granitów.
Tam orzeł, z dalekich podjąwszy się szczytów,
mnie równy, zawisa w przestrzeni bez chmur...*

A.S. Puszkina, *Kaukaz* (1829)
(przeł. Antoni Bogusławski)

Kaukaz to rozległe terytorium położone między Morzem Czarnym i Morzem Azowskim na zachodzie a Morzem Kaspijskim na wschodzie. Jego północną granicę stanowi obniżenie Kumsko-Manyckie. Na południu obszar Kaukazu zajmuje terytoria takich państw, jak Gruzja, Armenia i Azerbejdżan, które będą przedmiotem rozważań w niniejszej pracy. Na południowych obszarach Kaukaz jest ściśle związany z górzystymi obszarami zachodniej Azji, w skład której sam wchodzi.

Kaukazowi jako wyjątkowej krainie fizycznogeograficznej charakter nadaje przede wszystkim górski obszar głównego jego pasma, jakim jest Wielki Kaukaz, który ciągnie się z północnego zachodu na południowy wschód, od Morza Czarnego do Morza Kaspijskiego. Na południe od Wielkiego Kaukazu rozciągają się równiny zakaukaskie leżące w szerokiej strefie ugięcia tektonicznego pomiędzy Wielkim Kaukazem na północy a Małym Kaukazem na południu. Pod względem orograficznym i geologicznym z łańcuchami Małego Kaukazu wiąże się północna część Wyżyny Armeńskiej.

W II połowie XVI w. państwo moskiewskie podjęło szeroko zakrojone działania mające na celu opanowanie wybrzeży Morza Bałtyckiego oraz obszarów położonych nad Wołgą i Morzem Kaspijskim. W dorzeczu dolnej Wołgi znajdowały się ważne szlaki handlowe wiodące z Europy Wschodniej do Persji i Azerbejdżanu, na Syberię i na szlak karawanowy do Buchary i dalej do Chin.

W okresie tym powstały załączki rynku ogólnorosyjskiego, który ukształtował się w następnym stuleciu. W Rosji rozwinęły się regularne stosunki handlowe zarówno między poszczególnymi obszarami tego państwa, jak i innymi krajami. Przyłączenie do państwa moskiewskiego w połowie XVI w. Kazania i Astrachania ułatwiło stosunki handlowe z Kaukazem, Azją Środkową i Iranem.

Szczytowym okresem ekspansji Rosji skierowanej na obszary Azji była wojna z Persją, która toczyła się w latach 1722–1723 głównie na Kaukazie. Jej zasadniczym

celem było przede wszystkim opanowanie obszarów położonych nad Morzem Kaspijskim. Stało się to możliwe za sprawą zawartego we wrześniu 1723 r. traktatu, na mocy postanowień którego Persja oddała Rosji rozległe obszary, położone nad tym morzem – przede wszystkim terytoria należące do Azerbejdżanu. Pod władzę imperatora wszechrosyjskiego przeszło Baku, a także Derbent i Aszchabad. W 1801 r. cesarz Paweł I ostatecznie przyłączył Gruzję do Rosji.

Zasadniczym celem monografii jest przedstawienie problematyki dotyczącej rozwoju gospodarczego i społecznego republik Kaukazu Południowego (Zakaukazia)¹. Zamysłem pracy była chęć ukazania procesów historycznych mających miejsce w Gruzji, Armenii i Azerbejdżanie. Przedstawiono w niej zagadnienia dotyczące rozwoju gospodarczego i społecznego Kaukazu Południowego na tle wydarzeń, jakie rozgrywały się przede wszystkim w państwie rosyjskim, a także problematykę kształtowania się relacji gospodarczych między Rosją a obszarem Zakaukazia.

Postawionemu celowi monografii podporządkowana została jej struktura. Praca składa się ze wstępu, z siedmiu rozdziałów, zakończenia, bibliografii oraz ze spisu tabel i rysunków. Została ona podzielona na dwie zasadnicze części. W pierwszej z nich, zatytułowanej *Historia, polityka, gospodarka, kultura*, ujęto zagadnienia odnoszące się głównie do problemów związanych z rozwojem gospodarczym Kaukazu Południowego, zaś w części drugiej, noszącej tytuł *Literatura i kultura Zakaukazia a jego rozwój społeczny*, zaprezentowano przede wszystkim zagadnienia dotyczące wzmiankowanego w tymże tytule rozwoju społecznego obszaru Kaukazu Południowego.

W rozdziale 1, zatytułowanym *Historia Zakaukazia w kontekście ekspansji terytorialnej Rosji*, przedstawiono historię najstarszego tworu państwowego na Zakaukaziu, jakim było Urartu, a następnie omówiono historię Kaukazu i Zakaukazia. Rozdział ten zawiera informacje na temat kształtowania się państwa rosyjskiego i jego tożsamości oraz historii Zakaukazia przed przyłączeniem do Rosji i w pierwszych latach po jego przyłączeniu. Ponadto w rozdziale 1 omówiono kształtowanie się życia społecznego i gospodarczego w Rosji w I połowie XIX w., procesy społeczne i gospodarcze w tym kraju w II połowie XIX w., a także proces kształtowania się gospodarki na Kaukazie Południowym.

Rozdział 2 pt. *Kaukaz i narody go zamieszkujące* zawiera informacje dotyczące regionalizacji i jej znaczenia dla rozwoju Kaukazu. Rozważania te stanowią punkt wyjścia do omówienia problematyki granic i umiejscowienia Kaukazu na terytorium Azji. W rozdziale tym zaprezentowano także ogólną charakterystykę obszaru Kaukazu oraz badań prowadzonych na tym terenie. Następnie przedstawiono zagadnienia związane z glebami Kaukazu i procesem ich regionalizacji, a także krainami

1 Według Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej przy Głównym Geodecie Kraju pojęcia „Kaukaz Południowy” i „Zakaukazie” stanowią synonimy. Zob. *Nazewnictwo geograficzne świata. Azja Środkowa i Zakaukazie*, z. 5, Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej przy Głównym Geodecie Kraju, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2005, s. 8.

fizycznogeograficznymi i morzami Kaukazu Południowego. Rozdział 2 zawiera też informacje o podziale administracyjnym Kaukazu oraz narodów zamieszkujących to terytorium wraz z charakterystyką języków, jakimi się one posługują.

W rozdziałach 3, 4 i 5 dokonano szczegółowej charakterystyki trzech państw zakaukaskich – Gruzji, Armenii i Azerbejdżanu – prezentując ich warunki naturalne, historię, kształtowanie się gospodarki oraz struktury ich ludności.

Część druga monografii została zatytułowana *Literatura i kultura Zakaukazia a jego rozwój społeczny*. Składa się ona z dwóch rozdziałów, które mogą stanowić punkt wyjścia do poszerzonych studiów nad zagadnieniami w nich zawartymi.

W rozdziale 6, zatytułowanym *Wpływ rosyjskiej myśli społeczno-politycznej na przemiany gospodarcze i społeczne na Kaukazie Południowym*, podjęto kwestię wpływu rewolucji francuskiej na kształtowanie się rosyjskiej myśli społeczno-politycznej. Zaprezentowano w nim działalność pierwszego rewolucjonisty szlacheckiego – A.N. Radiszczewa – a następnie skoncentrowano się na problematyce wpływu twórczości Puszkina na kształtowanie się myśli społecznej i politycznej w Rosji. Ponadto w rozdziale tym przedstawiono kwestię ruchów społecznych w Rosji i ich powiązania z działalnością literacką, a także zaprezentowano twórczość poetów i pisarzy rosyjskich oraz omówiono wpływ ich twórczości na kształtowanie rosyjskiej tożsamości oraz zainteresowanie Kaukazem. Kontynuację zamierzeń rozdziału 6 stanowi rozdział 7 pt. *Literatura i kultura Kaukazu Południowego i jej wpływ na rozwój społeczny Zakaukazia*. Ukazano w nim przekrój twórczości pisarzy i poetów tworzących w Gruzji, Armenii i Azerbejdżanie bądź związanych blisko z tymi krajami.

Pracę wieńczy zakończenie, w którym zawarto najważniejsze wnioski płynące z przeprowadzonej analizy.

Monografia adresowana jest dla szerokiego kręgu odbiorców interesujących się problematyką rozwoju gospodarczego i społecznego państw położonych na obszarze Kaukazu Południowego. Została ona także stworzona z myślą o czytelnikach zainteresowanych zagadnieniami uwarunkowań historycznych, geograficznych i społecznych rozwoju państwa rosyjskiego. Praca ta może być również pomocna przy rozwijaniu zainteresowań naukowych studentów takich kierunków, jak ekonomia, historia, geografia czy socjologia.

CZĘŚĆ 1

HISTORIA, POLITYKA

GOSPODARKA, KULTURA

Rozdział 1

Historia Kaukazu Południowego w kontekście ekspansji terytorialnej Rosji

1. Urartu – najstarszy twór państwowy na Zakaukaziu

Z zapisów ujętych w kronice Salmanasara III¹ wiemy, że w połowie IX w. p.n.e. w centralnej części Azji Przedniej, w okolicach jeziora Wan, powstało nowe państwo, nazwane przez Asyryjczyków Urartu. Na początku VIII w. p.n.e. umocniło się ono na tyle, że stało się nie tylko niebezpiecznym rywalem Asyrii, ale także zajęło czołowe miejsce wśród państw Azji Przedniej ze względu na poziom swego rozwoju społecznego i kulturowego².

Urartu było państwem o ustroju niewolniczym. Jego terytorium stopniowo się rozszerzało, przy czym największa ekspansja terytorialna Urartu miała miejsce na początku VIII w. p.n.e.³ W tym też okresie w Tuspie – centrum tego państwa⁴

-
- 1 Salmanasar III (859–824 r. p.n.e.) – król Asyrii. W okresie swych rządów opanował on znaczne terytoria, położone na południe i południowy zachód od jego państwa, co umożliwiło mu stworzenie imperium, które przetrwało do 612 r. p.n.e. Więcej zob. w: A.B. Седов (red.), *История древнего востока: от ранних государственных образований до древних империй*, Восточная Литература, Москва 2004.
 - 2 Więcej zob. w: Б.Б. Пиотровский, *История и культура Урарту*, Издательство АН Армянской ССР, Ереван 1944.
 - 3 Więcej zob. w: Б.Б. Пиотровский, *Урарту. Древнейшее государство Закавказья*, Государственный Эрмитаж, Ленинград 1939.
 - 4 Jak podaje K. Jakubiak, pierwsza stolica Urartu – Arzaškun – została opuszczona w 856 r. p.n.e. po najeździe Salmanasara III i przeniesiona do Tuspy. Zob. K. Jakubiak, *Słów kilka o systemie obronnych królestwa Urartu*, „Światowid” 1999, nr 1 (42), s. 24.

– zbudowany został kanał doprowadzający do miasta wodę do picia. Powstały wówczas także liczne świątynie, pałace i twierdze.

Państwo Urartu prowadziło zacięte walki z Asyryjczykami. Wojska urartyjskie na zachodzie doszły do Eufratu, na wschodzie opanowały ważne ze strategicznego punktu widzenia okolice górskie, zaś na północy dotarły do Araksu. Wyprawy na Zakaukazie miały na celu przyłączenie do Urartu urodzajnych terenów Doliny Ararackiej⁵, a także zdobycie bydła i wzięcie jeńców. Państwo Urartu miało też w planach opanowanie obszarów Małego Kaukazu obfitujących w złoża rud miedzi, która stanowiła w owym okresie cenny surowiec naturalny.

Dalsza ekspansja terytorialna państwa Urartu miała miejsce w okresie panowania króla Argisztiego, syna Menui. Po krótko trwającej wojnie z niewielkimi plemionami Zakaukazia do państwa Wan przyłączono całą równinę Ararat⁶. W tym czasie owe centrum administracyjne Urartu zostało przeniesione na lewy brzeg rzeki Araks. Wówczas także król Argishti zbudował swą twierdzę, nazywając ją Argisztichinili. Na miejscu tym założony został w późniejszym okresie Armawir – starożytna stolica państwa ormiańskiego.

W pierwszej połowie VIII w. p.n.e. wokół twierdzy Argisztichinili podjęte zostały szeroko zakrojone roboty budowlane, zintensyfikowane około połowy tegoż stulecia. W tym to okresie powstały świątynie, twierdze, zbudowano kanały nawadniające oraz założono liczne sady i winnice. Równina Ararat stała się wówczas jednym z ważnych centrów rolnictwa i hodowli bydła.

Okres ten wiąże się z dalszymi podbojami mającymi na celu nie tylko zagospodarowanie nowych obszarów, ale także wzięcie do niewoli znacznej liczby jeńców, których spędzano wraz ze zdobyczym bydłem do centrum Urartu. Na podbite i włączone w skład Urartu kraje zostały nałożone – oprócz daniny – powinności w sferze wojskowej. Zarząd nowymi obszarami (namiestnictwami) powierzony został namiestnikom – przede wszystkim dowódcom wojskowym.

Na podstawie materiałów źródłowych oraz prac archeologicznych, których drobiazgowy obraz dał w swych licznych pracach naukowych B.B. Piotrowski⁷, można

5 Dolina Araracka, określana także mianem Doliny Erywańskiej, wchodzi – wraz z Kotliną Nachiczewańską – w skład rozległego zapadliska środkowo-araksyjskiego, stanowiącego najniższą i najbardziej zamkniętą część wulkanicznej Wyżyny Armeńskiej. Wskutek swego zamknięcia zapadlisko to ma klimat szczególnie suchy i kontynentalny. Jego powierzchnia zbudowana jest częściowo z aluwii Araksu i stożków napływowych, usypanych przez spływające z gór rzeki, a częściowo z law i tufów wulkanicznych. Na tym obszarze występują przede wszystkim czarnoziemy i gleby brunatne, miejscami także sołonce. Pył i ły, znoszone przez wodę rzek górskich do Araksu, zabarwiają jego wody na kolor czerwony, a obfitość mułu powoduje nadzwyczajną urodzajność tego terenu. Więcej zob. w: А.К. Шагинян, *География Армении*, СПбГУ, СПб. 2014.

6 Więcej zob. w: Б.Б. Пиотровский, *Ванское Царство (Урарту)*, Издательство восточной литературы, Москва 1959.

7 Więcej zob. w: В.Ю. Зуев, *Борис Борисович Пиотровский*, [w:] Г.Н. Севостьянов, *Портреты историков: время и судьбы*, Наука, Москва 2004.

stwierdzić, że Argisztichinili było największym – a właściwie jedynym – centrum administracyjnym Zakaukazia w okresie niemalże całego VIII w. p.n.e. W twierdzy tej mieszkał namiestnik Urartu, tu także stacjonował urartyjski garnizon.

W okresie, gdy państwo Urartu znajdowało się u szczytu swej potęgi, zbudowana została twierdza Irpuni.

Umocnienie się panowania państwa Urartu na Zakaukaziu i w rejonach jeziora Urmia umożliwiło podejmowanie dalszych wypraw – tym razem na zachód, do północnej Syrii. Okres ten wiąże się też z osłabieniem pozycji Asyrii, która – nie mogąc przeciwstawić się sile państwa Urartu – traciła stopniowo swe terytoria i rolę w Azji Przedniej.

Sytuacja ta uległa zmianie po wstąpieniu na tron asyryjski Tiglatpalasara III. Dzięki działaniom, które przedsięwziął on w II połowie VIII w. p.n.e., Asyria odzyskała utraconą potęgę oraz zawłaszczone przez Urartu kraje. W 743 r. p.n.e. w północnej Syrii wojska Tiglatpalasara III zadały cios wojskom urartyjskim dowodzonym przez Sarduriego⁸. W wyniku poniesionej klęski Urartu było zmuszone do zwrócenia Asyrii krajów, które miały ogromne znaczenie dla kształtowania stosunków handlowych tego państwa z rejonami położonymi nad Morzem Śródziemnym oraz w Azji Mniejszej.

W 735 r. p.n.e. Tiglatpalasar III przedsięwziął wyprawę przeciwko Urartu, kierując swe wojska do stolicy tego państwa – Tuspy. Wojska asyryjskie obległy twierdzę na skale Wan, jednakże Sarduri nie poddał się i mimo niekorzystnego rozwoju sytuacji zdołał utrzymać twierdzę.

Kolejne lata przyniosły osłabienie władzy państwowej Urartu, a następnie rozpad państwa. Sytuacja uległa zmianie po wstąpieniu na tron Rusy, syna Sarduriego. Objął on tron około 730 r. p.n.e. w bardzo trudnym dla tego państwa okresie. Jego zasługą jest odbudowa państwa i ponowne przyłączenie do Urartu ziem, które zostały temu państwu odebrane.

Okres panowania Rusy, syna Sarduriego, wiązał się zarówno ze zwiększeniem obronności państwa, jak i z reformami administracyjnymi, przeprowadzonymi w okęgach granicznych. Działania Rusy wiązały się przede wszystkim z zabezpieczeniem północnych granic jego państwa, zagrożonych najazdem Kimmeriów⁹, oraz z przygotowaniem do działań wojennych przeciw Asyrii na południowym wschodzie państwa Urartu.

Rusa przeprowadził reformę zarządu okęgami granicznymi swego państwa, dzieląc stare namiestnictwa i zamieniając wielkie ośrodki administracyjne na mniejsze. Działania te miały na celu osłabienie pozycji namiestników, których lokalna władza umocniła się do tego stopnia, że zaczęła poważnie zagrażać integralności państwa.

8 Пор. Б.Б. Пиотровский, *Урартское государство во второй половине VIII в. до н.э.*, „Вестник древней истории” 1939, № 1, s. 65–78.

9 Więcej zob. w: A. Ivantchik, *Les Cimmériens au Proche-Orient*, Vandenhoeck Ruprecht, Fribourg 1993.

Za czasów panowania Rusy, syna Sarduriego, królewska rezydencja przeniesiona została ze skały Wan na wyżynę Toprach-Kale, położoną na południowym brzegu jeziora.

W 714 r. p.n.e. wojska asyryjskie zadały Urartu dotkliwą klęskę, zajmując całe państwo Wan. Zginął też król Rusa, co ponownie doprowadziło do zachwiania władzy na Zakaukaziu.

Państwo Urartu doświadczyło jeszcze jednego okresu rozwoju politycznego i kulturalnego. Miało to miejsce w czasie panowania króla Rusy, syna Argisztego, który to okres przypada na II ćwierć i środek VII w. p.n.e. W czasie jego panowania nastąpił intensywny rozwój budownictwa i umacniania potęgi państwa Wan. Zakończona została także reforma zarządu namiestnictw, zapoczątkowana przez jego dziada – Ruseę, syna Sarduriego.

Archeologowie i historycy od wielu lat prowadzą szeroko zakrojone badania, mające na celu poznanie historii rozwoju państwa Urartu. Szczególnie wzmożone były prace prowadzone na obszarze wzgórza Karmir-Blur¹⁰.

Karmir-Blur był pałacem namiestnika Urartu na Zakaukaziu. Miasto nazywało się Tejszebaini, co oznaczało „miasto boga Tejszeby”¹¹. W charakterze daniny do Tejszebaini dostarczano rudę miedzi i złom brązu. Badania archeologiczne wskazują, że najprawdopodobniej w tym właśnie mieście były one przetwarzane na sztaby metalu i wysyłane do centrum stolicy¹². Ponadto w Tejszebaini przechowywane były ogromne zapasy pszenicy, jęczmienia, sezamu oraz prosa.

W 1827 r. Towarzystwo Francusko-Azjatyckie oddelegowało do przeprowadzenia badań w rejonie jeziora Wan F.E. Schulza. Rok później odkrył on na tym terenie starożytne pisma klinowe, które różniły się formą klinów od wcześniej znanych pism tego rodzaju. F.E. Schulz wykonał staranne kopie napisów, znajdujących się na starożytnych budowlach oraz na skałach, a także opisał szczegółowo skałę Wan. Jego zasługą jest także dokonanie szczegółowego opisu pomieszczeń wykutych w tej skale.

F.E. Schulz prowadził swe badania w latach 1828–1829. Jego w wysokim stopniu zaawansowane prace badawcze przerwała tragiczna śmierć, która nastąpiła w krótkim czasie po przybyciu na teren dawnego państwa Urartu¹³. Zebrane przez F.E. Schulza materiały zostały dostarczone do Francji. Wyniki jego prac opublikowano w 1840 r.

W kwietniu 1914 r. Rosyjskie Towarzystwo Archeologiczne podjęło decyzję o rozpoczęciu szeroko zakrojonych badań nad zabytkami i kulturą Urartu. Decyzja taka była podyktowana tym, że rosyjscy badacze Wschodu ogromnie doceniali

10 Nazwa „Karmir-Blur” oznacza po ormiańsku „Czerwone wzgórze”. Określenie takie zostało mu nadane ze względu na fakt, że szczyty i zbocza tego wzgórza pokrywała gruba warstwa czerwonej ziemi, powstałej ze zburzonych murów, zbudowanych z niewypalanej cegły.

11 Urartyjski bóg wojny i burzy.

12 Por. Б.Б. Пиотровский, *Город бога Тейшебы – последний оплот урартской власти в Закавказье: результаты раскопок на Кармир-Блуре*, „Вестник древней истории” 1948, № 4, s. 143–153.

13 F.E. Schulz został zabity w 1829 r. przez Kurdów w górach w okolicy Dżułamerku.

znaczenie tego państwa w historii Zakaukazia. Tam bowiem – jak już zostało wcześniej wspomniane – odkryto dużą liczbę napisów klinowych wyrytych na murach twierdz bądź na skałach znajdujących się w pobliżu ruin¹⁴.

Badania te rozpoczęto w 1915 r. Podjął je N.J. Marr, który prowadził prace wykopaliskowe w Toprach-Kale¹⁵, oraz I.A. Orbieli, który badał północne zbocze skały Wan¹⁶.

Okolice Wanu są bogate w liczne zabytki w postaci nisz i stel, które zostały wydrążone w skałach przez Urartów. Jednym z najbardziej cennych zabytków jest nisza wykuta w formie drzwi, na których widnieje napis wyryty pismem klinowym. Niszę tę wykuto na zboczu łańcucha górskiego Zymzym-Daga i jest ona nazywana „MherI–Dur”¹⁷.

Badania archeologiczne prowadzone na wzgórzu Karmir-Blur dowiodły, że Urartu utrzymywało związki nie tylko z Azją Mniejszą i krajami położonymi nad Morzem Śródziemnym, ale także z Egiptem. W Karmir-Blur odnalezione zostały niezwykle cenne przedmioty¹⁸, do których należy m.in. hełm króla Argisziego. Znaleździło tak opisuje B.B. Piotrowski:

Bezsprzecznie do najlepszych zabytków Urartu należy hełm króla Argisziego, znaleziony na wzgórzu Karmir-Blur w r. 1950. Hełm wykonano z brązu i upiękuszono niezwykle ozdobami, wykonanymi techniką wytłaczania. Przednią jego część upiękuszono jedenastu świętymi drzewami, rozmieszczonymi w dwóch rzędach. Z obu stron każdego drzewa stoją bogowie; jedni są brodacami, ze skrzydłami u ramion (cheruby), inni bez bród. Pierwsi są nam dobrze znani z płaskorzeźb pałaców asyryjskich, drudzy – z fresków ruin urartyjskiego miasta Irpuni (wzgórze Arin-Berd w Erywanu). Wszystkie te drzewa z obydwu stron obrzeżono wyobrażeniami żmij z lwimi łbami, po cztery potwory z każdej strony; symbolizują one magiczną obronę przed złymi siłami. Części hełmu, tylną i skroniową, upiękuszono dwoma rzędami urartyjskich rydwanów bojowych i jeźdźców. Wozy dwukolne są bardzo podobne do asyryjskich: masywne koła o ośmiu szprychach, lżejsze nadwozie, lekki dyszel (...). Na hełmie przedstawiono dziesiątki jeźdźców i osiem wozów bojowych. Na dolnym brzegu hełmu wyrzeźbiono krótki napis: „Bogu Chaldi, władcy, ten hełm – Argiszti, syn Menui, ofiarował”. Poza napisem umieszczono trzy znaki hieroglificzne, być może podpis majstra¹⁹.

14 Por. Б.Б. Пиотровский, „Город Тейшебаини” в урартской клинообразной надписи, „Эпиграфика Востока” 1948, т. 2, s. 83–85.

15 Więcej zob. w: В.А. Миханкова, Николай Яковлевич Марр. Очерк его жизни и научной деятельности, Издательство Академии наук СССР, Москва 1948.

16 Więcej zob. w: М.О. Логунова, Орбели Иосиф Абгарович – человек, учёный, общественный деятель. К 125-летию со дня рождения, Петровская академия наук и искусств, СПб. 2012, s. 228–232.

17 Dostownie „Drzwi Mhera”. Mher był jednym z bohaterów eposu ormiańskiego o bohaterach sasuńskich. Według tekstu eposu Mher wraz ze swym koniem, po długich i ciężkich latach tułaczki po świecie, zniknął właśnie w tej skale.

18 Więcej zob. w: Б.Б. Пиотровский, Раскопки Кармир-Блура, „Сообщения Государственного Эрмитажа” 1940, № 1, s. 23–26; Б.Б. Пиотровский, Раскопки урартской крепости на холме Кармир-Блур, „Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры” 1947, т. 21, s. 13–15.

19 В.В. Piotrowski, *Urartu*, [w:] *Śladami dawnych kultur*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1954, s. 129, 132.

Po przeprowadzonej reformie urartyjskiego zarządu administracyjnego na Zakaukaziu stare centra Urartu – Argisztichilini i Irpuni – straciły swe znaczenie²⁰. Natomiast Tejszebaini pozostawało ostoją władzy Urartu na tym terenie od początku VI w. p.n.e. do ostatnich dni istnienia tego państwa²¹. Twierdza Tejszebaini została zburzona przez Scytów. Na podstawie analizy materiałów źródłowych i przeprowadzonych prac archeologicznych B.B. Piotrowski wskazuje, że atak na cytadelę Karmir-Blur miał miejsce już po upadku Tuspy, jednakże nie jest możliwe dokładne ustalenie daty jej zburzenia²².

2. Historia Kaukazu i Zakaukazia

Dzieje państw i narodów Kaukazu były ze sobą ściśle związane, stanowiąc element historii Turcji, Persji i Rosji²³.

W okresie IX–VIII w. p.n.e. wiele obszarów, należących do Iranu zachodniego, weszło w skład państwa asyryjskiego²⁴ i Urartu²⁵. Na przełomie VIII i VII w. p.n.e. główna część terenów Iranu północno-zachodniego została zjednoczona pod władzą królestwa Mana²⁶.

W II ćwierćwieczu VII w. p.n.e. powstało Królestwo Medyjskie. Początkowo zajmowało ono terytorium należące do Ektabany i rozciągające się na obszar sąsiednich ziem. W późniejszym okresie objęło ono większość krain Iranu, obszar państw Mana i Urartu, liczne terytoria będące wcześniej we władaniu Asyrii oraz wschodnią część Azji Mniejszej²⁷.

W połowie VI w. p.n.e. miejsce Medii zajęło imperium Achemenidów, jednoczące na swym terytorium różne państwa i ludy starożytnego Wschodu.

20 *Ibidem*, s. 133.

21 *Ibidem*.

22 *Ibidem*, s. 139–140.

23 T. Kołodziej, *Stosunki bilateralne zakaukaskich państw partnerstwa wschodniego z Unią Europejską*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2015, nr 4, s. 99.

24 Do Asyrii należały te obszary, na których w późniejszym okresie powstało centrum państwa medyjskiego. Około 640 r. p.n.e. zależność wobec Asyrii uznały także plemiona perskie południowo-zachodniego Iranu, na czele których stali Achemenidzi, podlegający wcześniej królom Elamu.

25 B. Gafurow, *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978, s. 80.

26 *Ibidem*.

27 Więcej zob. w: И.М. Дьяконов, *История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э.*, СПбГУ, СПб. 2008; И.Г. Алиев, *История Мидии*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1960.

Wcześniej, na kaukaskim wybrzeżu Morza Czarnego, już w VII w. p.n.e. zaczęły powstawać greckie miasta-kolonie niewolnicze. Sprzyjało to łączności ludności zamieszkującej terytorium Kolchidy z cywilizacją grecką. Jednocześnie mieszkańcy Kolchidy, którzy odznaczali się wysokim poziomem rozwoju społeczno-ekonomicznego, wywierali istotny wpływ na kształtowanie się relacji gospodarczych, społecznych i kulturalnych greckich miast-kolonii południowych.

Bogatym źródłem informacji o Kaukazie jest dzieło Strabona zatytułowane *Geografia*. Ujęte w nim zostały cenne informacje o historii i etnografii obecnej Gruzji, Armenii i Azerbejdżanu oraz o geografii Zakaukazia.

Do niezwykle wartościowych źródeł traktujących o geografii i historii Kaukazu należy *Wstęp do geografii* Klaudiusza Ptolemeusza. O Kaukazie Południowym traktuje Księga V jego dzieła, w której opisane zostały Kolchida, Iberia, Albania Kaukaska oraz Wielka Armenia. Terytoria te, wraz z najważniejszymi osadami i głównymi rzekami, zostały naniesione na mapę umieszczoną w pracy Ptolemeusza²⁸.

Okresy międzylodowcowe, występujące w pliocenie na obszarze Kaukazu, umożliwiły ówczesnym mieszkańcom tego terytorium stworzenie dogodnych warunków bytowania²⁹. M. Zakrzewska-Dubasowa dowodzi, że w najstarszych źródłach historycznych znajdują się wzmianki o pierwszych ormiańskich związkach plemiennych, osiadłych na Wyżynie Armeńskiej³⁰. Wśród nich wymienione są plemiona Nairi, które zajmowały basen jeziora Wan³¹. Prowadziły one osiadły tryb życia, zajmując się rolnictwem, hodowlą bydła i rzemiosłem. Od początku XIII w. p.n.e. plemiona te toczyły walki obronne przeciwko Asyrii.

D.M. Lang podaje, że zasługą prac archeologów prowadzących prace badawcze na terytorium dawnej Armenii Tureckiej jest udowodnienie, że na obszarze Armenii i zachodniej Gruzji istniała przed co najmniej 400 lub 500 tys. lat kwitnąca kultura aszelska³². D. Rozmus tak definiuje tę kulturę:

Charakteryzuje się wprowadzeniem tzw. narzędzi bifacjalnych, czyli obrabianych obustronnie. Powstawały też przedmioty formowane nie tylko przy pomocy obróbki bifacjalnej, ale także formowane trójściennie – ostre piki. Archeologiczna kultura aszelska (aszelien) znana jest szerzej ze specyficznego wielofunkcyjnego narzędzia, tłuka pięściowego, nazywanego pięściakiem³³.

28 Szeroko zakrojone badania nad tym dziełem Klaudiusza Ptolemeusza przeprowadził N.J. Łotmouri. Zob. Н.Ю. Ломоури, *Клавдий Птолемей. Географическое руководство. Известия о Грузии*, МИГК, Тбилиси 1955.

29 D.M. Lang, *Armenia – kolebka cywilizacji*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1975, s. 39.

30 M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Ossolineum, Wrocław 1977, s. 13.

31 *Ibidem*.

32 D.M. Lang, *op. cit.*, s. 40.

33 D. Rozmus, *Powrót do Laetoli. Z rozważań nad początkami człowieka i prawa*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2020, s. 119.

Z informacji przedstawionej przez D.M. Langa wynika, że w Garedży³⁴, położonej w Gruzji w pobliżu północnej granicy Armenii, odkryte zostały szczątki „udabno-pitheka”³⁵. Znajdź to – mimo że jest fragmentaryczne – ma doniosłe znaczenie historyczne, świadczące o początkach występowania przodków współczesnych narodów, które zasiedlają terytorium Zakaukazia³⁶.

W 1991 r. zespół pod kierunkiem D. Lordkipanidzego, prowadząc wykopaliska na stanowisku Dmanisi w Gruzji, odnalazł szczątki homonida określonego później mianem *Homo georgicus*. „Człowiek z Dmanisi” datowany jest – według D. Rozmusa – na około 1,8 mln lat³⁷. Autor ten dowodzi, iż:

Odkrycie w Dmanisi tzw. *Homo georgicus*, czyli kaukaskiej odmiany *Homo erectus* datowanej na początek 2 mln lat temu, pobudziło dyskusje o ewentualnej ewolucji *Homo erectus* w Eurazji. Następnie *Homo erectus* miałyby powędrować do Afryki. Oznaczałoby to zastąpienie afrykańskiego exodusu exodusem Eurazjatyckim. To rewolucyjna teza i obecnie brak wystarczających dowodów na tak wyraźną zmianę dotychczasowego paradygmatu. Zdaniem przeważającej liczby badaczy datowanie pobytu *Homo erectus* na Jawie na ok. 1,8 mln lat i podobnie na Kaukazie czy też w Chinach w Longgupo na 1,9 i w Shangchen na 2,12 mln lat świadczy tylko o tym, że rozprzestrzenianie się wczesnych praludzi poprzedzających odmianę *Homo erectus* lub bardzo wczesnych odmian *Homo erectus* poza Afryką rozpoczęło się już w obrębie 3 mln lat temu. *Homo erectus* natomiast wykształcił się w Afryce, a dowodem na to są znaleziska australopitheców i odmian praludzi takich jak *Homo habilis* i innych, znanych tylko z subsaharyjskiej Afryki. Z tych homoninów miałyby wyewoluować człowiek wyprostowany³⁸.

Bardzo duży wpływ na rozwój społeczny Zakaukazia miała chrystianizacja tego obszaru. W Armenii chrześcijaństwo zostało ogłoszone religią państwową za sprawą króla Tyrydatesa III. Jak podają S. Longosz i R. Sawa:

Relacja Agatangelosa z 2. poł V wieku, jest najstarszą i najobszerniejszą armeńską informacją o oficjalnym przyjęciu chrztu przez państwo i króla Armenii Tyrydatesa III (298–330), co miało miejsce w ostatnich latach lub na początku IV stulecia, a najprawdopodobniej w 313 lub 314 roku³⁹.

W 302 r. św. Grzegorz Oświeciciel założył stolicę biskupią w Eczmiadynie. Jak podaje J. Figiel, przejawiał on zamiłowanie do ascezy, spędzając ostatnie lata swego życia jako pustelnik⁴⁰. Tradycje ascetycznego życia kontynuował jego młodszy syn

34 Św. Dawid Garedża był ascetą żyjącym w VI w., jednym z Ojców Syryjskich – założycieli gruzińskiego monastycyzmu.

35 D.M. Lang, *op. cit.*, s. 39. Jego nazwa pochodzi od gruzińskiego „udabno”, oznaczającego pustynię. Odkrycia tego dokonali w 1939 r. geolodzy radzieccy N.O. Burczak-Abramowicz i E.G. Gabaszwili.

36 Więcej zob. w: З.Т. Тодриа, *Топография поселения Удабно Гареджи эпохи поздней бронзы – железа*, АН Грузии, Тбилиси 1992.

37 D. Rozmus, *op. cit.*, s. 65.

38 *Ibidem*, s. 71.

39 S. Longosz, R. Sawa, *Chrzest Armenii. Agatangelos i jego historia*, „Vox Patrum” 2001, t. 40–41, s. 452–453.

40 J. Figiel, *Początki monastycyzmu w Armenii (IV–V wiek)*, „Vox Patrum” 2001, t. 40–41, s. 100.

Arystages, który aż do śmierci pozostawał w stanie bezżennym. On też jako pierwszy otrzymał po swym ojcu stolicę biskupią⁴¹.

Znacznie później, bo dopiero w 337 r., chrzest przyjął Mirian III – władca Królestwa Iberyjskiego⁴².

3. Kształtowanie się państwa rosyjskiego i jego tożsamości

Na przełomie VIII i IX w. w centrum ziem wschodniosłowiańskich powstało państwo ruskie, które zjednoczyło prawie połowę plemion wokół ośrodka kijowskiego i toczyło ustawiczne walki z koczownikami, z Bizancjum i z Waregami⁴³.

Pojawienie się drużyn wareskich na ziemiach ruskich było bez porównania mniej ważnym epizodem niż przybycie na teren pobliskich stepów Pieczyngów, z którymi młode państwo musiało prowadzić ciężkie i uporczywe walki.

Powstanie ruskich miast średniowiecznych⁴⁴ umożliwiało rozwój rzemiosła oraz nawiązywanie stosunków handlowych⁴⁵. Tu, w warowniach, narastała realna siła wojenna książąt, zdolna do przeciwstawienia się całkowitemu rozpadowi dziedzicznych ziem bojarskich i do zjednoczenia ich w państwo.

Zdaniem J. Potulskiego, Rosja jest krajem, w którym przestrzeń odgrywała ogromną rolę w kształtowaniu stosunków społeczno-politycznych⁴⁶. W rosyjskiej rzeczywistości to właśnie czynnik geograficzno-przyrodniczy uznawany był za jedną z ważnych determinant kształtujących tożsamość Rosji i jej narodu⁴⁷. Podkreślał to w szczególności M. Bierdajew, który dowodził, że istnieje nierozzerwalny związek między bezkresem ziemi rosyjskiej a rosyjskiej duszy, a co za tym idzie – między geografią fizyczną a geografią duszy⁴⁸. Dlatego też w pełni należy zgodzić się z poglądem J. Potulskiego, który twierdzi, że czynnik

41 *Ibidem*, s. 100.

42 T. Kołodziej, *op. cit.*, s. 101.

43 B. Rybakow, *Pierwsze wieki historii Rusi*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 26.

44 Na terytorium Rusi wzniesiono takie znaczące w owym okresie miasta, jak Kijów, Czernihów, Nowogród oraz Smoleńsk.

45 Przykładem miasta, które posiadało spory posad rzemieślniczy i handlowy, o rozbudowanych stosunkach handlowych, była Moskwa. Zniszczona w 1237 r. przez Mongołów nie utraciła swego znaczenia ekonomicznego, lecz podniosła się szybko i ze względu na swą rolę polityczną i ekonomiczną stała się największym ośrodkiem miejskim Rusi.

46 J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010, s. 12.

47 *Ibidem*.

48 M. Bierdajew, *Rosyjska idea*, Stowarzyszenie Kulturalne Fronda, Warszawa 1999, s. 8.

geograficzno-przyrodniczy odgrywał główną rolę w tworzeniu historii Rosji, wpływając na kształt państwa w poszczególnych etapach jego rozwoju oraz na świadomość i postawy ludności rosyjskiej⁴⁹.

Niezwykle istotnym czynnikiem w rozwoju świadomości narodu rosyjskiego był rozwój piśmiennictwa w Rosji. Uproszczony i wygodniejszy do czytania alfabet rosyjski – „grażdankę” – wprowadził zamiast alfabetu cerkiewno-słowiańskiego Piotr I. Od 1708 r. grażdanką zaczęto drukować większość książek – z wyjątkiem dzieł liturgicznych. Jak dowodzi A. Narloch:

W wyniku reformy graficznej, przeprowadzonej w latach 1708–1710 przez cara Piotra I, pojawił się nowy typ pisma – grażdanka. Litery grażdanki były zbliżone formą do łacinki. Grażdanką drukowano księgi świeckie, cyrylicą – księgi cerkiewne. Rozwój języka rosyjskiego sprawił, że część liter starej cyrylicy stała się bezużyteczna. W XVIII wieku z rosyjskiej grażdanki wyeliminowano niektóre znaki, jednak część zbędnych liter (których użycie regulowały skomplikowane i przestarzałe zasady ortograficzne) pozostała. Jednym ze sposobów tzw. uproszczenia pisowni rosyjskiej było przejście na alfabet łaciński. Latynizacja pisma rosyjskiego w XIX wieku (projekty K.M. Kodinkiego i W.G. Bielinkiego) była ściśle związana z okcydentalizmem (zapadniczym) i w kręgach słowianofilskich spotkała się z dezaprobatą⁵⁰.

Ważnym wydarzeniem w rozwoju społecznym i kulturalnym Rosji było otwarcie w 1725 r. w Petersburgu Akademii Nauk i Sztuk Pięknych. Powstała ona z inicjatywy Piotra I. J. Kostiaszow tak opisuje ideę rozwoju tej uczelni:

Głównym punktem w przedsięwzięciu opracowanym z inicjatywy Piotra I było właściwie zaproszenie uczonych z zagranicy. Rozmowy w kwestii przeprowadzenia się do Rosji wybitnych luminarzy europejskiej nauki toczyły się przez kilka lat. Pomimo aktywnej agitacji i wielkich obietnic, szanownym uczonym nie spieszo było zawierać kontrakty na osiedlenie się w Rosji. Wielu z nich bało się jechać do nieznanego kraju, zgłaszali nadmierne wymagania, zaciekle targowali się odnośnie wynagrodzenia etc. Przybyli uczeni reprezentowali bardzo różne europejskie ośrodki naukowe, ale najwięcej było przybyszów z sąsiednich Prus⁵¹.

W okresie panowania Piotra I w rezultacie wojny północnej Rosja uzyskała dostęp do Morza Bałtyckiego. Miało to ogromny wpływ na rozwój gospodarczy i społeczny państwa rosyjskiego, czemu szczególnie sprzyjało założenie nowego miasta – Sankt Petersburga⁵². W.A. Serczyk podaje:

49 J. Potulski, *op. cit.*, s. 12.

50 A. Narloch, *О латинизации русского письма в XVIII–XIX вв.*, „Studia Rossica Gedanensia” 2014, nr 1, s. 39.

51 J. Kostiaszow, *Rola Königsbergu w naukowej i kulturalnej współpracy z Rosją w XVIII–XX w.*, [w:] K. Jarosz (red.), *Königsberg – Królewiec – Kaliningrad. Dziedzictwo historyczne*, Towarzystwo Ratowania Dziedzictwa Kulturowego Kresów Dawnych i Obecnych „Ojcowizna” w Węgorzewie, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Węgorzewo–Olsztyn 2013, s. 43.

52 W 1914 r. miasto, będące wówczas stolicą Rosji carskiej, zostało przemianowane na Piotrogród, a w 1924 r. – na Leningrad.

Na ujście Newy do Morza Bałtyckiego car zwrócił uwagę jeszcze przed rozpoczęciem działań wojennych przeciwko Szwedom. W marcu 1700 r. wysłał na zwiady pod Noteburg i Narwę „detynę nieglupią”, sierżanta pułku preobrażeńkiego Wasyla Korczmina, który w czasie pobytu za granicą wyuczył się podstaw sztuki inżynieryjnej. Występował jako rzekomy nabywca szwedzkich armat⁵³.

Jak dowodzi L. Bazylow, w 1702 r. Rosjanie wzięli szturmem twierdzę Noteburg znajdującą się na południowym brzegu jeziora Ładoga, a na wiosnę 1703 r. osiągnęli ujście Newy⁵⁴.

Kamień węgielny pod budowę Petersburga położono 16 maja 1703 r.⁵⁵ W 1706 r. podjęto prace mające na celu zamianę wałów ziemnych na ceglane mury, które miały się wznosić do wysokości 12 m⁵⁶. W I połowie XVIII w. zostały one obłożone granitowymi płytami. Prace te – ze względu na swój rozmach – zostały zakończone dopiero w 1787 r.⁵⁷

Istotne znaczenie dla rozwoju Sankt Petersburga, jak i procesu historycznego Rosji miała budowa w tym mieście twierdzy, która zyskała miano „Pietropawłowskiej”. Jak podkreśla W.A. Serczyk, car Piotr I podjął decyzję o wybudowaniu możliwie daleko wysuniętej w stronę morza twierdzy, która pozwoliłaby jednocześnie na stworzenie i rozbudowę dalekiego miasta portowego. Miało stać się ono wizytówką nowej piotrowej Rosji⁵⁸.

Twierdza Pietropawłowska została zbudowana w celach obronnych, jednakże nigdy w ten sposób nie była wykorzystywana. Do 1917 r. było to jedno z najcięższych więzień politycznych⁵⁹. Jej charakterystykę tak przedstawia M. Wierszewska:

Twierdza, budowa której rozpoczęła się 27 maja 1703 r. na niewielkiej wysepce w delcie Newy, miała bronić terenów zabranych przez Rosjan Szwedom w trakcie Wojny Północnej. Po latach newska forteca – doskonała budowla wojskowo-inżynieryjna – nie utraciła swej roli militarnej, jednak

53 W.A. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Ossolineum, Wrocław 1990, s. 105.

54 L. Bazylow, *Historia Rosji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, t. I, s. 300–301. Autor ten tak precyzuje informacje o założeniu Petersburga: „Tam właśnie car postanowił zbudować miasto, które stałoby się głównym portem Rosji i punktem obronnym przeciw Szwedom. Za datę założenia tego miasta, nazywanego Petersburgiem (właśc. Sankt-Pietierburg – gród świętego Piotra), uważa się 16 (27) maja 1703 r., w tym to dniu bowiem na jednej z wysp u ujścia Newy do Zatoki Fińskiej, na tzw. Wyspie Zajęczej, rozpoczęto budowę twierdzy Św. Piotra i Pawła (Pietropawłowskiej). Roboty prowadzono bardzo szybko i już pod koniec roku stanęło na wałach ziemnych 300 armat; ewentualne wtargnięcie floty szwedzkiej na wody Newy stało się praktycznie niemożliwe”.

55 M. Abassy, *Miasto jako metamorfoza kultury – Petersburg w twórczości literackiej i publicystyce Fiodora Dostojewskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, s. 256.

56 L. Bazylow, *op. cit.*, t. I, s. 301.

57 *Ibidem*.

58 W.A. Serczyk, *op. cit.*, s. 105.

59 W murach Twierdzy Pietropawłowskiej więzieni byli m.in. A. Radiszczew, M. Czernyszewski, M. Gorki, F. Dostojewski, A. Uljanow, M. Bauman, P. Lepieszynski, L. Waryński. Drugim więzieniem, w którym przetrzymywano wielu rewolucjonistów rosyjskich i polskich, był Szlisselburg. Został on zniszczony w czasie oblężenia Leningradu w czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej.

bezpośredniego udziału w działaniach wojennych nigdy nie wzięła. Jeszcze w wieku XVIII zyskała ona smutną sławę „rosyjskiej Bastylii” – jednego z najgorszych carskich więzień politycznych⁶⁰.

Budowę Twierdzy Pietropawłowskiej po śmierci D. Trezziniego, która nastąpiła w 1734 r., kontynuował Burkhard Christoph von Münnich⁶¹.

W.A. Serczyk uważa, że doradcą przy wyborze miejsca pod budowę Twierdzy Pietropawłowskiej był prawdopodobnie francuski inżynier Józef Gaspard Lambert de Guerin, pozostający na służbie rosyjskiej⁶². Jego też autorstwa jest pierwszy jej plan, zaakceptowany przez Piotra I⁶³. Po rewolucji twierdza została zamieniona na muzeum.

W 1712 r. Petersburg został stolicą państwa rosyjskiego. Miasto to od samego początku pełniło funkcję ważnego portu, co umożliwiło pojawienie się na Bałtyku żaglowców i galer rosyjskich⁶⁴.

Bardzo ważną rolę w kształtowaniu się rosyjskiej tożsamości i rozwoju kulturowego Rosji odegrała Cerkiew Prawosławna. Warto podkreślić, że w okresie panowania Aleksandra I wysunięty został postulat stworzenia jednolitej liturgii ogólnopństwowej, co miało przejawiać się w wykonywaniu we wszystkich rosyjskich świątyniach prawosławnych takich samych śpiewów liturgicznych⁶⁵. Zadanie przetransponowania starorusyjskich kompozycji religijnych na stosowane w tamtym okresie zapisy nutowe zostało powierzone D.S. Bortniańskiemu⁶⁶. Opracował on partytury dla chórów, które ukazały się w 1822 r.⁶⁷

60 M. Wierszewska, *Twierdza Pietropawłowska w Sankt-Petersburgu jako pierwowzór X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej w walce z polskim ruchem wyzwoleniczym w XIX w.*, „Niepodległość i Pamięć” 1998, nr 12, s. 43.

61 Więcej zob. w: P. Korkosz, *Twierdza Pietropawłowska w Sankt Petersburgu – miejsce militarne, miejsce sacrum*, [w:] M. Trąbski (red.), *Twierdze osiemnastowiecznej Europy: studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, t. 2, Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Częstochowa 2018, s. 107–147.

62 W.A. Serczyk, *op. cit.*, s. 106.

63 *Ibidem*.

64 L. Bazyłow, *op. cit.*, t. I, s. 301.

65 B. Mucha, *Muzyka religijna w Rosji na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Acta Polono-Ruthenica” 1997, nr 2, s. 96.

66 Dymitr S. Bortniański (1751–1825) – klasyk rosyjskiej muzyki chóralnej. Początki jego kariery związane są z osobą jednego z najlepszych europejskich kapelmistrzów, jakim był Baldasare Galuppi. Został on zaproszony do Petersburga przez Katarzynę II, gdzie przebywał na kilkuletnim kontrakcie. D.S. Bortniański został polecony Galuppiemu jako zdolny wokalista. Bortniański został wysłany do Włoch, gdzie przebywał 10 lat na koszt rządu rosyjskiego. W tym czasie pobierał nauki w Wenecji, Bolonii i Rzymie. Zyskał sobie ogromne powodzenie za granicą za sprawą wystawienia swoich oper i skomponowania utworów chóralnych do dzieł w języku niemieckim i po łacinie. Po powrocie do Rosji Bortniański został mianowany nadwornym muzykiem carewicza Pawła. Zob. *ibidem*.

67 B. Mucha, *op. cit.*, s. 96.

Również w okresie panowania Mikołaja I Cerkiew Prawosławna otoczona była opieką państwa. L. Bazylow tak charakteryzuje ten okres wzajemnych relacji między państwem rosyjskim a cerkwią:

Za Mikołaja I umocniła się również, i to w bardzo znacznym stopniu, nadrzędność państwa wobec Cerkwi prawosławnej. Znalazło to wyraz zarówno w rozszerzeniu kompetencji dla ober-prokuratora, który z ramienia monarchy brał udział w posiedzeniach Świętobliwego Synodu, jak też i we wtrącaniu się rządu w różne sprawy cerkiewne. Otaczało państwo natomiast religię opieką i różnymi zabiegami podtrzymywało jej absolutną supremację w wielowyznaniowej Rosji. Od wyznania prawosławnego nie wolno było w żadnym wypadku odstąpić, co więcej, nawet wypełnianie praktyk religijnych uznawano za obowiązek. Pod egidą państwa Cerkiew wywierała znaczny wpływ na szkolnictwo, oczywiście przede wszystkim na podstawowe. W miastach powiatowych działały powiatowe szkoły duchowne, w gubernialnych – seminaria duchowne⁶⁸.

Prawosławie wyznawali zarówno Rosjanie, jak i Gruzini, a także znaczna część Ukraińców i Białorusinów oraz – w znacznie mniejszym zakresie – przedstawiciele innych narodów⁶⁹.

4. Zakaukazie przed przyłączeniem do Rosji i w pierwszych latach po jego przyłączeniu

Typowe dla feudalizmu formy własności ziemskiej wykształciły się na Kaukazie Południowym na początku XVI w. Na terytorium ówczesnej Gruzji dominowała nieograniczona dziedziczna własność ziemska, będąca we władaniu książąt i duchowieństwa. Szlachta gruzińska zasiedlała przede wszystkim ziemie książęce, w zamian za co zobowiązana była do pełnienia służby wojskowej.

W Armenii i Azerbejdżanie istniały dwie formy własności ziemi – pełna własność dziedziczna oraz dwa rodzaje warunkowego władania ziemią państwową – jeden, stanowiący posiadanie czasowe, zaś drugi – władanie dziedziczne połączone z obowiązkiem odbywania służby⁷⁰.

Na Kaukazie Południowym zagarnięcie przez feudałów ziemi oraz prawa do rozporządzania wodą pochodzącą z sieci kanałów nawadniających doprowadziło do ciężkiej eksploatacji chłopów pańszczyźnianych. Byli oni także często sprzedawani do krajów muzułmańskich w charakterze niewolników, których ceniono za ich zdolności w zakresie uprawy roli oraz rzemiosła.

68 L. Bazylow, *op. cit.*, t. I, s. 167–168.

69 *Ibidem*, s. 168.

70 Więcej zob. w: И.П. Петрушевский, *Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX века*, Издательство ЛГУ, Ленинград 1949.

Ludność Zakaukazia trudniła się przede wszystkim rolnictwem, ogrodnictwem i uprawą winorośli. Na Kaukazie Południowym rozpowszechniona była też hodowla jedwabników i uprawa bawełny umożliwiająca rozwój domowej wytwórczości tkackiej. W Armenii i Azerbejdżanie znaczną część ludności stanowiły także koczownicze plemiona pasterskie. Na wybrzeżach Morza Kaspijskiego ludność zamieszkująca te obszary zajmowała się rybołówstwem.

Na początku XVI w. wybuchła wojna między mocarstwem Osmanów a Persją Safawidów. Zakończyła się ona w 1555 r. podpisaniem układu pokojowego. Na jego mocy Kaukaz Południowy został podzielony między sułtana a szacha. W wyniku zapisów zawartych w tym układzie pod władzę Turcji przeszło królestwo imeretyńskie, księstwa Gurii i Megrelii oraz zachodnia część Mescheti, a także takie okręgi należące do Armenii, jak Waspurakan, Alaskert i Bajazyt. Strona perska otrzymała natomiast cały Azerbejdżan oraz wschodnią część Gruzji i Armenii⁷¹.

Państwo Safawidów zostało znacznie osłabione w wyniku waśni feudalnych, jakie miały miejsce w Persji w II połowie XVI w. Sytuację tę wykorzystała Turcja, pod panowanie której przeszedł – po zakończeniu wojny z lat 1578–1590 – cały Kaukaz Południowy.

Kolejne lata nie przyniosły spokoju w relacjach persko-tureckich. Na początku XVII w. (w latach 1603–1612) prowadzona była wojna, w wyniku której szach Abbas I odzyskał ziemie przynależne mu na mocy układu z 1555 r. Nowa wojna, rozpoczęta w 1612 r., trwała – z przerwami – aż do 1639 r., jednakże w jej wyniku nie zaszły żadne istotne zmiany we władaniu terytorium Kaukazu Południowego.

Rywalizacja Persji i Turcji o Zakaukazie spowodowała, że państwa leżące na jego obszarze nie mogły w dłuższym okresie utrzymać swej niezależności. Na początku XVI w. Gruzja rozpadła się na trzy królestwa (kartlijskie, imeretyńskie i kachetyńskie) oraz na kilka księstw, spośród których niezależnymi od władzy królewskiej były Abchazja, Guria i Megrelia.

W połowie XVI w. w Azerbejdżanie ofiarą zaborczej polityki Safawidów padło państwo szachów szyrwańskich, które zajmowało znaczną część północnej części kraju oraz chanat szekiński. Natomiast w Armenii na początku XVI w. nie wykształciły się jeszcze żadne ormiańskie formacje państwowe.

Ustrój administracyjny ustanowiony na terytorium Armenii i Azerbejdżanu był w części turecki, a w części wykorzystywał rozwiązania administracyjne obowiązujące w państwie Safawidów. W zachodniej Armenii, która pozostawała pod władzą Osmanów, utworzone zostały wilajety i sandżaki. Natomiast w Azerbejdżanie i we wschodniej Armenii, które należały do państwa Safawidów, utworzono bejlerbejostwa.

W okresie walk o Kaukaz pomiędzy Turcją a państwem Safawidów nastąpił upadek gospodarczy państw Zakaukazia. Spowodowało to wzmożenie ruchów wolnościowych. Szczególnie zaciekle walczył przeciwko Persom i Turkom naród gruziński. Do znaczących potyczek, zakończonych zwycięstwem Gruzinów, zaliczyć

71 Więcej zob. w: O.A. Эфендиев, *Азербайджанское государство Сефевидов*, Элм, Баку 1981.

należy bitwę pod Gorsi w 1558 r., prowadzoną z wojskiem Safawidów, oraz powstanie w Kartli, które miało miejsce w latach 1598–1599.

Na początku XVII w. z terytorium Azerbejdżanu wyparci zostali Turcy. Stało się to za sprawą zarówno wojska Safawidów, jak i powstania ludności tego kraju, która oswoiła twierdze Baku i Derbent. Istotne znaczenie dla kształtowania się stosunków społecznych na Zakaukaziu miało powstanie, które w latach 1616–1625 objęło terytorium Armenii i Azerbejdżanu. Na jego czele stał Mechlu-baba.

W latach 1623–1625 na terytorium Gruzji ponownie wybuchło powstanie, w którym wzięło udział około 20 tys. Gruzinów. Powstańcy, dowodzeni przez G. Saakadze, mimo zaciętej walki ponieśli w 1624 r. klęskę, co zmusiło ich do przejścia do partyzantki. Ruch wywoleńczy w Gruzji został ostatecznie stłumiony przez wojska Safawidów, a przywódca powstania zbiegł do Turcji.

Prowadzone przez szacha Nadira wojny z Turcją i Dagestanem doprowadziły kraj do ruiny, a nałożenie na ludność gruzińską nadzwyczajnego podatku⁷² wywołało wiele powstań, które wkrótce krwawo stłumiono.

Pod władzą króla Herakliusza II powstało niezależne od Persji i Turcji Królestwo Wschodniogruzińskie. Zasługą Herakliusza II jest stworzenie nie tylko silnego państwa gruzińskiego, ale także zapewnienie rozwoju oświaty, rzemiosła, przemysłu i handlu w Gruzji⁷³.

Za czasów panowania Herakliusza II miały miejsce liczne wystąpienia chłopskie. Do największych z nich zaliczyć należy wystąpienie chłopów klasztornych przeciw klasztorowi Bodbijskiemu w 1770 r., powstanie chłopów przeciw feudałom w Kartalinii (w 1719, 1743 i 1744 r.), w Pszawi w 1773 r. oraz wystąpienie chłopów klasztorów Portanckiego w 1775 r. W latach 80. XVIII w. wystąpienia chłopskie objęły całą Kachetię. W obliczu takiego rozwoju wydarzeń król Herakliusz II zmuszony był do zajęcia się kwestią chłopską.

Herakliusz II próbował złagodzić poddaństwo, wydając ustawę, na mocy której poddany chłop wracający z niewoli mógł dobrowolnie wybrać sobie pana. Zabroniono sprzedawania chłopów bez ziemi, a także ustanowiono 30-letni termin poszukiwania zbiegłych chłopów, po upływie którego otrzymywali oni wolność.

Trudne położenie królestwa gruzińskiego, związane z walką Persji, Turcji i Rosji o panowanie na Kaukazie Południowym, zmusiło Herakliusza II do szukania pomocy, przede wszystkim w Rosji. Obawiając się nowego najazdów Persów i Turków, w 1783 r. Herakliusz II podpisał układ, na mocy którego Gruzja uznała protektorat Rosji. Proces ten tak opisuje W. Zajączkowski:

W 1783 roku, nie mogąc znaleźć prócz Petersburga żadnego innego sojusznika, władca wschodniej Gruzji Herakliusz II musiał przyjąć protektorat rosyjski, co jednak nie uratowało jego królestwa przed niszczącym najazdem Persów w 1795 roku. Zabiegi gruzińskie o pozyskanie ochrony

72 Podatek ten nałożony został w celu sfinansowania wyprawy szacha Nadira do Indii.

73 Por. B. Baranowski, *Gruzińskie Oświecenie*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, „Folia Historica” 1985, nr 22, s. 114.

przed agresywnymi sąsiadami zakończyły się w sposób nieoczekiwany w 1801 roku, kiedy to w tbiliskiej katedrze odczytany został manifest Pawła I o włączeniu Gruzji do Rosji. W trzy lata później rosyjski protektorat został rozciągnięty na zachodniogruzińskie królestwo Imeretii⁷⁴.

Korzystając z postanowień podpisanego traktatu, carat rozpoczął politykę systematycznego umacniania swej pozycji na Kaukazie Południowym. W miejscu, gdzie zaczynała się droga górską prowadząca do Gruzji, dowództwo rosyjskie zbudowało twierdzę Władykaukaz. Żołnierze rosyjscy zbudowali przez Wąwóz Darialski Gruzińską Drogę Wojenną, która kosztowała wiele trudu i ofiar.

Układ o protektoracie Rosji nad Gruzją spowodował ogromne niezadowolenie Persji i Turcji. W 1795 r. wojska szacha Perskiego AgI-Mahomet-chana wtargnęły do Azerbejdżanu, napotykając tam jednak silny opór. Jesienią tegoż roku wtargnęły one także do Gruzji, obracając w gruzy Tyflis i uprowadzając do Persji ponad 10 tys. jeńców gruzińskich.

Po śmierci króla Herakliusza II w 1798 r. tron objął jego syn Jerzy XII. Za czasów jego panowania w Gruzji rozgorzały nowe konflikty. Jerzy XII zaprzysiągł wierność Rosji jako jej wasal i wysłał do Petersburga poselstwo z prośbą o przyłączenie Gruzji do Rosji⁷⁵.

Manifest o przyłączeniu Gruzji do Rosji został wydany we wrześniu 1801 r. przez Aleksandra I. Na mocy jego postanowień Gruzja wschodnia stała się okręgiem rosyjskim i wkrótce otrzymała nazwę guberni tyfliskiej.

Po przyłączeniu Gruzji wschodniej do Rosji w 1801 r. rząd carski zajął również Mingrelię, Gurię i Imeretię. Pod koniec 1802 r. głównodowodzącym na Kaukazie Południowym mianowany został książę Cycjanow, który umiejętnie wykorzystał właśnie feudalne i powstania chłopskie przeciw feudałom, by utwierdzić panowanie Rosji na Zakaukaziu⁷⁶.

W 1804 r. Cycjanow rozpoczął ofensywę na chanat erywański, jednakże po dwóch miesiącach oblężenia twierdzy Erywań zmuszony był do wycofania się. Pod koniec 1805 r. podjął on wyprawę przeciwko chanatowi bakińskiemu, którego opanowanie było konieczne do zdobycia dostępu do Morza Kaspijskiego i działań przeciwko Persji. Cycjanow obległ twierdzę bakijską, jednakże w trakcie rokowań został zabity⁷⁷. Chanat bakiński został przyłączony do Rosji dopiero jesienią 1806 r.

W 1805 r. wojnę wypowiedziała Rosji Persja, a pod koniec 1806 r. – Turcja. Obie wojny ciągnęły się wiele lat (z Persją do 1813 r., zaś z Turcją – do 1812 r.). Persję pomagał Napoleon, który wysyłał tam swych instruktorów i inżynierów, zaś Persję i Turcję wspierały Anglia i Francja. Mimo ogromnej przewagi liczebnej i udzielonej

74 W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Wydawnictwo MG, Warszawa 2009, s. 49.

75 Więcej zob. w: Н.С. Киняпина, М.М. Блиев, В.В. Дегоев, *Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России. Вторая половина XVIII–80 годы XIX в.*, МГУ, Москва 1984, s. 97 i nast.

76 Więcej zob. w: В.В. Лапин, *Цицианов, Молодая гвардия*, Москва 2011.

77 Głowa zabitego księcia Cycjanowa została odesłana do Persji jako podarunek dla następcy szacha.

pomocy armie Persji i Turcji poniosły wiele znaczących klęsk. Doprowadziło to w konsekwencji do zawarcia pokoju. Na mocy jego postanowień Persja zrzekła się pretensji do Dagestanu i Gruzji, a Rosji przyznano prawo do umieszczenia jej okrętów wojennych na Morzu Kaspijskim.

5. Kształtowanie się życia społecznego i gospodarczego w Rosji w I połowie XIX w.

W latach 1801–1825 Rosja prowadziła intensywną politykę zagraniczną. Istotną zmianę w jej prowadzeniu miało wstąpienie na tron Aleksandra I⁷⁸. 12 (24) września 1801 r. wydał on manifest precyzujący zasady wewnętrznej administracji nowo przyłączonej do Rosji Wschodniej Gruzji. Od tej pory w Tyflisie miał rezydować Najwyższy Zarząd Gruzji złożony głównie z Rosjan⁷⁹. Jednakże właściwe rządy sprawował naczelny dowódca wojsk rosyjskich w Transkaukazji, zaś w 1845 r. na terytorium tym utworzony został urząd namiestnika⁸⁰.

Idee Rewolucji Francuskiej – wolność, równość, braterstwo – wyrażały się na gruncie rosyjskim w żądaniach rewolucyjnych i demokratycznych, mających na celu zniesienie poddaństwa i obalenie samowładztwa. Ideom rewolucyjnym w Rosji zdecydowanie przeciwstawił się Mikołaj I. M. Smoleń tak opisuje okres jego rządów:

W czasach panowania Nikołaja I (1825–1855) rosyjski, dziewiętnastowieczny absolutyzm osiągnął szczyt rozwoju. Dominującą cechą jego rządów były represje i militarizm, chociaż z drugiej strony był to także okres doniosłych osiągnięć twórczych zarówno w obszarze rosyjskiej kultury, jak i w dziedzinie gospodarki i postępu technicznego. Polityka wewnętrzna i zagraniczna Nikołaja I była logiczną konsekwencją tego, co stworzył Aleksandr I, aczkolwiek nie ulega wątpliwości, że decydującym wydarzeniem, które najmocniej rzutowało na sposób rządzenia Rosją, było powstanie dekabrystów⁸¹.

Jak dowodzi M. Abassy, nurt ideowy, jakim był dekabryzm, wszedł w swój dojrzały okres w 1821 r.⁸² Cechą wyróżniającą go spośród innych okresów było zawiązanie dwóch stowarzyszeń różniących się programem ideologicznym, lecz posiadających te same cele, jakim było zniesienie samodzierżawia i uchwalenie konstytucji. Te dwa stowarzyszenia powstałe w 1821 r. – Towarzystwo Północne z siedzibą w Petersburgu

78 L. Bazylow, *op. cit.*, t. I, s. 101.

79 *Ibidem*.

80 *Ibidem*, s. 102.

81 M. Smoleń, *Historia Rosji*, [w:] L. Suchanek (red.), *Rosjoznawstwo. Wprowadzenie do studiów nad Rosją*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, s. 68.

82 M. Abassy, *Dekabryzm w świetle słów-kluczy w dokumentach programowych i poezji członków tajnych stowarzyszeń*, „Slava Orientalis” 2013, nr 3, s. 373.

i Towarzystwo Południowe utworzone w Kijowie – działały w latach 1821–1825⁸³. Związkom tym przyświecały cele polityczne i rewolucyjne. Ich działalność była ukierunkowana na przygotowanie do przyszłego przewrotu w Rosji. Towarzystwem Północnym kierowali N. Murawiew i ks. S. Trubecki, a następnie także ks. E. Oboleński, poeta K. Rylejew i pisarz A. Bestużew (Marlinski)⁸⁴. M. Abassy tak określa dekabrystów:

Dekabryzm to jedyny w historii Rosji nurt ideowy, który wziął swą nazwę od konkretnego czynu – powstania, jakie miało miejsce 14 grudnia 1825 roku na Placu Senackim w Petersburgu, zorganizowanego przez grupę młodych oficerów pochodzących z rodów szlacheckich⁸⁵.

W środowisku dekabrystów pojawiło się kilka koncepcji dotyczących wizji Rosji w okresie po dokonaniu planowanego przewrotu oraz rozwiązania problemu narodowego⁸⁶. Najbardziej dojrzałą postacią miała koncepcja stworzona przez przywódcę Towarzystwa Południowego, którą Paweł Pestel przedstawił w „Ruskiej Prawdzie”⁸⁷. Zgodnie z projektem jego autorstwa w przyszłości Rosja miała być republiką mającą silną, scentralizowaną władzę⁸⁸.

Niezwykle ważną kwestię w zamysłach ideologiczno-politycznych Pestla zajmowała kwestia narodowości Imperium Rosyjskiego. Pestel – mimo że głosił postulat zrównania w prawach wszystkich narodowości zamieszkujących na terytorium Rosji – nie uznawał jednak ich prawa do samookreślenia. Jak podkreśla L. Piątkowski:

Osobną uwagę poświęcał Pestel plemionom kaukaskim. Proponował on pozostawić na tych terytoriach tylko plemiona o uosobieniu pokojowym, nadając im rosyjskie prawa. Natomiast plemiona wojownicze miały zostać rozdzielone i przeniesione w głąb Rosji. Na ich miejsce sprowadzono by Rosjan i Kozaków⁸⁹.

W listopadzie 1825 r. zmarł nieoczekiwanie Aleksander I. Ponieważ był on bezdzietny, na tron powinien wstąpić jego brat Konstanty, jednakże ten – jeszcze za życia Aleksandra I – zrzekł się tronu. W takiej sytuacji miał on przysiąc trzeciemu z braci – Mikołajowi⁹⁰.

83 L. Bazyłow, *op. cit.*, t. II, s. 140.

84 *Ibidem*, s. 141.

85 M. Abassy, *Dekabryzm w świetle słów-kluczy...*, s. 370. L. Piątkowski za dekabrystów uważał „działaczy społeczno-politycznych w Rosji na początku XIX w. – członków powstałych w tym okresie, początkowo na pół legalnych, następnie tajnych związków, a więc Związku Ocalenia, Związku Dobra Politycznego, Towarzystwa Południowego, Towarzystwa Północnego oraz Stowarzyszenia Zjednoczonych Słowian”. Zob. L. Piątkowski, *Poglądy dekabrystów na kwestię narodową*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1976, Sectio F, Humaniora 31, s. 104.

86 L. Piątkowski, *op. cit.*, s. 104.

87 Szczegółową analizę tego programu zawarto w rozdziale 3.

88 L. Piątkowski, *op. cit.*, s. 104.

89 *Ibidem*, s. 108.

90 Więcej zob. w: Л.В. Высокочков, *Николай I, Молодая гвардия*, Москва 2003; Н.К. Шильдер, *Император Николай Первый, его жизнь и царствование*, А.С. Суворин, СПб. 1903.

Akt zrzeczenia się tronu przez Konstantego był trzymany w tajemnicy, dlatego też po śmierci Aleksandra I wojsko i mieszkańcy Petersburga złożyli przysięgę na wierność Konstantemu. Wśród sfer rządzących zapanował zamęt. L. Bazylow tak opisuje tę sytuację:

Wszyscy członkowie dworu, Rady Państwa i zespołu ministrów wraz z trzecim synem Pawła I – w. ks. Mikołajem, złożyli przysięgę na wierność Konstantemu jako cesarzowi. O rzeczywistym stanie rzeczy nie wiadano i dlatego dopiero wtedy zaczęły się komplikacje dynastyczne, trwające parę tygodni. Nikt prawie nie miał pojęcia, że Konstanty zrzekł się przedtem praw do tronu. Na początku 1822 r. car Aleksander I wyraził na to zgodę. Dopiero jednak w drugiej połowie następnego roku ujęto ją w formy prawne, przy zachowaniu najściślejszej tajemnicy; pisemną rezygnację Konstantego i przygotowany jednocześnie projekt manifestu ogłaszającego w. ks. Mikołaja następcą tronu złożono na przechowanie w soborze Uspienskim na Kremlu⁹¹.

Sytuację tę wykorzystali członkowie Towarzystwa Północnego, którzy postanowili odmówić złożenia przysięgi Mikołajowi, a w dniu planowanego jej złożenia – 14 grudnia 1825 r. – wyprowadzić wojsko na ulice. Tegoż dnia we wczesnych godzinach porannych na plac Senacki w Petersburgu wyszły pułki pod dowództwem dekabrystów. Historycy oceniają, że na placu zebrało się przeszło 3 tys. żołnierzy⁹².

Powstanie to – miło śmiałych planów jego organizatorów – nie zostało należycie przygotowane, a jego przywódcom brakło zdecydowania, co było niezbędne do stawienia czoła oddziałom wojskowym Mikołaja I. Przeciwno zbuntowanym żołnierzom kilkakrotnie skierowano ataki jazdy, które odparte zostały gradem kul. Do rozejścia się próbował namówić żołnierzy gubernator Petersburga Michaił A. Miłoradowicz⁹³. Został on śmiertelnie ranny przez P. Kachowskiego⁹⁴. Kolumny powstańców rozproszył ogień artyleryjski. L. Bazylow tak opisuje rozwój wydarzeń:

Ostatecznie, już z nastaniem ciemności, sprawę rozstrzygnęły salwy kartaczowe. Po krótkiej próbie wytrwania zaczęła się paniczna ucieczka, m.in. także przez zamarzającą Newę, do której przylega Plac Senacki (dziś Plac Dekabrystów⁹⁵). Wielu żołnierzy zginęło pod lodem Newy, wielu

91 L. Bazylow, *op. cit.*, t. II, s. 149.

92 Por. A.E. Пресняков, *14 декабря 1825 г.*, Государственное издательство, Москва-Ленинград 1926; E.B. Сказин, *Восстание 14 декабря 1825 года*, Московский рабочий, Москва-Ленинград 1925; Г.А. Невелев, *Декабристы и декабристovedы. Исследование и материалы*, Технологос, СПб. 2003; М.М. Сафонов, *Ложь и правда о 14 декабря 1825 г.*, Издательство Саратовского Университета, Саратов 2011, s. 149–160.

93 Michaił A. Miłoradowicz (1771–1825) został mianowany gubernatorem wojskowym Petersburga w 1818 r. W armii rosyjskiej służył on od 1780 r. Uczestniczył w wojnie z Turcją, tłumił także powstanie kościuszkowskie. W 1798 r. M.A. Miłoradowicz został mianowany generałem, wziął udział w wyprawie Suworowa do Włoch i Szwajcarii. Brał on także udział w bitwie pod Borodino, podczas której dowodził prawym skrzydłem 1. Armii Zachodniej, odpowiadał także za ewakuację Moskwy. Zob. D. Gralik, *Czirikowo 1812 – zapomniana bitwa księcia Józefa*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych AMW” 2020, nr 1, s. 68.

94 Piotr G. Kachowski (1797–1826) – członek Towarzystwa Północnego, zwolennik wprowadzenia w Rosji ustroju republikańskiego.

95 W lipcu 2008 r. placowi przywrócona została dawna nazwa.

legło na placu, prawie wszystkich przywódców aresztowano jeszcze w ciągu nocy. Tak zakończyło się powstanie grudniowe w Petersburgu; jego uczestników i w ogóle wszystkich rewolucjonistów szlacheckich z tego okresu nazywa się w historii dekabrystami (od rosyjskiego wyrazu „diekabr” – grudzień), a cały ruch – ruchem dekabrystowskim⁹⁶.

Nie tylko ciała zabitych, ale także rannych wrzucano nocą do wyrąbanych na Nowie przerebli. Przywódcy powstania zostali aresztowani, a 13 lipca 1826 r. – powieszeni. Wśród nich znalazła się piątka dekabrystów – Pestel, Rylejew, Kachowski, Murawiew-Apostoł i Bestużew-Riumin. Wielu uczestników tego powstania zostało zesłanych na katorgę na Syberię, zaś liczna grupa żołnierzy – na Kaukaz, gdzie w owym czasie toczono walkę z ludnością zamieszkującą górskie obszary tego regionu.

Powstanie dekabrystów było pierwszym wojskowym powstaniem otwarcie skierowanym przeciwko caratowi. Choć zakończyło się niepowodzeniem, miało ono ogromne znaczenie dla kształtowania się stosunków społecznych i politycznych w Rosji⁹⁷.

Walkę z rewolucją Mikołaj I toczył, zarówno stosując system represji, któremu towarzyszyły zsyłki na Syberię, jak i korzystał z różnych środków oddziaływania ideologicznego. Rząd carski przeciwstawił ideom rewolucyjnym „teorię oficjalnej ludowości”, stworzonej przez Sergiusza S. Uwarowa⁹⁸. Teoria ta głosiła, że lud rosyjski jest z natury religijny, wierny od wieków carowi i uznaje poddaństwo za rzecz naturalną⁹⁹.

W 1832 r. S. Uwarow przedstawił zasadnicze wartości, na których powinna opierać się Rosja. Były nimi: prawosławie, samodzierżawie, ludowość¹⁰⁰. Formuła ta przeciwstawiła „niewzruszoną”, opartą na prawosławiu i poddaństwie Rosję „rozkładającemu się” Zachodowi. Miała ona – jak podkreśla M. Smoleń – wyrażać ponadczasowość, niezmiennność i trwałość ustroju wewnętrznego Imperium Rosyjskiego¹⁰¹. Teoria ta uzasadniała bezlitosną walkę z wszelkimi przejawami postępowych idei rewolucyjnych w Rosji oraz z ich głosicielami w okresie panowania Mikołaja I¹⁰².

96 L. Bazyłow, *op. cit.*, t. II, s. 151.

97 Więcej zob. w: М.М. Сафонов, *Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв.*, Наука, Ленинград 1988; С.С. Ланда, *Дух революционных преобразований. Из истории формирования идеологии и политической организации декабристов 1816–1825 гг.*, Мысль, Москва 1975; В.И. Семевский, *Политические и общественные идеи декабристов*, Типогр. 1–й СПб. трудовой артели, СПб. 1909; В.С. Парсамов, *Декабристы и французский либерализм*, Полимед, Москва 2001.

98 Sergiusz S. Uwarow (1786–1855) – minister oświaty w latach 1833–1849. Jak podkreśla M. Smoleń, na szczytach hierarchii biurokratycznej Mikołaj I postawił – oprócz S. Uwarowa – także innych zagorzałych przeciwników emancypacji chłopów. Zob. idem, *Rosyjska inteligencja liberalna i radykalna w XIX i na początku XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, s. 34.

99 Więcej zob. w: A. Giza, *Sergiusz Uwarow i jego teoria oficjalnej ludowości*, „Slavia Orientalis” 1991, nr 1/2, s. 137–150.

100 M. Smoleń, *Rosyjska inteligencja liberalna...*, s. 35.

101 *Ibidem*, s. 36.

102 Jak podkreśla W. Zajączkowski, pod koniec XIX w. Rosja stała się monarchią narodową, dążącą do ujednoczenia swej ludności we wszystkich obszarach jej aktywności. Zob. W. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 136.

6. Rosja w II połowie XIX w.

W latach 70. XIX w. Rosja dążyła do umocnienia swych wpływów na Półwyspie Bałkańskim, co było podyktowane chęcią umocnienia jej ekonomicznej i militarnej pozycji na tym obszarze. Z tego też względu Rosja carska popierała ruchy narodowowyzwoleńcze Słowian bałkańskich skierowane przeciw panowaniu tureckiemu¹⁰³.

W 1875 r. wybuchło powstanie w Bośni i Hercegowinie, gdzie większość ludności stanowili Serbowie. A. Giza tak opisuje skutki tego wydarzenia:

Powstanie 1875 r. zapoczątkowało nowy okres w dziejach Bośni i Hercegowiny, a także szerzej w dziejach narodów południowosłowiańskich. Początkowo nosiło ono charakter rewolucji o charakterze agrarnym, ale w toku trwania stało się ono powstaniem narodowym, aby w końcu przybrać cechy ostrego kryzysu w skali całych Bałkanów, a nawet Europy. Ożywiło ono kwestię wschodnią i z tego powodu zostało wykorzystane przez mocarstwa, które wykorzystały ruchy narodowowyzwoleńcze do umocnienia swoich wpływów w tym rejonie kontynentu europejskiego (...). Najbardziej znaczące miejsce w wydarzeniach bałkańskich tego okresu zajęła Rosja, występująca formalnie w roli protektorki Słowian¹⁰⁴.

Idea ta wiąże się z trendem, jaki ukształtował się w okresie po wojnie krymskiej i który został określony mianem doktryny panslawizmu. Termin ten – jak dowodzi A. Nowak – został użyty po raz pierwszy w dziele filologa słowackiego J. Herkela zatytułowanego *Elementa universalis linguae slavicae* z 1826 r., jednakże nie miał on jeszcze odniesień politycznych¹⁰⁵. P. Eberhardt tak opisuje rozwój rosyjskiego panslawizmu:

Rosyjski panslawizm był nie tylko kierunkiem filozoficzno-ideologicznym, w którym podkreślano łączność kulturową wszystkich Słowian, lecz przede wszystkim był wyraźnie określoną ideą geopolityczną nawołującą do zjednoczenia politycznego wszystkich narodów słowiańskich pod zwierzchnictwem Rosji. Doktryna panslawizmu powstała stosunkowo późno, gdyż dopiero po wojnie krymskiej (1853–1856). Przegrana tej wojny i upokorzenie Rosji wywołały konieczność zweryfikowania dotychczasowej polityki i stworzenie nowych, bardziej dopasowanych do realiów celów imperialnych. Umocnienie i spopularyzowanie koncepcji panslawistycznych wystąpiło jeszcze z większą siłą po kryzysie bałkańskim (1875–1878). Krótkotrwałe opanowanie Bułgarii oraz dotarcie wojsk rosyjskich do przedmieść Konstantynopola rozbudziło nadzieje na ostateczne wyparcie Turków z półwyspu bałkańskiego i wyzwolenie Słowian. Koncepcje utworzenia wielkiego państwa jednoczącego wszystkich Słowian i opanowanie Bosforu i Dardaneli, stało się wizją atrakcyjną i bliską nie tylko dla elity rosyjskiej, ale również dla szerokich rzesz społeczeństwa rosyjskiego. Panslawizm stał się ideologią państwową rosyjskiego caratu, popieraną przez Cerkiew prawosławną¹⁰⁶.

103 Więcej zob. w: E.A. Сучалкин, *Мотивация поддержки славян в общественном движении России 1875–1878 гг. в воспоминаниях, дневниках и переписке современников*, „Вестник военно-исторических исследований” 2010, Вып. 2, s. 70–78.

104 A. Giza, *Polityczne i militarne aspekty konfliktów bałkańskich w latach 1875–1876 i wojny rosyjsko-tureckiej w latach 1877–1878*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2003, nr 16, s. 71.

105 A. Nowak, *Oblicza panslawizmu. Zapomniana karta dziejów politycznej myśli Wielkiej Emigracji*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1992, t. 27, s. 11.

106 P. Eberhardt, *Rosyjski panslawizm jako idea geopolityczna*, „Przegląd Geopolityczny” 2010, t. 2, s. 43.

Jak dowodzi E. Starzyńska-Kościuszko, rosyjski panslawizm wyewoluował z rosyjskiego słowianofilstwa¹⁰⁷, które ukształtowało się w końcu lat 30. XIX w.¹⁰⁸ Zdaniem tej autorki, termin ten w Rosji miał inne znaczenie niż w polskiej literaturze, w której oznaczał „umiłowanie Słowian”, słowiańską solidarność¹⁰⁹. Jak podkreśla E. Starzyńska-Kościuszko, określenie to w Rosji miało węższe znaczenie:

Słowianofilami nazywano myślicieli wywodzących się z konserwatywnej szlachty, gdyż interesowali się przede wszystkim Rosją i rosyjskim ludem, a nie innymi narodami słowiańskimi. Był to ruch ideowy zorientowany na Rosję. „Słowiańskość” tego ruchu wyrażała się głównie zainteresowaniem kulturą dawnej Rosji, umiłowaniem rdzennie rosyjskich jej elementów, a nie solidarnością wszechsłowiańską¹¹⁰.

Nie decydując się na wojnę z Turcją, rząd carski zaczął popierać Serbię i Czarnogórę. Wypowiedzenie 30 czerwca 1876 r. przez Serbię wojny Turcji (co uczyniła również Czarnogóra) spowodowało, że do walki zgłosiło się ok. 5 tys. ochotników z Rosji¹¹¹ z generałem M.G. Czerniajewem na czele¹¹².

Generał M.G. Czerniajew w latach 1865–1866 i 1882–1884 był generałem-gubernatorem Turkiestanu. Wsławił się on zdobyciem największego miasta Azji Środkowej – Taszcentu. 15 czerwca 1865 r. dowodzony przez niego niewielki oddział o liczebności 2,5 tys. żołnierzy zdobył to ważne – ze strategicznego punktu widzenia – miasto, a w niedługim czasie szereg kolejnych miast i twierdz¹¹³. W 1868 r. zdobyto Samarkandę i podporządkowano emirat Buchary¹¹⁴. Generał M.G. Czerniajew został mianowany przez księcia Milana naczelnym dowódcą armii serbskiej, który czyniąc to, liczył na pomoc i wsparcie Rosji. Mimo pomocy rosyjskiej Serbia została rozbita przez Turcję w październiku 1876 r.

Rosja rozpoczęła wojnę z Turcją wiosną 1877 r. Latem tegoż roku armia rosyjska przeszła Dunaj. W czasie trwania tej wojny szczególnie wsławili się żołnierze podczas obrony Przełęczy Szypcińskiej na Bałkanach. Miała ona miejsce podczas surowej zimy. Okopy i umocnienia, niezbędne do obrony, zostały zrobione ze śniegu. Żołnierze rosyjscy nadzwyczajnym wysiłkiem odparli atak Turków i ocalili armię od klęski.

107 Szeroka analizę tego zjawiska społecznego przedstawiono w rozdziale 3.

108 E. Starzyńska-Kościuszko, *Bronisław Ferdynand Trentowski vs. panslawizm rosyjski*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2021, nr 1 (12), s. 320.

109 E. Starzyńska-Kościuszko, *op. cit.*, s. 320.

110 *Ibidem*.

111 Więcej zob. w: E.A. Сучалкин, *Мотивация поездки российских добровольцев в Сербию летом-осенью 1876 года*, „Актуальные проблемы исторической науки” 2011, Вып. 8, s. 56–64.

112 F. Nowiński, *Rosja wobec losów narodów słowiańskich w czasie kryzysu bałkańskiego 1875–1878*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2015, nr 19, s. 33–34.

113 G. Wojciechowski, *Ekonomiczne i polityczne przyczyny podboju państw Azji Centralnej przez Rosję w drugiej połowie XIX wieku*, [w:] M. Bodziany (red.), *Spółczesność a wojna. Kryzysy społeczne – retrospekcja i współczesność*, Wyższa Szkoła Oficerska Wojsk Lądowych im. gen. Tadeusza Kościuszki, Wrocław 2015, s. 134.

114 *Ibidem*.

Szczególnie duże zagrożenie stanowiła armia turecka rozlokowana wokół twierdzy Plewny. Jej zdobycie przez armię carską było niezbędne, aby przejść przez Bałkany. Twierdza ta była szturmowana przez wojska rosyjskie trzykrotnie, jednakże nie dało to rezultatu. Dowództwo rosyjskie podjęło wówczas decyzję o oblężeniu Plewny. Twierdza, otoczona ze wszystkich stron wojskami i pozbawiona żywności, skapitulowała w listopadzie 1877 r.¹¹⁵

Równocześnie z działaniami wojennymi na froncie europejskim wojna z Turcją toczyła się także na Zakaukaziu. Wojska tureckie poniosły na tym terytorium liczne klęski, co umożliwiło siłom rosyjskim zdobycie twierdz Ardahan i Kars.

3 marca 1878 r. w miejscowości San Stefano pod Konstantynopolem został podpisany preliminarjny traktat pokojowy z Turcją, który ratyfikowano dwa tygodnie później¹¹⁶. Traktat ten znacząco umacniał pozycję Rosji w stosunku do innych mocarstw europejskich, co w niedługim czasie wywołało ich sprzeciw¹¹⁷. Na mocy tego układu Rosja otrzymywała obszar położony nad ujściem Dunaju, łączący bezpośrednio terytorium Rosji z Półwyspem Bałkańskim, zaś Turcja zmuszona została do uznania niezależności Serbii, Czarnogóry i Rumunii. Ponadto na Zakaukaziu przypadły Rosji takie miasta, jak Argahan, Kars, Bajazet i Batum. Miała ona również otrzymać od Turcji kontrybucję, wynoszącą 310 mln rubli.

Umocnienie pozycji Rosji, które możliwe było dzięki postanowieniom traktatu z San Stefano, nie odpowiadało interesom Austro-Węgier i Anglii, które z tego powodu zażądały rewizji tego układu na kongresie ogólnoeuropejskim. Obawiając się wybuchu wojny z tymi państwami, Rosja zgodziła się na rewizję postanowień tego traktatu. Została ona przeprowadzona podczas kongresu berlińskiego, który obradował latem 1878 r. Rosja carska zmuszona była do poczynienia ustępstw. Pozostawiono jej północną część obszarów położonych nad ujściem Dunaju, pozostałą część tego terytorium zwrócono Rumunii.

Jak dowodzi R. Kłaczyński, zaangażowanie Rosji na Bałkanach w XIX w. i w I dekadzie XX w. w znaczącym stopniu przyczyniło się do odzyskania niepodległości przez narody bałkańskie oraz do wyparcia Imperium Osmańskiego z Półwyspu Bałkańskiego¹¹⁸. Autor ten jest także zdania, że ingerencja Rosji w sprawę bałkańskie w konsekwencji spowodowała narastanie konfliktów w Europie, wynikiem których były wojna krymska (1853–1856) i I wojna światowa¹¹⁹.

115 Więcej zob. w: М.Б. Оленев, *Русско-турецкая война 1877–1878 гг.: анализ мобилизаций*, Старая Басманная, Москва 2021.

116 A. Giza, *Polityczne i militarne aspekty...*, s. 78.

117 *Ibidem*.

118 R. Kłaczyński, *Polityka Imperium Rosyjskiego wobec państw narodów bałkańskich 1826–1914*, „Studia Środkoeuropejskie i Bałkanistyczne” 2017, t. XXVI, s. 70–71.

119 R. Kłaczyński, *op. cit.*, s. 71.

7. Kształtowanie się gospodarki na Kaukazie Południowym

Kaukaz Południowy – ze względu na swoje położenie – ma strategiczne znaczenie geopolityczne. Leży on na styku kontynentalnych szlaków komunikacyjnych Europy i Azji: Północ – Południe (Rosja – Bliski Wschód) i Wschód – Zachód (Europa – Azja Środkowa)¹²⁰.

W przeszłości przez terytorium Kaukazu Południowego przebiegał Jedwabny Szlak, co sprawiło, że obszar ten był na przestrzeni wieków wielokrotnie podbijany. Terytorium to znalazło się w centrum zainteresowania wielu państw, takich jak Rzym i Persja. Kaukazem Południowym zainteresowani byli także Arabowie, Bizancjum, Imperium Osmańskie, a także Mongołowie, Timurydzi i Chazarowie, a w okresie późniejszym – Rosja.

Rosja włączyła się do rywalizacji na Kaukazie Południowym w XVIII w. Największe działania wojenne, mające na celu opanowanie tego terytorium, były prowadzone przeciwko Persji i Turcji. Rosja wykorzystała rozbięcie polityczne oraz konflikty dynastyczne, co umożliwiło jej podpisanie z Turcją traktatu pokojowego w Berlinie w 1878 r. W wyniku postanowień tego traktatu Kaukaz Południowy został podporządkowany władzy carskiej, zaś ustalona wówczas rosyjsko-turecka przetrwała do początku 1918 r.¹²¹

Ze wszystkich obecnych państw, położonych na terytorium Kaukazu Południowego, największym postępowaniem technicznym i technologicznym cechowała się Gruzja. Na przełomie XVIII i XIX w. życie gospodarcze w tym kraju koncentrowało się w zasadzie tylko w Tyflisie, gdzie funkcjonowały drukarnie i działała fabryka prochu, huta szkła, ludwisarnia i mennica. W pierwszych latach po przyłączeniu do Rosji handel rozwijał się w Gruzji dość wolno z powodu braku dróg oraz wojen prowadzonych na pograniczu i zaburzeń wewnątrz kraju. Handlem trudnili się w tym okresie przede wszystkim kupcy ormiańscy, którzy oferowali przede wszystkim jedwab w stanie surowym oraz wełnę. W celu zintensyfikowania handlu na obszarze Kaukazu Południowego władze rosyjskie zniosły wewnętrzne granice celne.

Dzięki ulgowym taryfom celnym Tyflis stał się ważnym pośrednikiem w handlu między Francją i Niemcami a Persją. Taryfy te były jednak niekorzystne dla rosyjskich kupców i fabrykantów, którzy żądali ich zniesienia, co udało się im osiągnąć w 1831 r.

W latach 20. XX w. w Związku Radzieckim rozpoczęty został okres wzmożonej industrializacji kraju. Podjęte zostały decyzje mające na celu intensywny rozwój przemysłu ciężkiego, a także przemysłu metalowego i energetyki¹²². Podkreślano

120 T. Kołodziej, *op. cit.*, s. 100.

121 *Ibidem*.

122 M. Wilk, *Pierwsza pięciolatka w Związku Radzieckim. Problemy industrializacji 1928–1932*, Ossolineum, Wrocław 1986, s. 45.

w owym okresie celowość aktywizacji republik i obwodów, dysponujących różnorodnymi bogactwami naturalnymi¹²³. W 1927 r. podjęta została decyzja o budowie huty miedzi na Zakaukaziu oraz przetwórnicy ropy naftowej w Baku¹²⁴.

Przed wybuchem Wielkiej Wojny Ojczyźnianej największą rolę w wydobywaniu ropy naftowej na Kaukazie odgrywało Bakińskie Zagłębie Naftowe. Było to największe centrum wydobywania tego surowca nie tylko w Azerbejdżanie, ale także w całym Związku Radzieckim. Z zagłębia tego pochodziło około 70% wydobywania ropy naftowej w ZSRR¹²⁵.

Przed wojną rozpoczęto też na szeroką skalę eksploatację rud manganu. Wydobywanie tego surowca odbywało się przede wszystkim w kopalniach Cziatury – w 1940 r. w wyniku eksploatacji tych rud wydobyto 1448,7 tys. ton manganu, co stanowiło niemalże 57% ogólnego wydobywania tego surowca w Związku Radzieckim¹²⁶.

Bardzo duże znaczenie dla rozwoju Kaukazu Południowego miały porty położone nad Morzem Czarnym i Morzem Kaspijskim, które umożliwiały wymianę handlową z zagranicą. Szlaki komunikacyjne tych mórz łączyły Związek Radziecki z jego sąsiadami Turcją i Iranem, a przez nie, Zatokę Perską, Bosfor i Dardanele – również ze światowymi szlakami oceanicznymi.

Znaczącą rolę w rozwoju Kaukazu Południowego odegrał transport kolejowy. Linie kolejowe łączące Zakaukazie z Kaukazem Północnym biegły na zachodnich i wschodnich krańcach tego terytorium. Na zachodzie linia kolejowa biegła wzdłuż wybrzeża Morza Czarnego, przez Tuapse w kierunku Batumi, natomiast na wschodzie przebiegała ona wzdłuż wybrzeża Morza Kaspijskiego, łącząc Machaczkałę z Baku.

Ważne znaczenie strategiczne miało zbudowanie w latach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej linii kolejowej prowadzącej z Astrachania do Kizlaru, a następnie połączenia z Adlera do Suchumi. Powstałe w latach 1942–1943 odcinki linii kolejowej znacząco polepszyły połączenie Zakaukazia z Kaukazem Północnym, jak i poszczególnych rejonów tego rozległego terytorium.

Istotne znaczenie w rozwoju Kaukazu miała także sieć dróg samochodowych. We wschodniej jego części, wzdłuż wybrzeża Morza Kaspijskiego, biegła trasa Machaczkała – Derbent – Baku. Natomiast w zachodniej części Głównego Grzbietu Kaukazu, wzdłuż wybrzeża Morza Czarnego, przebiegała szosa Noworosyjsk – Suchumi. W wysokogórskiej części Wielkiego Kaukazu umiejscowione są trzy drogi przebiegające z północy na południe. Są nimi Gruzińska Droga Wojenna (prowadząca przez Przełęcz Krzyżową z Władykaukazu do Tbilisi), Osetyjska Droga Wojenna (łącząca

123 *Ibidem*.

124 *Ibidem*, s. 52.

125 СССР в цифрах в 1960 г. Краткий статистический сборник, Центральное статистическое управление при Совете Министров СССР, Москва 1961, s. 128.

126 Основные показатели выполнения народнохозяйственного плана за 1940 год, [w:] Информация Госплана СССР в ЦК ВКП(б) и СНК СССР о предварительных результатах выполнения плана развития народного хозяйства СССР за 1940 г., Москва 1941, s. 41.

Ałagir z Kutaisi przez Przełęcz Mamisońską) oraz Suchumska Droga Wojenna (biegnąca do Suchumi przez przełęcz Donguz – Orun – Baszy i przełęcz Beczo).

Po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej na terytorium Kaukazu zbudowano liczne przedsiębiorstwa przemysłu ciężkiego i lekkiego. Szczególny nacisk położony został na rozwój wydobycia i przetwórstwa ropy naftowej, która stanowiła najważniejszy surowiec strategiczny występujący na tym obszarze.

Rozdział 2

Kaukaz i narody go zamieszkujące

1. Regionalizacja i jej znaczenie dla rozwoju Kaukazu

Zaczątkiem nowego podejścia do geografii regionalnej były badania K. Ritera, który traktował geografę jako naukę przyrodniczo-humanistyczną umożliwiającą poznanie Ziemi z punktu widzenia antropologicznego¹.

Jak dowodzi A. Majchrowska, regionalizacja stanowi podstawową procedurę poznawczą i systematyzacyjną w wielu naukach przyrodniczych². Jest ona utożsamiana z czynnością podziału powierzchni Ziemi na jednostki przestrzenne, które cechują się z jednej strony wewnętrzną spójnością, a z drugiej – odmiennością względem obszarów sąsiednich³.

Regionalizacja (obok typologii) to jeden z dwóch podstawowych sposobów klasyfikacji jednostek przestrzennych⁴. Nadrzędną rolą regionalizacji jest określanie indywidualności tych jednostek⁵. Mówiąc o fizycznogeograficznych podziałach obszarów górskich⁶, J. Balon i M. Jodłowski podkreślają, że wielkie systemy górskie

- 1 T. Brzezińska-Wójcik, A. Świeca, *Region – aspekty teoretyczne i wymiar praktyczny*, [w:] T. Brzezińska-Wójcik, E. Skowronek, A. Świeca (red.), *Od regionu geograficznego do regionu turystycznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2016, s. 9.
- 2 A. Majchrowska, *Wybrane doświadczenia zagraniczne w zakresie regionalizacji fizycznogeograficznej*, [w:] M. Kistowski, U. Myga-Piątek, J. Solon (red.), *Studia nad regionalizacją fizycznogeograficzną Polski*, Polska Akademia Nauk, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Warszawa 2018, s. 33.
- 3 *Ibidem*.
- 4 J. Balon, M. Jodłowski, *Problemy i zasady metodyczne regionalizacji fizycznogeograficznej obszarów górskich*, „Prace Geograficzne PAN” 2018, nr 266, s. 109.
- 5 *Ibidem*. Por. A. Richling, *Kompleksowa geografia fizyczna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1992; J. Balon, *Porządku przestrzenne – syntetyczna wizja krajobrazu*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 2009, t. XXIII, s. 61–70; J. Balon, *Unifikacja typów geokompleksów w skali kraju podstawą waloryzacji krajobrazu*, [w:] M. Kistowski, B. Korwel-Lejkowska (red.), *Waloryzacja środowiska przyrodniczego w planowaniu przestrzennym*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 2007, t. 19, s. 25–33.
- 6 Por. J. Balon, *Z metodyki prowadzenia granic regionów fizycznogeograficznych w górach*, [w:] M. Pietrzak (red.), *Granice krajobrazowe, podstawy teoretyczne i znaczenie praktyczne*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 2000, t. 7, Poznań, s. 33–48; J. Balon, W. Maciejowski, *Geoekologia*

dzielią się na mniejsze łańcuchy, a te na pasma i masywy, które stanowią główne jednostki na szczeblu mezoregionalnym⁷. Poszczególne pasma i masywy oddzielone są od siebie kotlinami, zaś na obszarach położonych niżej występują także pogórza⁸.

Regionalizacja fizycznogeograficzna w Rosji ma długie tradycje i wielu przedstawicieli⁹, którzy stworzyli szereg pojęć z jej zakresu, a także zasad i reguł, obowiązujących w jej ramach¹⁰. Są oni twórcami układów kryteriów podziału, systemów taksonomicznych jednostek regionalnych i typologicznych, jak również licznych podziałów regionalnych o różnym zasięgu przestrzennym¹¹.

Regionalizacja fizycznogeograficzna całego terytorium ówczesnego Związku Radzieckiego została przeprowadzona przez Katedrę Geografii Fizycznej ZSRR Uniwersytetu Moskiewskiego. Została ona dokonana z uwzględnieniem warunków naturalnych poszczególnych obszarów Rosji oraz czynników strefowych i astrefowych wpływających na formowanie środowiska geograficznego¹². Opracowany system regionalizacji obejmuje siedem jednostek fizycznogeograficznych składających się z krain, stref, prowincji, podprowincji, okręgów, regionów i podregionów¹³. Charakterystykę zasadniczych jednostek fizycznogeograficznych Rosji prezentuje tabela 2.1.

J. Balon i M. Jodłowski wyróżnili trzy porządki przestrzenne w obszarach górskich, które wynikają z takich zmiennych, jak¹⁴:

- charakterystyczny układ jednostek tektoniczno-litologicznych (pasowość środowiska),
- zróżnicowanie morfologiczne, związane z wysokościami względnymi i ewolucją środowiska (sekwencja morfologiczna),

dla architektów krajobrazu, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska, Kraków 2012.

7 J. Balon, M. Jodłowski, *op. cit.*, s. 109–110.

8 Por. T. Bartkowiak, *Metody badań geografii fizycznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań 1997; J. Kondracki, *Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.

9 Spośród licznych naukowców, którzy wnieśli ogromne zasługi dla regionalizacji Rosji, wymienić należy takie postacie, jak Wasilij W. Dokuczajew (prace badawcze dotyczące gleb), Lew S. Berg (prace z zakresu geomorfologii i gleboznawstwa), Leontij G. Ramiński (badania zmian szaty roślinnej i czynników ekologicznych), Nikołaj A. Gwoździecki (regionalizacja, geografia fizyczna). Więcej zob. w: В.В. Докучаев, *Картография русских почв*, Издательство Министерства государственных имуществ, Санкт-Петербург 1879; Л.С. Берг, *Ландшафтно-географические зоны СССР*, Сельхозгиз, Москва-Ленинград 1931; Л.Г. Раменский, *О принципиальных установках, основных понятиях и терминах производственной типологии земель, геоботаники и экологии*, „Советская Ботаника” 1935, № 4, s. 25–42; Н.А. Гвоздецкий, *Карст: вопросы общего и регионального карстоведения*, Географгиз, Москва 1954; Н.А. Гвоздецкий, *Основные проблемы физической географии*, Высшая школа, Москва 1979.

10 A. Majchrowska, *op. cit.*, s. 33.

11 *Ibidem*.

12 N. Gwoździecki, W.K. Żuczkowa, *Fizycznogeograficzna regionalizacja europejskiej części ZSRR*, „Prace Geograficzne” 1968, nr 69, s. 43.

13 *Ibidem*, s. 45.

14 J. Balon, M. Jodłowski, *op. cit.*, s. 110.

- dyferencjacja cech środowiska, która wynika z różnic wysokości bezwzględnych (pięćtrowość środowiska).

Tabela 2.1. Charakterystyka zasadniczych jednostek fizycznogeograficznych Rosji

Zasadnicze jednostki fizycznogeograficzne	Charakterystyka	
Kraina	Odpowiada złożonej jednostce topograficznej o dużej powierzchni, cechującej się wspólną makrogeostrukturą, a także jednością klimatu i swoistością spektrum strefowości szerokościowej (w górach – strefowości wysokościowej)	
Strefa	Szerokościowa strefa fizycznogeograficzna (obszar strefowy)	Przestrzeń, na której przeważa określony strefowy typ krajobrazu. Obejmuje ona obszary równinne lub mało rozczłonkowane, gdzie ze względu na niewielką różnicę wysokości (lub jej brak) nie przejawia się (lub przejawia się w nieznacznym stopniu) strefowość wysokościowa
	Fizycznogeograficzny obszar górski	Jednostka taksonomiczna regionalizacji, odpowiadająca dużej strukturze tektonicznej (antyklinorium lub synklinorium, obejmujące znaczną powierzchnię), bądź część strefy tektonicznej, cechująca się określoną tendencją rozwoju neotektonicznego albo charakteryzująca się wspólnym rozwojem tektonicznym, wywierającym wpływ na zróżnicowanie krajobrazu
Prowincja	Prowincja fizycznogeograficzna na równinie	Na równinie prowincja stanowi część strefy. Różni się ona od sąsiednich jednostek budową geologiczną, klimatem, ukształtowaniem terenu, a także charakterem ruchów tektonicznych
	Prowincja fizycznogeograficzna w górach	W górach prowincja stanowi część obszaru, która różni się od sąsiednich obszarów typem struktury strefowości wysokościowej

Źródło: N. Gwozdziecki, W.K. Żuczkowa, *Fizycznogeograficzna regionalizacja europejskiej części ZSRR*, „Prace Geograficzne” 1968, nr 69, s. 45–46.

Można zatem stwierdzić, że na obszarach górskich liczba wyróżnianych typów środowiska jest o wiele większa niż na pozostałych obszarach, wynikiem czego jest większa liczba cech wyszczególnianych mikroregionów, a co za tym idzie – mniejsza powierzchnia zajmowana przez nie.

2. Problematyka granic i umiejscowienie Kaukazu na terytorium Azji

Kaukaz to obszar położony na pograniczu Europy i Azji pomiędzy Morzem Czarnym na zachodzie a Morzem Kaspijskim na wschodzie i pomiędzy Niziną Donu na północy a Turcją i Iranem na południu¹⁵.

W literaturze przedmiotu od stuleci prowadzona jest dyskusja dotycząca przebiegu granicy między Europą a Azją¹⁶. Ustalane granice przesuwają się stopniowo na wschód¹⁷. M.W. Łomonosow w 1759 r. przedstawił pogląd, że granica ta powinna przebiegać wzdłuż Donu, Wołgi i Peczory¹⁸. Jak dowodzi W. Baluk:

Ujęcie geograficzne nie dostarcza jednoznacznych rozstrzygnięć przebiegu wschodniej granicy Europy. Ze względu na kontynentalną łączność z Azją ma ona charakter umowy. Do XVIII wieku granicę prowadzono w większości przypadków na Donie, sporadycznie na Wołdze. W roku 1730 szwedzki oficer niemieckiego pochodzenia Philip Johan von Strahlenberg zaproponował jej przebieg szczytami Uralu, wzdłuż zachodniego brzegu Wołgi i Donu, aż do Morza Czarnego¹⁹.

W latach 60. XX w. w Rosji pojawił się pogląd, że granicę między Europą a Azją stanowi linia działu wodnego wzdłuż Głównego Pasma Kaukaskiego, Morze Kaspijskie, rzekę Ural i grzbiet Uralu²⁰. Obecnie przyjmuje się w sposób bardziej szczegółowy, że przebieg granicy między Europą a Azją biegnie wzdłuż wschodniego podnóża Uralu i górnego południowego biegu rzeki Ural i jego przedłużenia do Mugodżarów, następnie wzdłuż biegu Emby do Morza Kaspijskiego, a pomiędzy Morzem Kaspijskim a Morzem Czarnym – obniżeniem Kumsko-Manyckim²¹. W tak proponowanym podziale Kaukaz pozostaje w całości na obszarze Azji.

15 T. Kołodziej, *op. cit.*, s. 99.

16 Por. A.A. Чибилёв, С.В. Богданов, *Граница Европы и Азии: история вопроса, проблема верификации природных и культурно-исторических рубежей*, „Уральский исторический вестник” 2011, № 2 (31), s. 95–105.

17 Jak podaje A. Wiktorska-Święcicka, w XVII i XVIII w. granicę między Europą i Azją stanowiła linia od jeziora Ładoga przez Dniepr do Morza Czarnego. W późniejszym czasie granica ta utożsamiana była z przebiegiem linii prowadzącej od dolnego Donu, poprzez Wołgę i Kamę, aż do gór Ural. Zob. A. Wiktorska-Święcicka, *Wyznaczanie granic i konstruowanie tożsamości Europy*, [w:] A. Pacześniak, M. Klimowicz (red.), *Procesy integracyjne i dezintegracyjne w Europie*, OTO-Wrocław, Wrocław 2014, s. 22.

18 М.А. Великоцкий, *Рассуждения Ломоносова о проведении границы между Европой и Азией*, „Вестник Московского университета” 2011, № 5, Серия: 5 „География”, s. 7–8.

19 W. Baluk, *Wyobrażenia nowej Europy Wschodniej*, „Wschód Europy” 2016, nr 1, vol. 2, s. 12.

20 Э.М. Мурзаев, *Где же проводить географическую границу Европы и Азии?*, „Известия АН СССР” 1963, № 4, s. 111–119.

21 J. Wojtanowicz, *Europejska przestrzeń geograficzno-kulturowa*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2009, s. 34. Obniżenie Kumsko-Manyckie stanowi obniżenie tektoniczne w południowo-zachodniej części Rosji. Oddziela ono Przedkaukazie od Niziny Wschodnioeuropejskiej, łącząc jednocześnie Nizinę Kubańską z Niziną Nadkaspijską.

W polskiej literaturze przedmiotu w kwestii określania i wyznaczania granic wypowiedział się J. Bański, który zaproponował własną klasyfikację granic wyróżnionych ze względu na siedem cech szczególnych²². Wyróżnił on takie kryteria ich klasyfikacji, jak forma geometryczna, realność prawno-administracyjna, forma przebiegu, morfologia, stabilność, bariera przestrzenna oraz geneza (zob. tabela 2.2).

Tabela 2.2. Klasyfikacja granic według J. Bańskiego

Cecha klasyfikacji	Granica
Forma geometryczna	liniowe strefowe
Realność prawno-administracyjna	formalne nieformalne
Forma przebiegu	proste skomplikowane
Morfologia	fizjogeograficzne sztuczne
Stabilność	trwałe zmiennie
Bariera przestrzenna	otwarte zamknięte przenikalne
Geneza	antecedentne subsekwentne

Źródło: J. Bański, *Granica w badaniach geograficznych – definicja i próby klasyfikacji*, „Przegląd Geograficzny” 2010, nr 4, t. 82, s. 502.

W rosyjskiej literaturze przedmiotu z zakresu nauk geograficznych dominuje pogląd, że granica między Europą a Azją powinna być prowadzona wzdłuż wschodniego podnóża Uralu wznoszącego się stromo nad przylegającą doń płaską Niziną Zachodniosyberyjską. Zachodnie zbocza Uralu stopniowo zlewają się z Niziną Wschodnioeuropejską, co powoduje, że mają ściślejszy z nią związek. Dlatego też rosyjscy geografowie stoją na stanowisku, że cały Ural jako pasmo górskie powinien być zaliczany do Europy – z wyjątkiem jego tektonicznego przedłużenia na południu składającego się z niskich gór i pagórków oraz Mugodżarów²³ położonych w obrębie Azji Środkowej.

22 J. Bański, *Granica w badaniach geograficznych – definicja i próby klasyfikacji*, „Przegląd Geograficzny” 2010, nr 4, t. 82, s. 502.

23 Mugodżary stanowią południowy kraniec uralskiego górotworu fałdowego i są oddzielone od niego poprzecznym obniżeniem, którym przepływa ze wschodu na zachód rzeka Ural. Góry te stanowią dział wodny między systemem Emby a Irgizu.

Od południowego krańca gór Ural aż do Morza Kaspijskiego granica między Europą a Azją prowadzona jest wzdłuż rzeki Ural²⁴. Na całej swej długości granica ta ma całkowicie umowny charakter²⁵.

Dalej granica przebiega przez płytki północny basen Morza Kaspijskiego, a dalszy ciąg południowej granicy Europy i zachodniej Azji przebiega na odcinku Kaukazu przez obniżenie Kumsko-Manyckie, zaś na odcinku Azji Mniejszej – przez Morze Czarne. W takim ujęciu Kaukaz wraz z Przedkaukaziem należy zaliczać do Azji²⁶.

3. Ogólna charakterystyka obszaru Kaukazu

Ukształtowanie powierzchni Kaukazu jest różnorodne, z przewagą górskiego. Podstawę systemu górskiego stanowi Główny Grzbiet Kaukazu (albo Wielki Kaukaz), rozciągający się od Półwyspu Apszerońskiego do ujścia rzeki Kubań²⁷.

Wielki Kaukaz uformowany został w trzeciorzędzie w czasie orogenezy alpejskiej²⁸. W czwartorzędzie na obszarze tym miały miejsce wzmożone ruchy pionowe, w wyniku których ukształtowały się liczne zręby i uskoki. W plejstocenie na obszarze Wielkiego Kaukazu rozpościerały się lodowce górskie, za sprawą których zmianie uległ charakter jego pierwotnej rzeźby. W wyniku ich działania doliny rzeczne zmieniły swój profil, zaś grzbiety przybrały charakter skalistych, ostrych szczytów. T. Molenda daje następujący szczegółowy opis budowy geologicznej Kaukazu Wysokiego:

Budowa geologiczna Kaukazu Wysokiego jest bardzo skomplikowana: występują tu zarówno skały bardzo stare: prekambryjskie gnejsy i granity, paleozoiczne łupki ilaste i wapienie, mezozoiczne – głównie jurajskie – łupki, porfiryty i diabazy oraz kredowe – wapienie margle, piaskowce, po młodsze paleogeńsko-neogeńskie i najmłodsze – czwartorzędowe. Pod względem tektonicznym jest to stary fałdowy górotwór kaledońskohercyński. Został on całkowicie zniszczony w trakcie ruchów alpejskich, kiedy uległ obniżająco-wypiętrzającej tektonice zrębowej²⁹.

24 Niektórzy geografowie wyrażają pogląd, że granica pomiędzy Europą a Azją przebiega wzdłuż rzeki Emby, której źródła znajdują się w Mugodżarach.

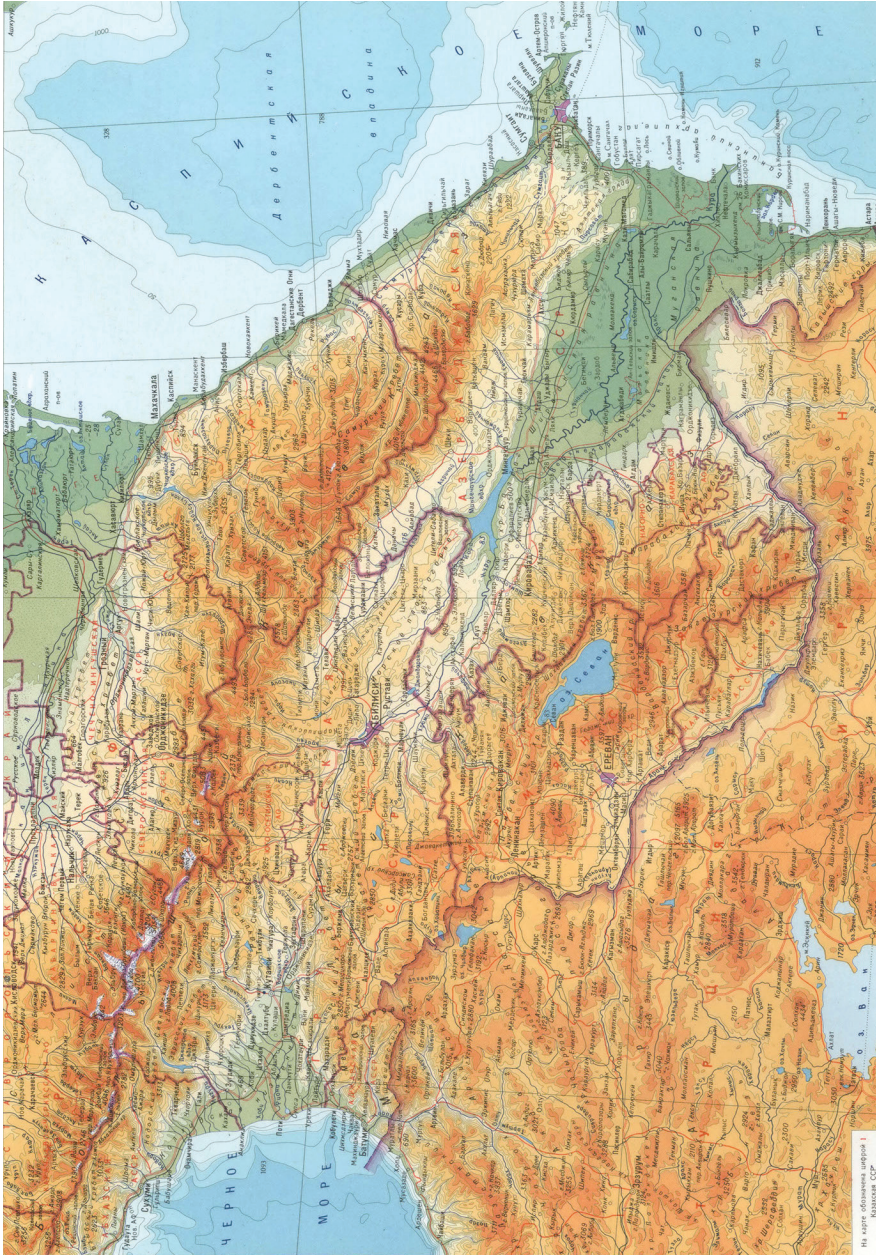
25 Prowadzenie granicy w przedłożony sposób powoduje rozcięcie Niziny Nadkaspijskiej, stanowiącej jednostkę krajobrazową.

26 W niektórych opracowaniach można spotkać się z poglądem, że Kaukaz jest ściśle związany zarówno pod względem rzeźby, jak i fauny i flory z obszarem zachodniej Azji, dlatego też w pełni zasadne jest uznawanie Kaukazu za część Azji.

27 Więcej zob. w: Н.А. Гвоздецкий, *Кавказ*, Государственное издательство географической литературы, Москва 1963.

28 Góry Kaukazu są stosunkowo młode. Powstały one około 28–23 mln lat temu.

29 T. Molenda, *Atrakcje geoturystyczne Gruzji (na przykładzie wybranych obiektów z obszarów krasowych i wulkanicznych)*, „Acta Geographica Silesiana” 2019, nr 2, t. 13, s. 96.

Rysunek 2.1. Mapa fizyczna Kaukazu

Źródło: Какаэз, <https://foto-basa.com> (dostęp: 13.05.2023).

Główny Grzbiet Kaukazu dzieli się na trzy części:

- Wschodni Kaukaz ciągnący się od Półwyspu Apszerońskiego do góry Kazbek,
- Środkowy Kaukaz rozciągający się między górami Kazbek a Elbrus,
- Zachodni Kaukaz, który zaczyna się w okolicach miejscowości Anapa (w Federacji Rosyjskiej) i ciągnie się wzdłuż wybrzeża czarnomorskiego do Przełęczycy Kulchorskiej (zob. rysunek 2.1).

Najwyższą część Głównego Grzbietu Kaukaskiego stanowi Środkowy Kaukaz. Znajdują się tu najwyższe szczyty Kaukazu. Łącznie na Kaukazie znajduje się osiem pięciotysięczników – zdecydowana większość z nich na terytorium Republiki Kabardyjsko-Bałkarskiej w Rosji (zob. tabela 2.3). Największym z nich jest Elbrus³⁰.

Tabela 2.3. Najwyższe szczyty Kaukazu

Szczyt	Wysokość n.p.m.	Kraj/jednostka administracyjna
Elbrus	5642	Republika Kabardyjsko-Bałkarska i Republika Karaczajsko-Czerkieska (Federacja Rosyjska)
Dych-Tau	5204	Republika Kabardyjsko-Bałkarska (Federacja Rosyjska)
Szchara	5203	Gruzja; Republika Kabardyjsko-Bałkarska (Federacja Rosyjska)
Kasztan-Tau	5151	Republika Kabardyjsko-Bałkarska (Federacja Rosyjska)
Pik Puszkina	5100	Republika Kabardyjsko-Bałkarska (Federacja Rosyjska)
Dżangi-Tau	5085	Republika Kabardyjsko-Bałkarska (Federacja Rosyjska)
Kazbek	5047	Gruzja Osetia Północna-Alania (Federacja Rosyjska)
Mizirgi	5025	Republika Kabardyjsko-Bałkarska (Federacja Rosyjska)

Źródło: opracowanie własne.

Na obszarze Kaukazu liczne są także czterotysięczniki. Najwyższe z nich znajdują się w Gruzji i Kabardyno-Bałkarii (zob. tabela 2.4).

Tabela 2.4. Najwyższe czterotysięczniki Kaukazu

Szczyt	Wysokość n.p.m.	Kraj/jednostka administracyjna
Katyn-Tau	4979	Gruzja; Republika Kabardyjsko-Bałkarska (Federacja Rosyjska)
Szczyt Szota Rustaweli	4960	Republika Kabardyjsko-Bałkarska (Federacja Rosyjska)
Gestoła	4860	Gruzja
Tetnuldi	4858	Gruzja

Źródło: opracowanie własne.

30 Masy Elbrusa składa się z dwóch wierzchołków, powstałych w górnym trzeciorzędzie. Wschodni – najwyższy – położony jest na poziomie 5642 m n.p.m., zaś zachodni wznosi się na wysokości 5621 m n.p.m. Elbrus jest stożkiem zastygłego wulkanu. Leży on w Paśmie Boczne – podobnie jak Kazbek.

Pasmem Głównym biegnie dział wodny, który rozdziela rzeki Kaukazu Północnego i Zakaukazia. Dlatego też często w literaturze przedmiotu na określenie tego pasma stosowana jest nazwa Pasma Wododziałowe.

Ze względu na ogromne zróżnicowanie rzeźby i klimatu Kaukaz cechuje się nadzwyczajnym bogactwem warunków przyrodniczych. Leży on w strefie pogranicznej pomiędzy obszarami znajdującymi się w zasięgu wilgotnych mas powietrza, które napływają z Oceanu Atlantyckiego, a obszarami południowo-wschodniej Europy oraz środkowej i północnej Azji o klimacie suchym, kontynentalnym. W zależności od charakteru rzeźby i klimatu zróżnicowaniu uległ ustrój wodny rzek na Kaukazie oraz gęstość sieci rzecznej. Główną rolę w zasilaniu rzek odgrywają góry – przede wszystkim Wielki Kaukaz, a następnie Wyżyna Armeńska i grzbiety Małego Kaukazu. W lodowcach i śniegach Wielkiego Kaukazu biorą swój początek największe rzeki Kaukazu – Kubań i Terek, jak również liczne rzeki Zakaukazia – Rioni, Inguri i liczne dopływy Kury – największej rzeki przepływającej przez Kaukaz, mającej swe źródła w Turcji, na Wyżynie Armeńskiej.

W masywie Małego Kaukazu położone jest największe jezioro Kaukazu, jakim jest Sewan. Jest ono jeziorem słodkowodnym, zajmującym powierzchnię ok. 1242 km². Położone jest ono na obszarze Armenii na wysokości 1899 m n.p.m. i zajmuje ponad 4% powierzchni tego kraju³¹. Znajduje się ono w kotlinie tektonicznej³². Od zachodu ograniczają je Góry Gegamskie, od północnego wschodu Góry Szachdagskie, zaś od południa – Góry Wardeniskie. Do jeziora tego wpada 28 niewielkich rzek, natomiast wypływa z niego tylko jedna – Zanga³³. Jezioro Sewan obfituje w wiele gatunków ryb³⁴, jednakże jego poziom znacznie się obniżył ze względu na wykorzystywanie jego wód w ormiańskim systemie irygacyjno-energetycznym³⁵.

Drugim dużym jeziorem, znajdującym się na obszarze Wyżyny Armeńskiej, jest Wan. To największe na świecie jezioro sodowe położone jest we wschodniej Turcji.

31 P. Nieczuja-Ostrowski, *Znaczenie energetyki wodnej dla bezpieczeństwa Republiki Armenii*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu” 2015, nr 8, t. 65, s. 99.

32 Większość jezior na Wyżynie Armeńskiej powstała w wyniku zatamowania rzek potokami lawy.

33 W 1919 r. nad Sewanem został założony ośrodek kształcenia kadr dla marynarki ormiańskiej. Jest to zasługa oficera marynarki Stanisława Korwina-Pawłowskiego, który podjął się zadania zbudowania na tym jeziorze flotylli, która miała dać początek marynarce wojennej Armenii. Zob. A. Chodubski, *O Polakach w Armenii i Azerbejdżanie w XIX i na początku XX wieku*, „Studia Polonijne” 2009, t. 30, s. 141.

34 Więcej zob. w: Б.К. Габриелян, *Современное состояние ихтиофауны озера Севан*, [w:] *Приоритетные экологические проблемы Республики Армения (сборник докладов)*, WWF, Ассоциация „За УЧР”, CEPF, Ереван 2008.

35 Jak podaje N. Barański, rzeka Zanga unosiła z jeziora Sewan mniej niż 1/20 jego wód, którą jezioro otrzymywało z rzek i opadów atmosferycznych, reszta zaś otrzymywanej przez to jezioro wilgoci wyparowywała. W celu zmniejszenia parowania postanowiono zwiększyć odpływ wody z jeziora, obniżając w ten sposób jego poziom, a przez to zmniejszyć jego powierzchnię i ilość wody ulatniającej się w powietrze pod postacią pary. W tym celu rozszerzono koryto Zangi w miejscu, w którym rzeka ta wypływa z jeziora, w wyniku czego zwiększono siłę jej nurtu, który wykorzystano do budowy nad nim 8 elektrowni wodnych. Zob. N. Barański, *Geografia gospodarcza ZSRR*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1953, s. 415.

4. Badania obszaru Kaukazu

Jednym z badaczy Kaukazu, który wniósł znaczące zasługi dla poznania tego rozległego terytorium, był Wachushti Bagrationi³⁶. Ten gruziński historyk, geograf i kartograf prowadził w XVIII w. szeroko zakrojone badania nad historią i geografią Gruzji³⁷. Książę Wachushti tworzył swoje prace geograficzne, opierając się jednocześnie na bogatym materiale historycznym. Jako pierwszy opracował on szczegółowy opis geograficzny terytorium Gruzji³⁸.

Pierwsza próba triangulacji Kaukazu została wykonana w okolicach Tbilisi w 1840 r. Ogromną rolę w rozwoju wiedzy o Kaukazie odegrały pomiary geodezyjne dokonane przez Józefa Chodźko, który podjął się wykonania tego złożonego zadania metodą triangulacji³⁹. W 1847 r. został on mianowany naczelnikiem pomiarów geograficznych Kaukazu⁴⁰.

Szeroko zakrojone prace terenowe były prowadzone na Zakaukaziu w latach 1847–1853. W czasie prowadzonych prac triangulacyjnych określony został poziom Morza Kaspijskiego oraz wysokość Araratu. Na szczyt ten wspiął się J. Chodźko wraz z członkami swej ekspedycji w sierpniu 1850 r.⁴¹

Efektom dokonanej przez J. Chodźkę triangulacji Kaukazu stało się sporządzenie dokładnych map topograficznych tego obszaru⁴².

Terenowe prace triangulacyjne na obszarze Kaukazu Południowego zostały zakończone w 1853 r., natomiast triangulacja całego terytorium Kaukazu została przerwana z powodu wybuchu wojny z Turcją.

W latach 60. XIX w. operacje wojenne w górach Wielkiego Kaukazu zostały zakończone i prawie cały obszar Kaukazu został przyłączony do Rosji. Umożliwiło to rozpoczęcie szeroko zakrojonych prac naukowych na tym terytorium. Na całym obszarze Wielkiego Kaukazu przystąpiono do prac geodezyjnych i zdjęć topograficznych.

36 Książę Wachushti Bagrationi był synem króla kartlijskiego Wachtanga IV, który zainicjował pomiary topograficzne Gruzji. Wachushti wraz z ojcem zmuszeni byli do opuszczenia Kaukazu w 1724 r. i przeniesienia się do Rosji.

37 Пор. Л.И. Маруашвили, *Вахушти Багратиони, его предшественники и современники. Географические труды и путешествия*, Госгеографиздат, Москва 1956.

38 Вахушти, *География Грузии*, Кн. XXIV, Записки Кавказского отдела ИРГО, Тифлиς 1904.

39 A. Chodubski, *Konteksty biografii pogranicza: Polacy na Kaukazie w XIX i XX wieku*, „Biografistyka Pedagogiczna” 2016, nr 1, s. 59.

40 *Ibidem*.

41 Na Araracie ekspedycja kierowana przez J. Chodźkę przeprowadziła prace geodezyjne oraz obserwacje meteorologiczne. Więcej zob. w: E. Chantre, *L'Ararat*, „Annales de Géographie” 1893, № 9, s. 81–94; A. Furier, *Józef Chodźko 1800–1881. Polski badacz Kaukazu*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2001.

42 P. Olszewski, *Relacje polsko-kaukaskie w pamiętnikach i literaturze naukowej – zarys problematyki*, „Niepodległość i Pamięć” 2018, nr 25/3, s. 222. Zob. także: Z. Małyś, *Polacy na Kaukazie w XIX w. Zderzenie czy współpraca? Przyczynek do analizy historyczno-społecznej na podstawie wspomnień z epoki*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2017, t. 21, s. 195–212.

W latach 80. XIX w. powstały pierwsze prace naukowe o rejonizacji szaty roślinnej Kaukazu. Wśród naukowców zajmujących się tą problematyką zaliczyć należy przede wszystkim N.M. Albowa oraz A.N. Krasowa.

Nikołaj M. Albow był znanym badaczem roślinności Kaukazu⁴³. Opisał on lasy Abchazji oraz dokonał kompleksowej charakterystyki flory Kolchidy⁴⁴. Kaukazowi poświęconych jest szereg prac autorstwa N.M. Albowa, z których za najważniejszą uznawana jest *Prodromus florum Colchicae*, wydana w 1895 r.⁴⁵ Szczególną uwagę N.M. Albow poświęcał roślinności wapiennej porastającej wapienne grzbiety i płaskowyże.

Andriej N. Krasnow był słynnym rosyjskim botanikiem, geografem i podróżnikiem. Prowadził on szeroko zakrojone badania naukowe w wielu rejonach Kaukazu, a w szczególności na południowych zboczach centralnej części Kaukazu i w zachodniej części Zakaukazia⁴⁶. Dzięki jego staraniom w Batumi został założony ogród botaniczny⁴⁷.

5. Gleby Kaukazu i proces ich regionalizacji

Ogromne znaczenie dla rozwoju rosyjskich nauk o glebach miały badania W.W. Dokuczajewa. Kierował on Katedrą Mineralogii na Uniwersytecie Petersburskim, w której prowadzone były zarówno badania gleboznawcze, jak i prace badawcze z zakresu mineralogii⁴⁸. W.W. Dokuczajew prowadził szeroko zakrojone prace badawcze na Kaukazie w 1898 r. i 1899 r., których wyniki zostały opublikowane w 1899 r. w *Raporcie dla Zakaukaskiego Komitetu Statystycznego w sprawie oceny gruntów w ogólnie i gruntów Zakaukazia w szczególności: strefy poziome i pionowe gleby*⁴⁹ oraz w dziele *Do teorii o strefach przyrody*⁵⁰.

43 Zajmował się on także badaniem roślinności Argentyny oraz Ziemi Ognistej.

44 Więcej zob. w: С.Ю. Липшиц, Николай Михайлович Альбов, [w:] Н.Н. Баранский (red.), *Отечественные физико-географы и путешественники*, Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, Москва 1959, s. 515–521.

45 Н.М. Альбов, *Prodromus florum Colchicae*, „Труды Тифлисского ботанического сада” 1895, s. I–XXVI, 1–287.

46 Więcej zob. w: Ф.Н. Мильков, А.Н. Краснов – географ и путешественник, Географгиз, Москва 1955.

47 А.Н. Краснов pełnił funkcję dyrektora tego ogrodu do końca swego życia. Więcej zob. w: В.А. Парнес, *На аллее Батумского ботанического сада*, Сабчота Аджара, Батуми 1982.

48 D. Czyrkin, *Konstanty Glinka (1867–1927): życie i działalność naukowa*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2000, nr 1, s. 88.

49 В.В. Докучаев, *Доклад Закавказскому статистическому комитету об оценке земель вообще и Закавказья, в особенности: почвенные горизонтальные и вертикальные зоны*, Типография Канцелярии главноначальника гражданской части на Кавказе, Тифлис 1899.

50 В.В. Докучаев, *К учению о зонах природы: горизонтальные и вертикальные почвенные зоны*, Типография СПб. градоначальства, СПб. 1899.

Podczas swoich podróży badawczych ustalił on piętrowe (wysokościowe) strefy glebowe. Szczególnie ważna była wyprawa W.W. Dokuczajewa na Kaukaz Południowy, którą odbył w 1898 r.⁵¹ Badania przeprowadzone na tym obszarze pozwoliły mu sformułować teorię o pasowej i pionowej strefowości przyrodniczo-historycznej i glebowej⁵².

Do innych szczególnych zasług W.W. Dokuczajewa zaliczyć należy zarysowanie ogólnego obrazu rozmieszczenia gleb na Kaukazie Południowym. Prowadził on badania we wschodniej części tego obszaru, gdzie badał gleby sołoncowate, natomiast w zachodniej części Zakaukazia zajmował się glebami czerwonymi (laterytami). W.W. Dokuczajew badał także czarnoziemy występujące na północnych i południowych zboczach Wielkiego Kaukazu na wysokościach 750–2500 m n.p.m.

Odkryta przez W.W. Dokuczajewa strefowość pionowa (piętrowość) umożliwiła przeprowadzenie w kolejnych latach szeroko zakrojonych badań gleb i krajobrazów Kaukazu. Wyniki prac Dokuczajewa umożliwiły wykorzystanie tych cennych informacji dla rozwoju rolnictwa na obszarze Kaukazu Południowego, a także innych terytoriów Rosji.

Uczniem i następcą W.W. Dokuczajewa był S.A. Zacharow. Zajmował się on badaniem gleb różnych rejonów Kaukazu. Jego praca *O obszarach glebowych i strefach Kaukazu*⁵³, opublikowana w 1913 r., uznawana jest za pierwszą próbę regionalizacji pokrywy glebowej Kaukazu⁵⁴. Bardzo duży wkład do nauki stanowi monografia autorstwa S.A. Zacharowa, zatytułowana *W kwestii charakterystyki wysokogórskich gleb Kaukazu*⁵⁵, która ukazała się w 1914 r.⁵⁶

Na obszarze Wielkiego Kaukazu, jak również na Zakaukaziu, występuje pionowa strefowość gleb. Dolna strefa północnego zbocza Wielkiego Kaukazu ma gleby

51 Więcej o sylwetce W.W. Dokuczajew i historii prowadzonych przez niego badań zob. w: С.В. Зонн, Василий Васильевич Докучаев, Наука, Москва 1991; И.А. Крупеников, Василий Васильевич Докучаев, Молодая гвардия, Москва 1948; В.В. Квасников, Василий Васильевич Докучаев: очерк о жизни и научной деятельности, Областной книгоиздат, Воронеж 1951; П.В. Отоцкий, Жизнь В.В. Докучаева, „Почвоведение” 1903, № 4, s. 319–351.

52 *Ibidem*. Więcej zob. w: Б.Ф. Апарин, Докучаевская парадигма естествознания, ТРИЗПрофи, Москва 2006.

53 С.А. Захаров, О почвенных областях и зонах Кавказа, Сборник в честь семидесятилетия профессора Дмитрия Николаевича Анучина, „Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Московском университете”, Москва 1913.

54 W pracy tej analizie poddane zostały różnorodne procesy geologiczno-geomorfologiczne, takie jak tworzenie usypisk, osuwisk, piargów, zabagnień, gromadzenie deluwiów i ich wpływ na proces tworzenia gleb na obszarach górskich. W dziele tym zawarta jest także analiza mająca na celu ukazanie roli urzeźbienia w procesie tworzenia gleby.

55 С.А. Захаров, К характеристике высокогорных почв Кавказа, „Известия Константиновского межевого института” 1914, вып. 5.

56 Za szczególnie ważne dla rozwoju nauki uznawane są badania gleb wysokogórskich przeprowadzone przez S.A. Zacharowa nad Przetęczą Krzyżową, w Paśmie Trialeckim, a także na stokach Aragaca.

czarnoziemne lub kasztanowe. Nieco wyżej występuje strefa południowych leśnych gleb brunatnych, które na większych wysokościach przechodzą w górskie bielice, a powyżej granicy lasów – w gleby górsko-łąkowe. Na skałach wapiennych występują ciemne gleby próchnicowo-węglanowe.

Gleby Kaukazu Południowego różnią się znacząco od gleb Podkaukazia. Na Zakaukaziu występują gleby typu podzwrotnikowego. Dla wilgotnych podzwrotnikowych obszarów, zwłaszcza Kolchidy, typowe są tzw. czerwone i żółte ziemie.

Południowe zbocza środkowej części Wielkiego Kaukazu i leżące u ich podnóża doliny i kotliny mają odmiennie wykształconą strefowość glebową. Doliny i kotliny u podnóża gór mają jasne, wapienne aluwialne gleby, zaś grzbiety pogórza pokrywają kasztanowe czarnoziemy. Na zboczach gór występują południowe gleby brunatne.

Szeroko zakrojone badania nad glebami górskimi były prowadzone przez M. Strzemskiego. Autor ten daje następującą konkluzję swoich obserwacji naukowych:

Wszystkie gleby górskie wykazują pewne cechy wspólne. Właściwości geomorfologiczne ich położenia warunkują mianowicie podleganie tych gleb słabiej lub silniej wyrażonym zmywom i namywom. Ponadto są to przeważnie gleby tzw. „wietrzeniowe”, tj. kształtujące się z utworów masywnych (skał krystalicznych i metamorficznych, oraz osadów scementowanych). Obok gleb wietrzeniowych pospolite są w górach utwory glebowe, rozwijające się na luźnych osuwiskach, morenach lodowców górskich i deluwjach⁵⁷.

Autor ten dowodzi, że występowaniem większych powierzchni gleb bielicy w górach cechują się przede wszystkim obszary, które w układzie poziomo-strefowym są położone w obrębie klasycznej tajgi szpilkowej⁵⁸. Utwory bielicy wypierane są przez gleby brunatne⁵⁹. Brunatnoziemy górskie występują na wielu obszarach Kaukazu⁶⁰.

M. Strzemiński podaje, że na terytorium Kaukazu zalegają gleby brunatne o odczynie obojętnym, jak i kwaśnym, jednakże są one silnie zróżnicowane, gdyż wśród z nich znajdują się różne typy utworów glebowych⁶¹.

Charakterystykę gleb Kaukazu zawarto w tabeli 2.5.

57 M. Strzemiński, *Gleby Tatr Polskich*, „Roczniki Gleboznawcze” 1956, nr 5, s. 9.

58 *Ibidem*, s. 10.

59 Występowanie gleb brunatnych związane jest przede wszystkim z lasami liściastymi, a częściowo także z lasami mieszanymi, występującymi w klimacie umiarkowanie wilgotnym i umiarkowanie ciepłym. Por. В.А. Ковда, Б.Г. Розанов (red.), *Почвоведение*, Высшая школа, Москва 1988; Б.Г. Розанов, *Морфология почв*, МГУ, Москва 1983.

60 Por. А.Н. Изюмов, *Коричневые горно-лесные почвы восточной части Малого Кавказа*, „Труды совещания по вопросам генезиса, классификации, географии и мелиорации почв Закавказья”, Баку 1955, s. 103–107. Gleby te występują także na takich obszarach górskich Federacji Rosyjskiej, jak Ural Środkowy, Ural Południowy, Krym, Syberia Południowa, a także na wielu obszarach górskich Dalekiego Wschodu.

61 M. Strzemiński, *op. cit.*, s. 12–13.

Tabela 2.5. Charakterystyka gleb Kaukazu

Wyszczególnienie	Charakterystyka
Gleby bielcowe	Występują zarówno pod lasami iglastymi, jak i mieszanymi. Na skałach piaszczystych gleby te tworzą się także pod lasami liściastymi. Profil tych gleb jest zróżnicowany – w ich dolnych poziomach występuje żelazo, il i glin, natomiast w poziomach górnych związków tych nie ma. Odczyn tych gleb jest kwaśny
Żółtoziemy	Są glebami charakterystycznymi dla wilgotnych lasów podzwrotnikowych, występujących w zachodniej części Kaukazu Południowego i Niziny Lenkorańskiej. Cechują się one znaczną zawartością itów i tlenków żelaza oraz kwaśnym odczynem
Czerwone ziemie	Gleby te są charakterystyczne dla zachodnich obszarów Kaukazu Południowego. Ich skałę macierzystą stanowią magmowe skały wylewne. Czerwone ziemie cechują się wysoką zawartością próchnicy, dlatego też uprawiane są na nich liczne rośliny podzwrotnikowe
Brunatne gleby leśne	Charakteryzują się bogatym w ity poziomem aluwialnym, zatrzymującym wody opadowe, dlatego też górny poziom glejowy jest u nich dobrze wykształcony. Gleby te wymagają intensywnego nawożenia oraz odprowadzania wód powierzchniowych, co umożliwiałoby ich intensywne zagospodarowanie
Gleby kasztanowe	Występują pod suchymi stepami. Cechują się one mniejszą zawartością próchnicy i mniejszą miąższością poziomu próchnicznego aniżeli czarnoziemy. Bardzo często gleby te są słonawe, bardzo ściste i intensywnie pęcznieją pod wpływem wilgoci
Gleby cynamonowe	Występują w suchych rejonach podzwrotnikowych i rozpowszechnione są we wschodniej części Kaukazu Południowego. Tworzą się one pod sucholubną roślinnością leśną i krzewiastą. Gleby te posiadają dobrze wykształcony poziom próchniczny i glejowy, powstały wskutek wietrzenia wewnątrzglebowego
Gleby aluwialne	Gleby te są rozpowszechnione w dolinach rzek, które zatapiane są przez wody powodziowe. Cechują się one warstwową budową i są glebami bardzo urodzajnymi
Gleby górskie	Gleby te cechują się większą żwirowatością aniżeli gleby wykształcone na nizinach, a także mniejszą miąższością
Gleby łąk górskich	Gleby te rozpowszechnione są w wysokich partiach gór, w wilgotnym klimacie. Cechują się bogatym w próchnicę poziomem darniowym oraz kwaśnym odczynem

Źródło: opracowanie własne.

W związku z różnorodnością gleb i klimatu na Kaukazie możliwa jest ogromna dywersyfikacja upraw rolnych. Bardzo żyzne są górskie czarnoziemy Wyżyny Armeńskiej, zwłaszcza powstałe na zwietrzałych utworach wulkanicznych.

6. Krainy fizycznogeograficzne Kaukazu Południowego

W rosyjskiej literaturze przedmiotu na terytorium Kaukazu Południowego wymieniane są cztery główne krainy fizycznogeograficzne⁶². Są nimi Wyżyna Armeńska, Nizina Lenkorańska, wschodnia część Kaukazu Południowego oraz wybrzeże czarnomorskie i Nizina Kolchidzka. Podział ten wiąże się ze specyficznymi cechami każdej z tych krain, przejawiającymi się przede wszystkim w ukształtowaniu powierzchni i warunkach klimatycznych.

Większą część Kaukazu Południowego zajmuje Wyżyna Armeńska, która jest połączona z Głównym Pasmem Kaukaskim niewysokim Grzbieciem Suramskim. Na wschód od tego grzbietu rozciąga się równina rzeki Kury, zaś na zachód – nizina Rionu. Nizina ta ciągnie się w kierunku zachodnim wzdłuż brzegów Morza Czarnego. Na południowym-wschodzie wznoszą się Góry Tałyskie, będące przedłużeniem masywu Elbrusa w Iranie.

Wyżyna Armeńska składa się z kilku wyżyn, które wznoszą się do wysokości 1500–2000 m n.p.m. Najwyższą jej część stanowi Wyżyna Karabachska położona na południowy wschód od jeziora Sewan. Większa część Wyżyny Armeńskiej pokryta jest skałami wulkanicznymi. Na obszarze tym występują liczne wygasłe wulkany⁶³. Najwyższy z nich jest Aragac (Ałagöz)⁶⁴. Aragac ma cztery szczyty, z których najwyższy – północny – wznosi się na poziomie 4095 m n.p.m.

62 Рог. Т.В. Власова, *Физическая география частей света*, Просвещение, Москва 1966; Ф.Н. Мильков, Н.А. Гвоздецкий, *Физическая география СССР. Общий обзор. Европейская часть. Кавказ*, Просвещение, Москва 1986; М.И. Давыдова, Э.М. Раковская, Г.К. Тушинский, *Физическая география СССР*, Просвещение, Москва 1989.

63 Рог. В.Г. Трифонов, С.Ю. Соколов, С.А. Соколов, Х. Хессами, *Мезозойско-кайнозойская структура Черноморско-Кавказско-Каспийского региона и ее соотношение со строением верхней мантии*, „Геотектоника” 2020, № 3, s. 55–81.

64 Więcej zob. w: И.В. Чернышев, В.А. Лебедев, М.М. Аракелянц, Р.Т. Джрбашян, Ю.Г. Гукасян, *Четвертичная геохронология Арагацкого вулканического центра (Армения) по данным К-Аг датирования*, „Доклады Академии наук” 2002, т. 384, № 1, s. 95–102; В.А. Лебедев, И.В. Чернышев, А.И. Якушев, *Время начала и продолжительность четвертичного магматизма в Арагацкой неовулканической области (Малый Кавказ, Армения)*, „Доклады Академии наук” 2011, т. 437, № 4, s. 808–812; Х.Б. Меликсетян, *Геохимия вулканических*

Na Wyżynie Armeńskiej występują liczne źródła wód mineralnych. Do najbardziej znanych należą wody w Dżermuk, Arzni, Ankawan, Diliżan, Martuni i Sisan⁶⁵. Tu też położone są największe jeziora – Sewan i Wan.

Nizina Lenkorańska położona jest pomiędzy Górami Tałuskimi a Morzem Kaspijskim. Góry te, ciągnące się wzdłuż brzegów morza na znacznej długości kilkoma równoległymi grzbietami, zatrzymują przyniesioną znad niego parę wodną. Dlatego też klimat i roślinność Niziny Lenkorańskiej przypominają warunki panujące na wybrzeżu czarnomorskim⁶⁶. Zima na tym obszarze jest ciepła i wilgotna, co sprzyja rozwojowi bujnej roślinności.

Wybrzeże czarnomorskie cechuje się wilgotnym, podzwrotnikowym klimatem, z ciepłą zimą, gorącym wilgotnym latem i dużą ilością opadów w ciągu roku. Zimy na tym obszarze są wyjątkowo łagodne, co powoduje, że roślinność porastająca ten obszar jest wyjątkowo bujna. Pozwala to na uprawę na tym terytorium licznych roślin podzwrotnikowych⁶⁷. Na obszarze tym uprawiane są pomarańcze, mandarynki, cytryny, oliwki, krzewy herbaciane. Licznie rosną tu eukaliptusy, magnolie, cedr żałobny, a także różne odmiany palm i bambus.

Wschodnia nizina Kaukazu Południowego rozciąga się wzdłuż Kury i Araksu. Obszar ten posiada bardziej kontynentalny klimat ze względu na to, że Pasma Suramskie stanowi naturalną przeszkodę uniemożliwiającą przedostawanie się tu wilgotnych wiatrów wiejących od strony Morza Czarnego⁶⁸. Lato na tym obszarze jest bardzo gorące, zaś opadów jest mało. Te specyficzne warunki klimatyczne spowodowały, że większa część wschodniego Kaukazu Południowego stała się stepem, o słonej miejscami glebie i skąpej roślinności składającej się przede wszystkim z kolczastych krzewinek, piołunu i solanek. Szczególnie pozbawiony wody jest Step Mugański, położony między dolnym biegiem Kury a Araksem. Step ten – po rozpoczęciu sztucznego nawadniania – stał się obszarem, na którym zaczęto uprawiać bawełnę⁶⁹, zakładać winnice i sady.

серий Арагацкой области, „Известия Национальной Академии наук Республики Армения. Науки о Земле” 2012, т. 65, № 3, s. 34–59.

65 M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 10.

66 Więcej zob. w: H.A. Гвоздецкий, *Кавказ: очерк природы*, Географгиз, Москва 1963.

67 Więcej zob. w: H.H. Портениер, *Система географических элементов флоры Кавказа*, „Ботанический журнал” 2000, № 9, s. 26–33; H.H. Портениер, *Методические вопросы выделения географических элементов флоры Кавказа*, „Ботанический журнал” 2000, № 6, s. 76–84.

68 W literaturze przedmiotu wymieniane są 3 podstawowe typy zasilania w wodę: pluwialny (opadowy), niwalny (śnieżny) oraz glacialny (lodowy). Reżymy glacialny i niwalny związane są głównie z wyższymi piętrami gór, a ich rola maleje wraz ze wzrostem powierzchni zlewni. Zob. L. Starkel, *O niektórych prawidłowościach rozwoju rzeźby gór i ich przedpoli (na przykładzie wybranych gór Eurazji)*, Polska Akademia Nauk, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Warszawa 2014, s. 194.

69 Intensywną uprawę bawełny – po rozbudowie sztucznego nawadniania – rozpoczęto na suchych, szaroziemnych glebach, zalegających wzdłuż dolnej Kury i Araksu.

Kaukaz Południowy jest obszarem, na którym występują trzęsienia ziemi⁷⁰. Największe z nich – w ostatnim czasie – miały miejsce w 1926 r. i w 1988 r.⁷¹ W 1926 r. trzęsienie ziemi spowodowało zniszczenie miasta Leninakan (obecnego Giumri) i szeregu innych osiedli wzdłuż rzeki Zachodni Arpa-Czaj. W grudniu 1988 r. potężne trzęsienie ziemi spustoszyło północną część Armenii, a największe zniszczenia dotknęły takie miasta, jak Spitak, Leninakan i Kirowakan (obecnie Wanadzor).

7. Morza Kaukazu Południowego

Morzami Kaukazu Południowego są Morze Czarne oraz Morze Kaspijskie, które jest największym na świecie zamkniętym zbiornikiem wodnym.

Powierzchnia Morza Czarnego wynosi 422 tys. km², objętość – 555 tys. km³, zaś maksymalna głębokość – 2210 m. Ponad połowę wody słodkiej, wlewanej przez rzeki wpadające do Morza Czarnego, daje Dunaj⁷². L. Zienkiewicz tak charakteryzuje to morze:

Właściwościami hydrofizycznymi i hydrochemicznymi Morze Czarne jaskrawo wyodrębnia się spośród innych zbiorników wodnych na Ziemi, przy czym zasadniczym momentem warunkującym wszystkie pozostałe jest wybitna różnica w gęstości wody w warstwie górnej do 100–150 m i leżącej niżej. Różnica ta jest tak wielka, że cyrkulacja między tymi dwiema warstwami odbywa się w bardzo znikomym stopniu i całkowicie zakrywają ją procesy prowadzące do wybitnie zaznaczonego rozwarstwienia i stagnacji, które szczególnie dobitny wyraz znajdują w układzie stosunków gazowych (...). Zwykle już na głębokości 150 m w Morzu Czarnym tlen zanika i pojawia się siarkowodór. Podobny obraz widać w rozmieszczeniu substancji biogenicznych (azotany i fosforany) – ilość ich bardzo wzrasta z głębokością, w warstwie zaś powierzchniowej, która jest warstwą fotosyntezy, dość znaczną ich ilość obserwuje się tylko na wiosnę i w pierwszej połowie lata⁷³.

Morze Kaspijskie stanowi największy na świecie kontynentalny zbiornik wodny. Najwięcej wód do tego morza dostarcza Wołga. Morze Kaspijskie jest zbiornikiem bezodpływowym. Jego powierzchnia wynosi 396 tys. km², zaś objętość – 78 tys. km³ (zob. tabela 2.6).

70 Por. A.B. Ершов, А.М. Никишин, *Новейшая геодинамика Кавказско-Аравийско-Восточно-Африканского региона*, „Геотектоника” 2004, № 2, s. 55–72; Р.Т. Джрбашян, Ю.Г. Гукасян, С.Г. Карапетян, А.Х. Мнацаканян, Г.Х. Навасардян, Р.П. Геворгян, *Типы вулканических извержений и формы проявления позднеколлизийного наземного вулканизма Армении*, „Известия Национальной Академии наук Республики Армения. Науки о Земле” 2012, т. 65, № 3, s. 3–20.

71 Według wzmianek zawartych w kronikach, najsilniejsze trzęsienia ziemi na tym obszarze miały miejsce w IX w. n.e., kiedy to kilkakrotnie doszło do zburzenia miasta Dwin (Towin). Stara stolica Armenii została ostatecznie zniszczona w 893 r.

72 L. Zienkiewicz, *Morza ZSRR, ich fauna i flora*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959, s. 379.

73 *Ibidem*, s. 381–382.

Tabela 2.6. Charakterystyka mórz Kaukazu Południowego

Morze	Powierzchnia (tys. km ²)	Objętość (tys. km ³)	Głębokość (m)	
			średnia	maksymalna
Czarne	422	555	1315	2210
Kaspijskie	396	78	184	1025

Źródło: Государственный доклад „О состоянии и использовании водных ресурсов Российской Федерации в 2018 году”, <https://water-rf.ru/water/gosdoc/587.html> (dostęp: 14.11.2022).

Morze Kaspijskie cechuje się niewielkim zasoleniem wynoszącym 1–2‰ (zob. tabela 2.7). Wyjątkiem – gdy Kara-Bogaz-Goł stanowiła jeszcze zatokę tego morza – było zasolenie sięgające w niej około 200‰⁷⁴. Zwiększone zasolenie, które występowało w zatoce Kara-Bogaz-Goł, powodowało w okresie zimowym wytrącanie się soli glauberskiej.

Tabela 2.7. Średnia temperatura i zasolenie mórz Kaukazu Południowego oraz wielkość pływów

Morze	Średnia temperatura (°C)		Zasolenie w górnej warstwie (‰)	Wielkość pływów
	styczeń–luty	lipiec–sierpień		
Czarne	–0,5 ... 7	25...26	14–18	0,1
Kaspijskie	0...10	24...28	1–2	b.d.

Źródło: jak w tabeli 2.6.

Obecnie była zatoka Kara-Bogaz-Goł jest jeziorem bezodpływowym. Zajmuje ono powierzchnię ok. 18 tys. km². Na początku lat 80. XX w. jezioro Kara-Bogaz-Goł całkowicie wyschło. W momencie, gdy otrzymało ono ponownie wodę morską, powoli przekształcało się w słone bagno.

Jak podkreśla L. Zienkiewicz, dla Morza Kaspijskiego charakterystyczna jest bardzo duża ilość form i grup endemicznych, niebytujących nigdzie poza tym morzem⁷⁵. Jest to wynikiem długotrwałej izolacji Morza Kaspijskiego i zasiedlającej je fauny. Autor ten daje taką jej charakterystykę:

Znaczącą część fauny stanowią mniej lub bardziej dawni przybysze z wód słodkich. Zasielenie takie miało miejsce kilka razy w historii Morza Kaspijskiego w fazach, gdy ulegało ono największemu wysłodzeniu. Z ryb szczególnie charakterystyczne są pod tym względem

74 W ówczesnej zatoce, a obecnie jeziorze Kara-Bogaz-Goł, znajduje się największe na świecie złożo mirabilitu (soli glauberskiej). Głównym ośrodkiem jego wydobycia był Bekdaş (obecnie Garabogaz). W mieście tym otwarto niedawno wielką fabrykę nawozów. Więcej zob. w: C. Litewka, *Zatoka Kara-Bogaz-Goł – naturalny zbiornik soli glauberskiej*, „*Sześć świat*” 1962, nr 1, s. 15–17.

75 L. Zienkiewicz, *op. cit.*, s. 422.

karpioвате i okoniowate, z innych grup – wioślarki, skorupiaki, larwy owadów, ślimaki, wrotki, zielenice, sinice itd.⁷⁶

Ryby bytujące w Morzu Kaspijskim podzielić można na dwie zasadnicze kategorie – przyujściowe i wędrownie. Ich charakterystykę, wraz z wyszczególnieniem ptaków przylatujących nad jego brzegi, zawiera tabela 2.8.

Tabela 2.8. Ryby Morza Kaspijskiego i jego ornitoflora

Wyszczególnienie	Kategoria	Rodzaje
Ryby	przyujściowe	sterlety, sandacze, leszcze, niektóre śledziowate
	wędrownie	wobla, różne rodzaje jesiotrowatych, karpiowatych i niektóre śledziowate
Ptaki	przylatujące z okolic tropikalnych i śródziemnomorskich na lęgi	czapla, flaming, kurka sułtańska, ibis kasztanowaty, pelikan kędzierzawy, pelikan baba, szablodziób, kazarka
	przylatujące z obszarów północnych na zimowisko	gęsi, kaczkę, łabędzie, kazarki, mewy, mury, kuliki

Źródło: L. Zienkiewicz, *Morza ZSRR, ich fauna i flora*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959, s. 432, 443–444.

Ryby Morza Czarnego należą do dwóch zasadniczych kategorii – czarnomorskich oraz śródziemnomorskich. Z makrofitów występujących w tym morzu wymienić należy zielenice, brunatnice i krasnorosty (zob. tabela 2.9).

Tabela 2.9. Ryby i makrofity Morza Czarnego

Wyszczególnienie	Kategoria	Rodzaje
Ryby	czarnomorskie	sardele, śledzie, szproty, cefale, barweny
	śródziemnomorskie	sardele, makrele, pelamidy, lufary, ostroboki, tuńczyki, szproty, sardyńki
Makrofity	zielenice	chetomorfa, enteromorfa, gałęzatką, ulwa
	brunatnice	cystozira, scytosyfon
	krasnorosty	liściak, rozróżek

Źródło: jak w tabeli 2.8, s. 390, 401.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 424.

W 1871 r. utworzona została Sewastopolska Stacja Biologiczna Badań Morza, której pracownicy wnieśli znaczący wpływ w rozwój wiedzy o Morzu Czarnym.

Szczególny wkład w poznanie Morza Czarnego wniosły badania prowadzone przez Piotra S. Pallasa⁷⁷. W latach 1768–1774 i 1793–1794 kierował on wyprawami mającymi na celu szeroko zakrojone badania Uralu, Syberii, Krymu i Kaukazu⁷⁸. Badania te kontynuował E. Eichwald w 1831 r., a następnie K. Kessler w 1860 r.

8. Podział administracyjny Kaukazu

R. Gadamska-Serafin dowodzi, że przez wieki Kaukaz pozostawał z jednej strony końcem, krańcem i rubieżą (dla Zachodu i Północy), a zarazem bramą, progiem i początkiem (Wschodu) i stanowił niemal zawsze gorącą linię politycznego podziału i miejscem nieustannych konfliktów⁷⁹. Jak podkreśla T. Kołodziej:

W ujęciu politycznym rejon Kaukazu składa się z Kaukazu Północnego, położonego w południowej części Federacji Rosyjskiej, gór Kaukazu i Kaukazu Południowego (Zakaukazia), w którego skład wchodziły byłe prowincje carskiej Rosji, a obecnie trzy niepodległe państwa: Azerbejdżan, Gruzja i Armenia. Do trzech wspomnianych państw należy dodać kolejnych graczy – tzw. para-państwa: Abchazję, Górski Karabach i Osetię Południową, oraz aktora zewnętrznego – Federację Rosyjską. Samodzielna egzystencja tzw. parapaństw jest możliwa jedynie dzięki interwencji aktorów zewnętrznych (w praktyce Rosji)⁸⁰.

Obszar Kaukazu Południowego zajmują obecnie trzy niezależne państwa – Gruzja, Armenia i Azerbejdżan (zob. rysunek 2.2). Do 1991 r. stanowiły one republiki związkowe: Gruzińską, Armeńską i Azerbejdżańską. W skład Gruzińskiej SRR wchodziły Adżarska ASRR, Abchaska ASRR oraz Południowoosetyjski Obwód Autonomiczny. Natomiast Azerbejdżańska SRR obejmowała Nachiczewańską ASRR oraz Nagornokarabachski Obwód Autonomiczny.

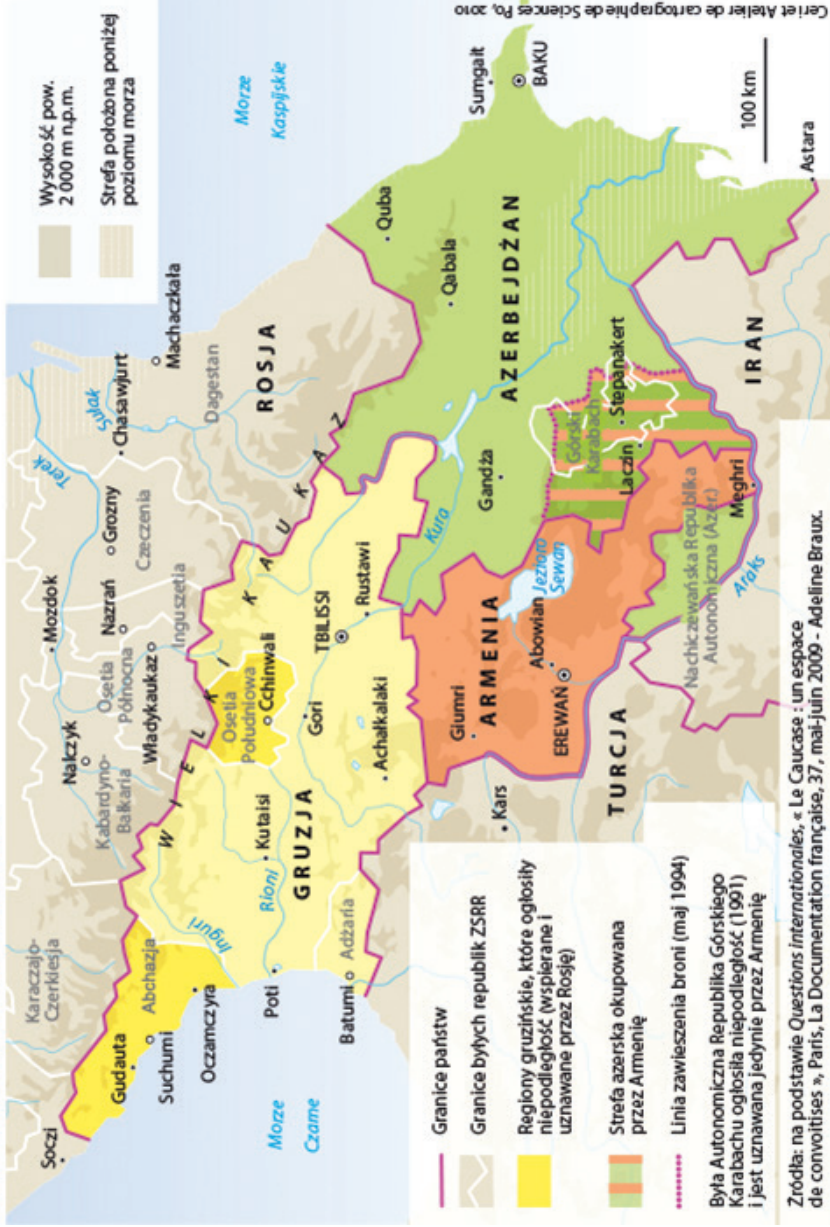
77 Piotr S. Pallas (1741–1811) – podróżnik i przyrodnik, pozostający w rosyjskiej służbie, profesor uniwersytetu w Petersburgu. Zob. В.И. Осипов, *Научное наследие П.С. Палласа. Письма. 1768–1771 гг.*, ТИАЛИД, СПб. 1993; П.С. Паллас, *Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства*, Наука, Москва 1999.

78 Więcej zob. w: В.Б. Муравьев, *Дорогами российских провинций: путешествия Петра-Симона Палласа*, Мысль, Москва 1977; В.Е. Соколов, Я.А. Парнес, *Пётр Симон Паллас – основатель отечественной зоологии (к 175-летию издания „Zoographia Rosso-Asiatica”)*, „Вопросы истории естествознания и техники” 1987, № 2, s. 118–127.

79 R. Gadamska-Serafin, *Góry Kaukaz jako wrota Orientu. Motywy orientalne w twórczości Tadeusza Łady-Zabłockiego*, „Góry, Literatura, Kultura” 2018, nr 11, s. 112–113.

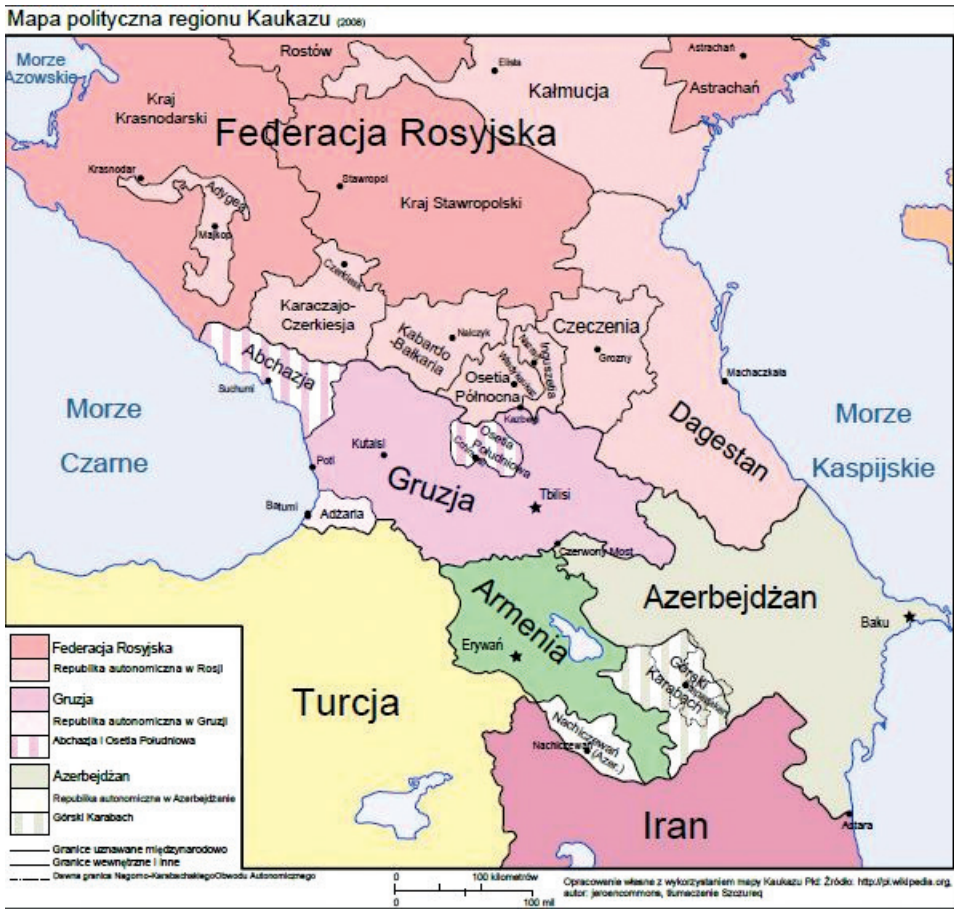
80 T. Kołodziej, *op. cit.*, s. 99.

Państwa i terytoria na Kaukazie

Rysunek 2.2. Mapa Kaukazu Południowego
Źródło: Mapa Kaukazu we współpracy z Ceriscope, <https://geopolityka.net/mapa-kaukazu-we-wspolpracy-z-ceriscope> (dostęp: 14.02.2023).

Terytorium Kaukazu Północnego znajduje się całkowicie w granicach administracyjnych Federacji Rosyjskiej. Obszar ten zasadniczo pokrywa się z terytorium Północnokaukaskiego Okręgu Federalnego. Na obszarze Kaukazu Północnego znajduje się siedem republik (Czeczeńska, Inguszetii, Dagestanu, Kabardyjsko-Bałkarska, Karaczajsko-Czerkieska, Adygei i Osetii Północnej-Alanii) oraz dwa kraje – Stawropolski i Krasnodarski (zob. rysunek 2.3). Na Kaukazie Północnym leży też Republika Kałmucji (wchodząca administracyjnie w skład Południowego Okręgu Federalnego) oraz część obwodu rostowskiego położona na południe od rzeki Manycz.

Rysunek 2.3. Mapa polityczna Kaukazu Północnego z uwzględnieniem sąsiadujących z Federacją Rosyjską państw

Źródło: Fundacja Edukacja dla Demokracji, <https://e-globalna.edu.pl/index.php?etap=10&i=163> (dostęp: 12.11.2022).

Poszczególne jednostki administracyjne leżące na obszarze Kaukazu Północnego cechują się zróżnicowanym poziomem rozwoju gospodarczego i społecznego. Jak podkreśla T. Kołodziej:

Pod względem historyczno-kulturowym region Kaukazu Południowego pozostaje mocno zróżnicowany. Historyczną linię podziału można przeprowadzić między Gruzją i Armenią – krajami chrześcijańskimi, aspirującymi do bycia członkami Europy (część zachodnia regionu) oraz Azerbejdżanem – krajem muzułmańskim (część wschodnia regionu), w mniejszym stopniu postrzegającym się jako część starego kontynentu⁸¹.

Wyznawcy chrześcijaństwa na Kaukazie Południowym skupieni są wokół Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego i Gruzińskiej Cerkwi Prawosławnej, natomiast wyznawcy islamu – przede wszystkim wokół Związku Muzułmanów Kaukazu⁸².

9. Narody Kaukazu i ich języki

Ludność Kaukazu tworzy wyjątkową mozaikę etniczną. Szczególnie zróżnicowany pod względem etnicznym i językowym jest terytorium Kaukazu Północnego, a największa różnorodność języków, jakimi posługują się mieszkańcy tego obszaru, występuje w Dagestanie.

9.1. Narody Kaukazu Północnego i Zakaukazia

Obszar Kaukazu Południowego zamieszany jest przede wszystkim przez Gruzinów, Ormian i Azerbejdżan, natomiast Kaukaz Północny zamieszkują zwłaszcza narody Dagestanu, Czeczeni, Ingusze, Kabardyjczycy, Czerkiesi, Adygejczycy, Bałkarzy, Karaczajowie i Osetyjczycy (zob. tabela 2.10). Na terytorium Kaukazu Południowego i Północnego przebywa także wielu Rosjan i Ukraińców. Przybyli oni na Kaukaz w XVIII–XIX w. i stopniowo zaczęli zasiedlać obszary północno-zachodniego Przedkaukazia oraz północno-wschodnie wybrzeże Morza Czarnego. Duża ich grupa zamieszkiwała też w miastach. W późniejszym okresie wielu Rosjan przybyło do pracy w dużych ośrodkach administracyjnych i przemysłowych Kaukazu – przede wszystkim do Baku, Tbilisi i Groznego. Tendencja ta była obserwowalna w okresie wzmoczonej industrializacji tego terytorium.

⁸¹ T. Kołodziej, *op. cit.*, s. 100.

⁸² *Ibidem*, s. 101.

Tabela 2.10. Narody Kaukazu i kraje/jednostki administracyjne, w których skoncentrowana jest największa liczba przedstawicieli danego narodu

Wyszczególnienie	Narody	Kraj/jednostka administracyjna, w której skoncentrowana jest największa liczba przedstawicieli danego narodu
Kaukaz Południowy	Gruzini	Gruzja
	Ormianie	Armenia
	Azerbejdżanie	Azerbejdżan
	Abchazowie	Gruzja
	Megrelowie	Gruzja
	Lazowie	Gruzja
	Swanowie	Gruzja
Kaukaz Północny	Kabardyjczycy	Republika Kabardyjsko-Bałkarska
	Czerkiesi	Republika Karaczajsko-Czerkieska
	Adygejczycy	Republika Adygei
	Czeczeni	Republika Czeceńska
	Ingusze	Republika Inguska
	Bałkarzy	Republika Kabardyjsko-Bałkarska
	Karaczajowie	Republika Karaczajsko-Czerkieska
	Osetyjczycy	Republika Osetii Północnej-Alanii
	narody Dagestanu	Republika Dagestanu

Źródło: opracowanie własne.

Na terytorium Gruzji zamieszkują przede wszystkim Gruzini, a także Ormianie, Azerbejdżanie, Rosjanie, Osetyjczycy i Grecy. W Armenii – oprócz Ormian – mieszkają Azerbejdżanie, Kurdowie i Rosjanie, zaś w Azerbejdżanie – przede wszystkim Azerowie, Ormianie, Rosjanie, Tałysze i Lezgini.

Rozmieszczenie poszczególnych narodowości Kaukazu Południowego i Kaukazu Północnego zostało ukazane na rysunku 2.4.

Grupy etnolingwistyczne Kaukazu

Rysunek 2.4. Narody Kaukazu

Źródło: <https://jozefdarski.pl/6926-narody-kaukazu-mapa> (dostęp: 13.11.2022).

Najbardziej zróżnicowaną pod względem etnicznym jednostką administracyjną położoną na terytorium Kaukazu Północnego jest Dagestan. Dekret Rady Państwa Republiki Dagestanu z dnia 18 października 2000 r. Nr 191 „O rdzennych nielicznych narodach Republiki Dagestanu”⁸³ zatwierdził spis rdzennych nielicznych

83 Государственный Совет Республики Дагестан, Постановление от 18 октября 2000 года № 191 „О коренных малочисленных народах Республики Дагестан”.

narodów zamieszkujących tę republikę. Zaliczono do nich 14 narodów, których nazwy i liczebność ujęto w tabeli 2.11.

Tabela 2.11. Liczebność rdzennych narodów Republiki Dagestanu w Rosji i w Dagestanie według spisu powszechnego z 2010 r.⁸⁴

Narody	Federacja Rosyjska	Republika Dagestanu
Awarowie	912 090	850 011
Dargijczycy	589 386	490 384
Kumycy	503 060	431 736
Lezginii	473 722	385 240
Lakowie	178 630	161 276
Azerbejdżanie	603 070	130 919
Tabasarianie	146 360	118 848
Rosjanie	111 016 896	104 020
Czeczeni–Akińcy*	1 431 360 (76)	93 658 (15)
Nogajowie	103 660	40 407
Aguli	34 160	28 054
Rutulowie	35 240	27 849
Cachurzy	12 769	9 771
Tatowie**	1 585	456

Legenda:

* W nawiasie ujęta została liczebność Akińców.

** Liczba Tatów została ujęta bez uwzględnienia bliskich im – z językowego punktu widzenia – Żydów górskich. Ich liczebność szacowana jest na 762 osoby, żyjące na terytorium Federacji Rosyjskiej, z czego 196 z nich mieszka w Dagestanie. Żydzi górscy to niewielka wspólnota zamieszkująca obszar pogranicza dagestańsko-azerbejdżańskiego, a także terytorium Azerbejdżanu. K. Pietrasik podaje, że są oni potomkami kilku fal migracji, które przybywały na Kaukaz z północno-zachodniej Persji. Zob. idem, *Spółeczność żydowska w Czeczeni i Dagestanie. Rys historyczny*, „Studia Orientalne” 2017, nr 1 (11), s. 212.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Всероссийская перепись населения 2010 года*, Федеральная служба государственной статистики, <https://rosstat.gov.ru> (dostęp: 1.11.2022).

Dagestan został przyłączony do Rosji w 1813 r. Od tego momentu rozpoczęło się stopniowe zaludnianie tego terytorium przez Rosjan.

Obszar Kaukazu Północnego – oprócz licznych narodów Dagestanu – zamieszkują Czeczeni, Kabardyjczycy, Bałkarzy, Karaczajowie, Czerkiesi, Adygejczycy, Ingusze i Osetyjczycy. Włączenie terytoriów zamieszkałych przez te narody do państwa rosyjskiego nastąpiło w XIX w., kiedy to po zwycięskim zakończeniu wojny z Napoleonem Rosja carska przystąpiła do ostatecznego podboju Kaukazu. Obszar

⁸⁴ Dane ostatniego spisu powszechnego, przeprowadzonego w Federacji Rosyjskiej w 2021 r., do czasu ukończenia pracy nad monografią nie zostały opublikowane.

ten zamieszkały był przez niewielkie i rozdrobnione plemiona górskie skupione głównie w Dagestanie i Czeczeni.

W okresie tym przeciwko wojskom carskim wystąpił Szamil, obrany przez miurydów⁸⁵ Dagestanu imamem – władcą świeckim i duchownym. Imam Szamila był organizacją religijno-polityczną o scentralizowanym zarządzie wojskowym. Utworzony został jednolity system kierownictwa politycznego nad ludami góorskimi, ujęty w formę surowych przepisów religijnych. Auli, które nie chciały prowadzić „świętej wojny”, Szamil niszczył doszczętnie.

Za namową Anglii i Turcji wydał on Rosjanom świętą wojnę – gazawat. Udało mu się zgromadzić znaczne siły przeciwko wojskom carskim. Porta oficjalnie nadała Szamilowi tytuł naczelnego wodza armii czerkieskiej i gruzińskiej. Szamil liczył na pomoc Turków i Anglików, z którymi wszedł on w porozumienie. Prowadził korespondencję z sułtanem tureckim, który obiecywał mu tytuł króla Zakaukazia po zdobyciu Tyflisu.

W 1839 r. wojska rosyjskie zdobyły twierdzę Achulgo. Szamil utracił przy tym prawie wszystkich swych miurydów i schronił się w górzystych okolicach Czeczeni. Rząd carski przypuszczał, że ruch górali w Dagestanie i Czeczeni został ostatecznie stłumiony. Szamil jednak przygotowywał się dalej do walki. Na zajętych przez siebie obszarze zaczął wznosić nowe umocnienia i organizować oddziały wojskowe.

Ogromne sumy wydawane przez Szamila na wojnę zdobywano, ściągając nadzwyczajne podatki wojenne, które rujnowały ludność góralską. Pod ciężarem wojny i ucisku ludność zamieszkująca te obszary zaczęła odsuwać się od Szamila i przestała go popierać.

We wrześniu 1859 r. oddziały carskie otoczyły ostatnie schronienie Szamila, który zmuszony był poddać się. Po zwycięstwie nad Szamilem rząd carski skierował duże siły wojskowe na podbój zachodniego Kaukazu, rejonu Kubania i wybrzeża czarnomorskiego od Anapy do Suchumi. Na początku lat 60. XIX w. plemiona góralskie zamieszkujące obszar Kaukazu północno-zachodniego zostały ostatecznie podbite.

9.2. Języki kaukaskie

Języki kaukaskie dzielą się na trzy rodziny. Obejmują one języki kartwelskie, abchasko-adygejskie⁸⁶ oraz wschodniokaukaskie, określane także mianem języków nachsko-dagestańskich⁸⁷.

85 W rosyjskiej literaturze przedmiotu pojęcie i istota ruchu religijnego, jakim jest miurydyzm, definiowane jest w różny sposób. Zasadniczo wyróżnia się dwie kategorie wyznawców tej ideologii – miurydów, których celem jest udział w świętej wojnie, oraz tych, którzy za drogę swego rozwoju uznali doskonalenie się. Por. Н.А. Смирнов, *Характерные черты идеологии кавказского мюридизма*, „Вопросы истории религии и атеизма” 1959, т. 7, s. 175–185; М.Т. Степанянц, *Ислам в философской и общественной мысли зарубежного Востока (XIX-XX вв.)*, Наука, Москва 1974; С.К. Бушуев, *О кавказском мюридизме*, „Вопросы истории” 1956, № 12, s. 72–79.

86 М.Е. Алексеев (red.), *Кавказские языки*, Издательство Academia, Москва 1998, s. 14, 80.
87 *Ibidem*, s. 158.

Do grupy kartwelskiej zaliczane są cztery języki: gruziński oraz języki niemające własnego piśmiennictwa – megrelski, lazyjski (czański) i swański⁸⁸. Natomiast rodzina języków abchasko-adygejskich obejmuje pięć języków: abchaski, abaziński, czerkieski, adygejski i kabardyński⁸⁹ (zob. tabela 2.12).

Tabela 2.12. Podział języków kaukaskich – języki kartwelskie i abchasko-adygejskie

Rodzina języków	Języki	Kraj/ jednostka administracyjna, w którym język ten jest używany
Języki kartwelskie	gruziński	Gruzja, Azerbejdżan, Turcja, Iran
	megrelski	Gruzja
	lazyjski (czański)	Gruzja, Turcja
	swański	Gruzja
Języki abchasko-adygejskie	abchaski	Republika Abchazji
	abaziński	Republika Karaczajsko-Czerkieska
	czerkieski	Republika Karaczajsko-Czerkieska
	adygejski	Republika Adygei
	kabardyjski	Republika Kabardyjsko-Bałkarska

Źródło: opracowanie własne na podstawie M.E. Алексеев (red.), *Кавказские языки*, Издательство Academia, Москва 1998, s. 14, 80.

Językami z rodziny kartwelskiej posługują się przede wszystkim mieszkańcy Gruzji, a także Azerbejdżanu, Turcji i Iranu. Języki z rodziny abchasko-adygejskiej stanowią formę komunikacji mieszkańców Republiki Abchazji oraz mieszkańców takich republik położonych na terytorium Federacji Rosyjskiej, jak Kabardyno-Bałkaria, Karaczajo-Czerkiesja oraz Republika Adygei.

Rodzina języków wschodniokaukaskich dzielona jest na dwie zasadnicze grupy – języki nachskie i języki dagestańskie⁹⁰. Do języków nachskich należą czeczeński, inguski i bacyjski. Posługują się nimi mieszkańcy Republiki Czeczeńskiej (czeczeński), Republiki Inguszetii (inguski) oraz Kachetii w Gruzji (bacyjski)⁹¹.

Podział języków dagestańskich do tej pory nastęrcza naukowcom wielu kłopotów ze względu na ogromną ich różnorodność⁹². Kierując się jednak podziałem zawartym

88 *Ibidem*, s. 14.

89 *Ibidem*, s. 80.

90 *Ibidem*, s. 158.

91 Język ten – mimo że należy do grupy języków nachskich – nie jest rozumiany przez Czeczeńców i Inguszy. Więcej zob. w: Ю.Д. Дешериев, *Бацбийский язык: фонетика, морфология, синтаксис, лексика*, Наука, Москва 1953.

92 Por. Г.А.Климов, М.Е. Алексеев, *Типология кавказских языков*, URSS, Москва 2010; М.И. Магомедов (red.), *Проблемы общего и дагестанского языкознания*, Деловой мир, Махачкала 2003; П.Б. Мадиева (red.), *Русский язык и языки народов Дагестана. Социоллингвистика. Типология*, ДНЦ АН СССР, Махачкала 1991.

w pracy M. Aleksiejewa⁹³, można stwierdzić, że języki dagestańskie dzielą się na pięć zasadniczych podgrup niezwykle zróżnicowanych między sobą (zob. tabela 2.13).

Tabela 2.13. Podział języków kaukaskich – języki wschodniokaukaskie (nachsko-dagestańskie)

Rodzina języków	Języki			
Języki wschodniokaukaskie (nachsko-dagestańskie)	Języki nachskie	czeczeński		
		inguski		
		bacyjski		
	Języki dagestańskie	Języki awaro- -ando-didojskie	język awarski	
			języki andyjskie	andyjski
				botlichijski
				godoberyński
				karatyński
				achwaski
				tyndyński
				bagwaliński
				czamaliński
			języki didojskie	didojski
				chwarszyński
				ginuchijski
				beżtiński
	gunzibski			
	Języki dagestańskie	Język lakijski		
		Języki dargijskie	urachiński	
			akuszyński	
kajtagski				
kubaczyński				
Języki lezgińskie		lezgiński		
		tabasarański		
		agulski		
		rutulski		
		cachurski		
		arczyński		
		kryski		
		buduchyjski		
udyński				
Języki dagestańskie		Język chinaługski		

Źródło: opracowanie własne na podstawie M.E. Алексеев (red.), *Кавказские языки*, Издательство Academia, Москва 1998, s. 158.

93 M.E. Алексеев (red.), *op. cit.*, s. 158.

Ludność zamieszkująca terytorium Kaukazu Południowego posługuje się także językiem azerbejdżańskim i ormiańskim. Język azerbejdżański zaliczany jest do grupy języków tureckich⁹⁴. W grupie tych języków Azerbejdżanie i Turkowie osmańscy należą do podgrupy oguzujskiej⁹⁵. Natomiast język ormiański zaliczany jest do rodziny języków indoeuropejskich⁹⁶. Różni się on jednak znacząco od pozostałych języków należących do tej rodziny.

94 Jak podają B. Baranowski i K. Baranowski, do grupy języków tureckich należą – oprócz języka azerbejdżańskiego – takie języki, jak turecko-osmański, turkmeński, kazachski, uzbecki, tatarski, kirgiski, baszkirski, tuwiński, czuwaski, jakucki i ujgurski. Zob. idem, *Historia Azerbejdżanu*, Ossolineum, Warszawa 1987, s. 14.

95 *Ibidem*, s. 15.

96 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, Ossolineum, Wrocław 1987, s. 12.

Rozdział 3

Gruzja i Abchazja

1. Warunki naturalne

Gruzja położona jest w środkowej i zachodniej części Kaukazu Południowego. Zajmuje ona obszar 69,7 tys. km². Kraj ten graniczy z czterema państwami – Rosją, Azerbejdżanem, Turcją i Armenią, zaś na zachodzie granicę Gruzji stanowi Morze Czarne. Łączna długość gruzińskich granic wynosi 2148 km, w tym 1839 km stanowi granica lądowa¹.

W północnej części Gruzji rozciąga się system górski Wielkiego Kaukazu. W granicach tego kraju znajduje się Pasma Główne (Wododziałowe), od którego odchodzą w kierunku południowym Góry Kodorskie, Gagryjskie, Swaneckie i Bzypijskie². Najwyższym szczytem Gruzji jest Szchara (5058 m n.p.m.), natomiast najbardziej znanym – Kazbek (5047 m n.p.m.).

Na południu Gruzji rozciągają się system górski Małego Kaukazu oraz północna część Wyżyny Armeńskiej. Między Wielkim a Małym Kaukazem znajduje się strefa obniżeń śródgórskich – w jej zachodniej części położona jest Nizina Kolchidzka, natomiast w części wschodniej – Kotlina Środkowokartlijska i Dolnokartlijska, Płaskowyż Jorski oraz Kotlina Kachetyjska (zob. tabela 3.1).

Tabela 3.1. Pasma górskie i góry rozciągające się na obszarze Gruzji

Pasma górskie i góry	Kaukaz (Wielki, Mały, Środkowy, Wschodni, Zachodni) Pasma Główne, Pasma Boczne Góry Abchaskie, Bzypijskie, Dżawacheckie, Egryjskie, Gagryjskie, Gomborskie, Kachetyjskie, Kartlijskie, Kodorskie, Leczcumskie, Lichskie, Mescheckie, Raczyńskie, Samsarskie, Swaneckie, Szawszeckie, Trialeckie
----------------------	---

1 National Statistics Office of Georgia, <https://geostat.ge> (dostęp: 21.11.2022).

2 Wszystkie nazwy zgodne są z ustaleniami terminologicznymi Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych Poza Granicami Polski przy Głównym Geodecie Kraju, <http://ksng.gugik.gov.pl> (dostęp: 21.11.2022).

Tabela 3.1 (cd.)

Wyżyny, płaskowyże	Wyżyna Armeńska, Płaskowyż Imercki, Płaskowyż Jorski
Równiny, niziny	Równina Dolnokartlijska, Nizina Kolchidzka
Kotliny	Kotlina Kachetyjska, Tbiliska
Wąwozy	Wąwóz Bordżomski, Darialski
Przełęcz	Kluchorska, Kodorska, Krzyżowa, Mamisońska, Suramska

Źródło: opracowanie własne na podstawie A.H. Бушнев, А.П. Притворов, *Атлас мира*, АСТ, Москва 2017; В.Л. Бабурин, А.И. Даньшин, Л.И. Елховская, *География Российского порубежья: мы и наши соседи*, Просвещение, Москва 1998; С.И. Мионов (red.), *Материалы по геологии и нефтеносности Грузии*, Институт АН СССР, Москва 1956.

Na obszarach położonych poniżej 500 m n.p.m. przeważa klimat podzwrotnikowy cechujący się długim gorącym latem i umiarkowanie chłodną zimą. Zachodnie rejony Gruzji odznaczają się dużą wilgotnością powietrza, silnym nasłonecznieniem i obfitymi opadami, natomiast najmniej opadów przypada na południowo-wschodnie obszary tego kraju. Najniższe temperatury na terytorium Gruzji odnotowywane są w południowej jej części, na obszarze Płaskowyżu Dżawacheckiego³.

Na terytorium Gruzji występują różne rodzaje gleb. W pasie nadmorskim dominują podzwrotnikowe gleby bielcowe, a także żółtoziemy i czerwonoziemy. We wschodniej i zachodniej części kraju występują brunatne i cyrkonowe gleby leśne. Na glebach próchniczo-węglanowych, umiejscowionych w strefie przedgórskiej i górskiej, rozwinęła się uprawa winorośli. Ważne znaczenie dla rozwoju rolnictwa Gruzji mają aluwialne czarnoziemy i gleby kasztanowe występujące we wschodniej części kraju oraz górskie czarnoziemy, umiejscowione w południowej części Gruzji.

Kaukaskie wybrzeże czarnomorskie Gruzji cechuje się różnorodnością szaty roślinnej. Na obszarze tym występują lasy mieszane, liściaste i iglaste⁴. Na obszarze Gruzji głównymi gatunkami lasotwórczymi są dąb i buk. Na wybrzeżu czarnomorskim znaczne tereny zajmują drzewostany z udziałem graba, kasztana jadalnego, olszy, klonu, lipy, wiązu i jesionu, natomiast na północy dominują lasy złożone głównie z jałowca⁵.

W geografii fizycznej Gruzji wyróżnianych jest dziewięć zasadniczych regionów (krain) tego kraju. Są nimi Dżawachetia, Imeretia, Kachetia, Kartlia, Kolchida, Megrelia, Meschetia, Osetia oraz Swanetia.

3 Płaskowyż Dżawachecki położony jest w południowej części Gruzji. Stanowi on duży masyw wulkaniczny, cechujący się zróżnicowaną rzeźbą terenu. Jest ona wynikiem działalności wulkanicznej, jaka zachodziła na tym obszarze w okresie od pliocenu do czwartorzęd. Zob. T. Molenda, *Atrakcje geoturystyczne Gruzji (na przykładzie wybranych obiektów z obszarów krasowych i wulkanicznych)*, „Acta Geographica Silesiana” 2019, nr 2, t. 13, s. 103–104.

4 W. Krajski, *Z zagadnień leśnictwa i drzewnictwa na terenach górskich Kaukazu i wybrzeża czarnomorskiego*, „Sylwan” 1969, t. 113, nr 2, s. 35.

5 *Ibidem*, s. 36.

Największymi rzekami płynącymi przez terytorium Gruzji są Kura⁶, Rioni, Enguri, Kodori, Bzyp i Czoroch⁷. Rzeki te mają liczne dopływy, które w przeszłości odegrały ważną rolę w systemie irygacyjnym Gruzji i rozwoju rolnictwa tego kraju. Największymi dopływami Kury na obszarze Gruzji są Wielka Liachwi, Ksani, Jori, Aragwi, Chrami i Ałazani, zaś dopływami Rioni – Kwiryła, Techuri i Ccheniscali.

Gruzińskie rzeki dysponują ogromnymi zasobami energii wodnej. Największa elektrownia wodna w Gruzji została wybudowana w 2017 r. na rzece Adżariskali. Jej moc umożliwiła wyprodukowanie 450 mln kWh energii w ciągu roku⁸.

Największe gruzińskie jeziora położone są na Płaskowyżu Dżawacheckim. Są nimi jeziora Parawani i Tabackuri. Dużą atrakcją turystyczną stanowi jezioro Rica położone w zachodniej części Abchazji na wysokości 900 m n.p.m. Rozciąga się ono na 2,5 km, a jego maksymalna głębokość wynosi 120 m. Jest ono pochodzenia krasowego⁹.

Na terytorium Gruzji, w niedalekiej odległości od granicy z Azerbejdżanem, znajduje się Lagodeski Park Narodowy. Swoje powstanie zawdzięcza on staraniom Polaka L. Młokosiewicza, który trafił do Lagodechii w 1853 r. w czasie pełnienia służby wojskowej. Przyroda Kaukazu zauroczyła go do tego stopnia, że zwrócił się on do władz swego garnizonu z inicjatywą utworzenia w tej najbardziej malowniczej części lewobrzeżnej Kachetii rezerwatu przyrody¹⁰. Po uzyskaniu zgody na jego utworzenie i przydzieleniu na ten cel 10-hektarowego obszaru L. Młokosiewicz przystąpił do tworzenia parku-ogrodu wojskowego¹¹.

Największymi drogami Gruzji, przebiegającymi także przez terytorium Federacji Rosyjskiej, są trzy Drogi Wojenne – Gruzińska, Osetyjska oraz Suchumska. Najważniejsza z nich – Gruzińska Droga Wojenna – łączy Tbilisi z Władykaukazem¹². Jej długość wynosi 208 km. O drodze tej wspominali Pliniusz i Strabon. Swą obecną nazwę droga ta otrzymała na początku XIX w., stając się ważnym punktem strategicznym, łączącym Kaukaz Północny. Najwyższym punktem Gruzińskiej Drogi Wojennej jest Przełęcz Krzyżowa leżąca na wysokości 2379 m n.p.m.

Na terytorium Gruzji występują liczne surowce mineralne, takie jak mangan, złoto, miedź, a także ropa naftowa, węgiel kamienny i brunatny, baryt, talk, diatomit i arsen¹³. Złóża manganu znajdują się w okolicach Cziatyry (w zachodniej części

6 Kura jest także główną rzeką Południowego Kaukazu. Jej długość wynosi 1515 km. Płyynie ona tylko częściowo przez terytorium Gruzji. Źródła Kury znajdują się na Wyżynie Armeńskiej na obszarze Turcji. Wpada ona do Morza Kaspijskiego na terytorium Azerbejdżanu.

7 <https://waterresources.ru/place/gruziya> (dostęp: 22.11.2022).

8 *Ukończono największą elektrownię wodną w Gruzji*, <https://srodowisko.pl> (dostęp: 13.11.2022).

9 *Озеро Пуца*, <https://akva-abaza.ru/turistam/ekskursii-v-abkhazii/ozero-ritsa> (dostęp: 21.11.2022).

10 A. Chodubski, *Ludwik Młokosiewicz (1831–1909) – pionier badań flory i fauny Kaukazu*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1982, nr 2 (27), s. 433.

11 *Ibidem*.

12 Władykaukaz powstał w miejscu rosyjskiej twierdzy, wzniesionej w 1784 r.

13 Więcej zob. w: А.Г. Твалчрелидзе, *Полезные ископаемые и минеральная ресурсная база Грузии*, Издательский дом „Руда и металлы”, Москва 2006; К.И. Тасиц, *Горнодобывающая*

Gruzji), złota¹⁴ – w regionie Kwemo Kartli (Dolna Kartlia), zaś ropy naftowej – w rejonie Kachetii. Największymi złożami węgla kamiennego położonymi na obszarze Gruzji są złoża tkibulskie i tkwarczelskie, węgla brunatnego – złoża achalcichskie, miedzi – złoża madneulskie, zaś baryt zalega w okolicach takich miast, jak Chaiszi i Czordi.

Ważne znaczenie dla rozwoju gospodarczego Gruzji ma wykorzystanie licznych leczniczych źródeł mineralnych znajdujących się na obszarze tego kraju. Najbardziej znaną leczniczą wodą mineralną (sodowo-węglanową) jest Borjomi. Nazwa tej znanej na całym świecie wody pochodzi od miasta, na terytorium którego jest ona wydobywana¹⁵. Borjomi położone jest w wąwozie rzeki Kury. Miasto to jest znanym uzdrowiskiem balneologicznym, położonym na wysokości 820 m n.p.m. Gorące źródła kwasowo-węglanowe wykorzystywane są zarówno do kąpieli, jak i do picia. W uzdrowisku tym leczone są przede wszystkim schorzenia układu pokarmowego, jak choroba wieńcowa.

Znanymi i cenionymi wodami leczniczymi są także Sairme, źródła której znajdują się na zachodzie Gruzji (w rejonie Bagdadu), Zvare (w Imeretii), Tskaltubo – w kurorcie o tej samej nazwie, znajdującym się w niewielkiej odległości od Kutaisi, Bakuriani – w kurorcie Tsagveli (wschodnia Gruzja) i Lugela – w zachodniej części kraju w miejscowości Muchuri.

2. Historia Gruzji

Rozwój gospodarczy terytorium Kolchidy datowany jest już od XV w. p.n.e. za sprawą rodzimej metalurgii¹⁶. Na obszarze tym epoka brązu rozpoczęła się znacznie wcześniej niż w Europie, a sprzyjający klimat umożliwił rozwój rolnictwa, co stanowiło podstawę do powstania stabilnego i bogatego państwa¹⁷.

Na obecnym terytorium Gruzji pierwotny ustrój społeczny zaczął kształtować się w epoce dolnego paleolitu. W oparciu o związki plemienne na obszarze tym

промышленность Грузии: проблемы и перспективы, „Проблемы национальной стратегии” 2021, № 5, s. 90–103.

14 W 2005 r. na stokach góry Sakrisi, znajdującej się na terenie osady Kazreti (Dolna Kartlia), archeologowie odkryli najstarszą na świecie kopalnię złota. Jak się przypuszcza, prowadzono w niej prace już w IV w. p.n.e. Więcej zob. w: Е.Г. Мальцев, *Золото и его роль в экономике*, „Социально-Экономические Исследования” 2016, № 9, s. 22–31.

15 Poszukiwania złóż leczniczych wód Borjomi rozpoczęły się w 1927 r. Do 1982 r. wykonano 57 odwiertów, z których najgłębszy liczył sobie 1502 m. Obecnie złoża tej wody eksploatowane są zarówno w granicach miasta Borjomi, jak i miast Likani, Wasztłowani i Kwibisi. Jest to najbardziej rozpoznawalna marka gruzińskiej wody leczniczej. Zob. *Жыва легенда з Грузји*, <https://borjomi.com> (dostęp: 23.11.2022).

16 T. Wilde, *Muzea w Gruzji*, „Музеалніцтво” 2005, nr 46, s. 150.

17 *Ibidem*.

utworzyły się pierwsze państwa – księstwo kolchidzkie (w VI w. p.n.e.) i księstwo iberyjskie (kartlijskie) (w IV–III w. p.n.e.). W I w. p.n.e. terytoria tych państw znalazły się w centrum zainteresowania Rzymu, który próbował je zagarnąć, zaś w IV–V w. n.e. znacznymi obszarami obecnej Gruzji udało się zawładnąć Persji.

Rozwój obecnej stolicy Gruzji wiązał się z zagospodarowaniem ciepłych źródeł, które były wykorzystywane przez ludność stopniowo zasiedlającą obszary tego miasta. M. Pirveli tak opisuje historię Tbilisi:

Najstarsze osadnictwo na terenie Tbilisi skupiło się wokół wód termalnych. Nazwa miasta też wiąże się z ciepłymi (*tibili*) źródłami. Wyniki badań archeologicznych świadczą o zasiedlaniu dzisiejszych terenów miasta już 5–6 tysięcy lat temu. W III–II w. p.n.e. była tu gęsto zaludniona osada, której mieszkańcy prowadzili wymianę i handel z Baktrią, Partią, Rzymem i Bosforem¹⁸.

W VI w. powstały największe gruzińskie świątynie, jednakże już w końcu V w. zbudowano pierwszą w Gruzji murowaną cerkiew prawosławną – katedrę Sioni. Została ona zniszczona przez Tamerlana i przebudowana w wiekach średnich (XIII w.). Z VI w. pochodzi bazylika Anczischati z murowaną dzwonnica dobudowaną w XII w.

Od VI w. na terytorium dzisiejszej Gruzji zaczął umacniać się ustrój feudalny, zaś w VII w. miały miejsce podboje arabskie. Od końca VII w., po zdobyciu Gruzji przez Arabów, do X w. Tbilisi stanowiło rezydencję emira. W 1122 r. i po wojnie przeciw Turkom miasto to zostało stolicą zjednoczonego państwa gruzińskiego i od tego czasu pozostaje nieprzerwanie ekonomicznym, politycznym i kulturalnym centrum kraju.

W VIII w. i na początku IX w. powstały samodzielne państwa – Kartlia, Abchazja oraz Tao-Klardżeti. Na początku XI w. zostały one scalone w jedno państwo feudalne znajdujące się pod panowaniem dynastii Bagratydów¹⁹. Okres ten uznawany jest za zakończenie procesu konsolidacji państwowości gruzińskiej. W XI–XII w. Gruzja stała się jednym z najsilniejszych państw, o rozległych wpływach i dobrze rozwiniętej kulturze.

W okresie od XIII do XV w. Gruzja znalazła się w niewoli mongolsko-tatarskiej, w wyniku czego jej ziemie uległy rozdrobnieniu. Stworzyło to warunki do agresji ze strony Persji i Turcji, co miało miejsce od XVI do XVIII w. Działania tych państw stały się powodem do wybuchu wielkiego powstania narodowego na terytorium Gruzji.

Proces wyzwolenia się Gruzji spod dominacji persko-tureckiej rozpoczął się w II połowie XVIII w., kiedy to wyzwoliły się Gruzja Wschodnia (Kartlia i Kachetia)

18 M. Pirveli, *Tbilisi – etapy urbanistycznego rozwoju miasta*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2008, nr 4 (34), s. 27.

19 Dynastia Bagratydów panowała w Gruzji od 886 r. aż do początku XIX w., kiedy jej tereny zostały przyłączone do Rosji. Jak dowodzi R.T. Prinke, związki rodzinne Bagratydów pozwalają twierdzić, że pochodzili oni od dynastii gruzińsko-ormiańskich – Mamikonidów i Gregoridów. Autor ten stoi na stanowisku, że poprowadzenie tego ciągu genealogicznego pozwala domniemywać, że dynastia ta wzięła swe korzenie od Seleucydów i Achmenidów. Zob. idem, *Krew Bagratydów. Genealogiczne związki Rurykowiczów i Komnenów z Bagratydami w XII wieku*, [w:] A. Bieniaszewski, R.T. Prinke (red.), *Nuntius Vetustatis. Prace ofiarowane Profesorowi Jerzemu Wiśtockiemu*, <https://bkpan.poznan.pl> (dostęp: 22.11.2022).

i Gruzja Zachodnia (Imeretia) będące państwami mającymi silną władzę królewską. W procesie wyzwania się spod dominacji persko-tureckiej Gruzja korzystała z poparcia Rosji, co stało się podstawą do zawarcia w 1783 r. układu pomiędzy tymi dwoma państwami. Na mocy tego układu Rosja przyjęła protektorat nad królestwem kartlijsko-kachetyjskim, co umocniło rządy króla gruzińskiego Herakliusza III.

W 1801 r. nastąpiło przyłączenie Gruzji Wschodniej do Rosji, a następnie także księstw zachodniogruzińskich.

W Gruzji likwidacja stosunków pańszczyźnianych odbywała się stopniowo – w 1864 r. objęła ona gubernię tyfliską, w 1865 r. – Gurię i Imeretię, w 1866 r. – Megrelię, w 1871 r. – Swanetię i Abchazję²⁰.

W Gruzji po rewolucji lutowej 1917 r. zaczęły powstawać Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, przy czym w większości przystępowali do nich mienszewicy. W okresie tym Gruzja zarządzana była przez Komitet Zakaukaski, który został utworzony przez Rząd Tymczasowy²¹. W końcu maja 1918 r. mienszewicy – w porozumieniu z ugrupowaniami prawicowymi – ogłosili Gruzję niepodległą republiką demokratyczną²². Jednakże krótko potem utraciła ona w wyniku agresji tureckiej część swojego terytorium, zaś na mocy układu z 4 czerwca 1918 r. wprowadzono okupacyjne wojska tureckie i sprzymierzone z nimi wojska niemieckie²³.

Polityka kolonialna Rosji oraz ucisk i eksploatacja ludności zatrudnionej w przemyśle przyczyniły się do uaktywnienia ruchów rewolucyjnych w Gruzji. Fala powstań robotniczych przetoczyła się przez kraj w pierwszej połowie 1918 r. Objęła ona przede wszystkim Abchazję, Osetię oraz liczne powiaty – goryjski, senaski, szepański, duszecki, leczchumski, zugolidski i tianecki.

W 1919 r. pod przewodnictwem G.K. Ordżonikidze²⁴ gruzińscy bolszewicy rozpoczęli przygotowania do powstania zbrojnego, a w październiku i listopadzie tego roku miało miejsce powstanie ludności Abchazji, Osetii Południowej oraz powiatów goryjskiego, duszeckiego, kutańskiego i ozurgieckiego²⁵. Pod koniec lutego 1921 r.

20 L. Bazyłow, *op. cit.*, t. I, s. 288.

21 J. Piasny, *Wskaźniki rozwoju społeczno-gospodarczego radzieckiej Gruzji*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1969, z. 1, nr 31, s. 263. Por. A. Lityński, *O tworzeniu republik parlamentarnych na Zakaukaziu po Wielkiej Wojnie. Wybranych uwag kilka*, [w:] J. Koredczuk, P. Wiązek (red.), *Zgromadzenia stanowe i organy przedstawicielskie w dziejach: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Marianowi Józefowi Ptakowi*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2020, s. 239–259.

22 J. Piasny, *op. cit.*, s. 264.

23 *Ibidem*.

24 G.K. Ordżonikidze (1886–1937) brał aktywny udział w ruchu rewolucyjnym na obszarze Kaukazu Południowego od 1903 r. Był on uczestnikiem październikowego zamachu stanu bolszewików w Piotrogradzie. Pełnił wiele funkcji, w tym członka Komitetu Centralnego i Biura Politycznego KC WKP(b) oraz Komisarza Armii Czerwonej na Ukrainie i na Kaukazie. Zob. A. Lityński, *Gruzińska próba wybicia się na niepodległość: w stulecie proklamacji Demokratycznej Republiki Gruzji (1918)*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2018, nr 18/1, s. 127–128.

25 Więcej o procesach, które miały miejsce w tym okresie, zob. w: W. Materski, *Gruzja i wielkie mocarstwa (1919–1921)*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1990, t. 25, s. 49–94;

oddziały 11. Armii Czerwonej pod dowództwem G.K. Ordżonikidze, wspierane przez powstańców gruzińskich, zajęły Tbilisi.

25 lutego 1921 r. została proklamowana Gruzjińska Socjalistyczna Republika Radziecka. Na przełomie lutego i marca 1922 r. odbył się I Zjazd Rad Gruzji, na którym przyjęta została pierwsza konstytucja Gruzjińskiej SRR.

W marcu 1921 r. podpisano pokój pomiędzy Turcją i Rosyjską FSRR. W rezultacie postanowień w nim zawartych Turcja zrzekła się Batumi oraz północnej części Adżarii²⁶.

Ogromne znaczenie dla losów Gruzji miało ustanowienie 12 marca 1922 r. Związku Federacyjnego Socjalistycznych Republik Zakaukazia, przekształconego 13 grudnia 1922 r. w Zakaukaską Federacyjną Socjalistyczną Republikę Radziecką. 30 grudnia 1922 r. Gruzja wraz z całym ZFSRR weszła w skład Związku Radzieckiego. W skład Gruzjińskiej SRR wchodziły trzy odrębne jednostki terytorialne – Abchaska ASRR, Adżarska ASRR oraz Południowoosetyjski Obwód Autonomiczny.

5 grudnia 1935 r. przyjęto nową konstytucję ZSRR, co spowodowało zniesienie Zakaukaskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej i bezpośrednie wejście Gruzji w skład ZSRR na prawach związkowej republiki socjalistycznej. Nowa konstytucja Gruzjińskiej SRR została uchwalona w lutym 1937 r. podczas VIII Nadzwyczajnego Zjazdu Rad.

3. Kształtowanie się gospodarki Gruzjińskiej SRR

Gospodarka narodowa Gruzji w okresie jej przynależności do Związku Radzieckiego miała duży wpływ na funkcjonowanie ZSRR. Istotne znaczenie dla rozwoju gospodarczego Związku Radzieckiego miała eksploatacja rud manganu zalegających na terytorium Gruzjińskiej SRR²⁷. Republika była także główną bazą podzwrotnikowej gospodarki rolnej kraju i dostarczała niemalże 100% owoców cytrusowych oraz 95% herbaty, a ponadto stanowiła ona ważny rejon uprawy tytoniu i winorośli²⁸.

Jak podaje N. Barański, głównymi rejonami gospodarczymi Gruzji, decydującymi o jej roli w gospodarce Rosji, były²⁹:

- w zachodniej części – wilgotny obszar o klimacie podzwrotnikowym i Imeretia,
- w części wschodniej – Kachetia oraz rejon Tbilisi z przyległą częścią doliny rzeki Kury.

P. Olszewski, *Polityka bolszewików wobec niepodległej Gruzji w latach 1918–1921*, „Dzieje Najnowsze” 1997, nr 3, s. 7–21.

26 J. Piasny, *op. cit.*, s. 264.

27 A. Maryański, *Niektóre aktualne zagadnienia geograficzne Gruzjińskiej SRR*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie” 1968, z. 30, s. 186.

28 *Ibidem*, s. 185.

29 N. Barański, *op. cit.*, s. 420.

Wilgotny obszar o klimacie podzwrotnikowym obejmuje wybrzeże Morza Czarnego – nadbrzeżne pasy Adżarii i Abchazji oraz Kolchidę³⁰. Klimat panujący na tym obszarze sprzyja rozwojowi niezwykle bujnej roślinności, dlatego też był i jest on wykorzystywany na plantacje herbaty³¹, cytryn, pomarańczy i mandarynek³², drzew tungowych³³, tytoniu, drzew migdałowych, a także roślin dostarczających olejków eterycznych. Na obszarze tym uprawiana była też morwa, której liście służą za pokarm jedwabnikom.

Z rolnictwem rozwiniętym na tych obszarach wiąże się również przemysł. Najczęściej spotykanymi na tym terenie zakładami przemysłowymi były fabryki herbaty, suszonych warzyw i owoców, konserw i olejków eterycznych. Duże znaczenie dla rozwoju plantacji roślin podzwrotnikowych w Gruzji miała budowa riońskiego kombinatu nawozów azotowych.

Zagospodarowanie obszarów Kolchidy wiązało się z przeprowadzeniem szeroko zakrojonych prac osuszających, gdyż jej terytorium było pokryte gęstymi i błotnistymi lasami oraz w wielu miejscach bagnami stanowiącymi ogniska malarii.

Kachetia obejmuje dorzecze górnego brzegu rzeki Ałazani. Ze względu na dogodne warunki klimatyczne – dużego nasłonecznienia i znacznej ilości opadów połączonych z urodzajnością gleb – Kachetia stała się jednym z ważnych obszarów wyrobu win, stanowiących ceniony gruziński towar eksportowy. Główny obszar winnic rozciąga się wzdłuż prawego brzegu Ałazani. W Kachetii rozwinęły się także: uprawa tytoniu, jedwabnictwo, jak również – w mniejszym stopniu – uprawa bawełny.

Imeretia obejmuje środkową część dorzecza Rionu. Jej centrum stanowi Kutaisi. Na wschód od tego miasta znajdują się cziaturskie złoża manganu. W Imeretii znajduje się też główna baza opałowa Gruzji – tkibulskie pokłady węgla kamiennego³⁴, eksploatowane do dziś.

Do największych miast Gruzjińskiej SRR należały Tbilisi, Kutaisi, Suchumi, Batumi, Rustawi, Poti, Gori, Tkwarceli i Cchinwali.

30 *Ibidem*, s. 421.

31 Produkcja herbaty w Gruzji załamała się na skutek kryzysu lat 90. XX w. Zob. K. Zaremba, *Zrównoważony rozwój na przykładzie działań w Gruzji*, <https://kulturyswiata.org> (dostęp: 28.11.2022).

32 Wyhodowanie w zachodniej części Gruzji subtropikalnych kultur herbaty, cytryn i pomarańczy stanowi zastęgę L. Młokosiewicza – pioniera badań kaukaskiej flory i fauny. Zob. A. Chodubski, *Ludwik Młokosiewicz...*, s. 424.

33 Tungowiec to niskie drzewo, występujące na terytorium Azji w strefie międzyzwrotnikowej i podzwrotnikowej. Otrzymuje się z niego cenny olej tungowy. Nowatorskie badania nad tym olejem przeprowadził zespół w następującym składzie: A. Misicka-Kęsik, R. Bodkowski, A. Lipkowski, B. Patkowska-Sokoła, K. Czyż, B. Wileńska i W. Walisiewicz-Niedbalska. Zob. publikacja tych autorów: *Olej tungowy jako substrat do syntezy nutraceutyków zawierających nowe bioaktywne lipoaminokwasy*, „Przemysł Chemiczny” 2014, nr 8, s. 1482–1490.

34 N. Barański, *op. cit.*, s. 423.

Tbilisi położone jest nad rzeką Kurą, na stokach Trialeckiego Grzbietu. Otoczone jest ono z trzech stron górami, co sprawia, że w mieście panuje specyficzny mikroklimat. Tbilisi odgrywało rolę nie tylko centrum administracyjnego republiki, ale było także największym ośrodkiem oświatowym i kulturalnym Gruzji. Jak podaje M. Pirveli:

Pierwszy plan zagospodarowania przestrzennego socjalistycznej stolicy pochodzi z 1934 r. Jego zadaniem było określenie celów zmierzających do przekształcenia Tbilisi w ośrodek monocentryczny, nowoczesny, centrum przemysłowe, administracyjne i kulturalne oraz stworzenie tu południowego węzła komunikacyjnego. Plan uwzględniał dwukrotny wzrost zaludnienia (725 tys. osób) i przewidywał zagospodarowanie zarówno nowych terenów, jak i rekonstrukcję starych części. Nowe Tbilisi miało zajmować 10 tys. ha (w 1933 r. powierzchnia miasta wynosiła 3700 ha)³⁵.

Stolica Gruzji jest wielkim ośrodkiem przemysłowym. Po wybudowaniu w Rustawi (w pobliżu Tbilisi) Huty Zakaukaskiej³⁶ stolica tego kraju stała się największym na Kaukazie Południowym ośrodkiem przemysłu metalowego. W Tbilisi rozwinęły się także: przemysł budowy maszyn, energetyczny, lekki i przemysł spożywczy. Tbilisi to ważny węzeł komunikacji drogowej i kolejowej. Miasto to słynie z gorących siarkowych źródeł.

Drugim pod względem wielkości miastem Gruzji jest Kutaisi – duży ośrodek przemysłowy, położony nad rzeką Rioni. Pierwsze wzmianki o tym mieście pochodzą z III w. p.n.e. Po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej Kutaisi stało się jednym z największych ośrodków przemysłowych Gruzji. W mieście powstała wielka fabryka produkująca samochody ciężarowe i ciągniki „Kolchida”.

Kutajaska Fabryka Samochodów (KA3) została założona w 1945 r. W 1950 r. uruchomiono w niej produkcję silników i skrzyń biegów, a w 1951 r. z linii produkcyjnej zjechała pierwsza ciężarówka wyprodukowana w tych zakładach. W połowie lat 50. w Kutajskiej Fabryce Samochodów uruchomiono biuro projektowe, zaś w 1961 r. rozpoczęto seryjną produkcję ciągników siodłowych KAZ-606 „Kolchida”³⁷. Produkcja ta odbywała się na bazie elementów ciężarówki ZiS³⁸.

W Kutaisi funkcjonowały także fabryki konserw (owocowych i jarzynowych) oraz jedwabiu. W mieście tym wybudowano też fabrykę technicznych urządzeń szybowych dla przemysłu węglowego.

35 M. Pirveli, *Tbilisi – etapy urbanistycznego rozwoju miasta*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2008, nr 4 (34), s. 37.

36 W Hucie Zakaukaskiej odbywał się pełen cykl produkcji metalurgicznej, do której wykorzystywane były wielkie piece, piece martenowskie oraz walcownia. Ruda dostarczana była z Daszkesanu, zaś węgiel kamienny z Tkwarzeli. Zob. N. Barański, *op. cit.*, s. 423.

37 Więcej zob. w: А. Говоруха, А. Колеватов, М. Шелепенков, *Кутаисский автомобильный завод (КАЗ)*, Проект Максима Шелепенкова „Наши автомобили”, Смоленск 2009.

38 Ciągnik siodłowy KAZ-606 rozwijał prędkość maksymalną ok. 60 km/h, a zużycie paliwa wahało się od 30–50 l/100 km. Więcej zob. w: *Седельный тягач КАЗ-606*, „За рулём” 1959, № 4, s. 25; Н. Марков, *Колхида с двухскоростным мотом*, „Коммерческий транспорт” 2014, № 1, s. 76–78.

Suchumi jest miastem położonym na północno-wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego. Jest ono ważnym portem i zarazem uzdrowiskiem, leżącym w strefie podzwrotnikowej. Przyciąga ono licznych kuracjuszy swoim położeniem oraz dużą liczbą bezchmurnych dni w ciągu całego roku. W Suchumi leczone są nieżyty górnych dróg oddechowych, choroby nerek i wątroby, a także chroniczne bronchity.

Batumi jest miastem położonym w strefie wilgotnego klimatu podzwrotnikowego. Pełni ono funkcję ważnego portu położonego nad Morzem Czarnym. Miasto zostało założone w wiekach średnich, jednakże jego intensywny rozwój nastąpił po przeprowadzeniu linii kolejowej i rurociągu naftowego, biegnącego z Batumi do Baku, co miało miejsce w II połowie XIX w. Batumi stanowiło jeden z większych ośrodków uprawy herbaty. W Batumi rozwinął się także przemysł budowy maszyn oraz przetwórstwa owoców³⁹.

Tkwarczeli to zagłębie górnicze położone w okolicach Suchumi. Eksploatacja węgla w tym ośrodku przemysłowym rozpoczęła się w latach międzywojennych.

Najbardziej rozwiniętą gałęzią przemysłu Gruzińskiej SRR był przemysł wydobywczy, spożywczy oraz budowa maszyn i obróbka metali. W gruzińskim górnictwie dominowała eksploatacja cziaturskiego złoża rudy manganu⁴⁰. Na bazie tego złoża oraz taniej hydroenergii powstał w Gruzji wielki zakład elektrometalurgiczny – Zestapoński Zakład Ferrostopów⁴¹. Gruzińska ruda manganu i ferrostopy były dostarczane do licznych zakładów metalurgicznych Związku Radzieckiego⁴². Ponadto znaczne ilości rudy tego surowca były przeznaczane na eksport.

Na obszarze Gruzińskiej SRR wydobywano także baryt, diatomit, talk oraz w niewielkich ilościach ropę naftową. Ważne znaczenie dla rozwoju republiki miało wydobycie węgla (kamiennego i brunatnego), natomiast gaz ziemny przesyłany był do Gruzji rurociągiem gazowym z Azerbejdżanu, Kaukazu Północnego i Iranu. W Batumi funkcjonował zakład przerobu ropy naftowej korzystający z przywożonego do republiki surowca.

Ogromne znaczenie dla rozwoju Gruzji miało wykorzystanie energii wodnej. Znaczną część hydroenergii dostarczały suchumska, riońska, zemo-awczalska, gumacka i ładżanurska elektrownia wodna. Ponadto gruzińska energia pochodziła z kilku wielkich elektrowni cieplnych, bazujących na gruzińskim węglu, spośród których wymienić należy elektrownię tbiliską, tkwarczelską i rustawską.

Ważną rolę w rozwoju gospodarczym Gruzji odegrały zakłady metalurgiczne w Rustawi, które specjalizowały się w produkcji rur dla przemysłu naftowego i wysokogatunkowej stali walcowanej.

39 W Batumi przez cały rok panuje bardzo sprzyjający klimat – nie ma tu bowiem prawie w ogóle zimy, a ilość opadów jest bardzo wysoka, co sprawia, że roślinność w tym mieście jest bardzo bujna. W Batumi rosną eukaliptusy, palmy, drzewa bananowe i wiele innych.

40 Złoża manganu w okolicach miasta Cziatura zostały odkryte w 1880 r. Zob. C. Mądry, *op. cit.*, s. 411.

41 W zakładzie tym wytwarzane były: mangan metaliczny, silikomangan i ferromangan.

42 Związek Radziecki zajmował pierwsze miejsce na świecie pod względem zasobów i wydobycia rud manganu, które zalegały zarówno na terytorium Gruzji, jak i Ukrainy.

Istotne znaczenie dla rozwoju rolnictwa w Gruzji miała budowa licznych systemów nawadniających, spośród których do największych zaliczyć należy system samgorski, tiripoński i ałazański. Nawadnianie wielu obszarów Gruzji było warunkiem koniecznym rozwoju ważnej gałęzi gruzińskiego rolnictwa, jaką jest uprawa winorośli. Uprawy te dominowały przede wszystkim w Imeretii oraz w Kachetii. Do najbardziej znanych odmian winorośli uprawianych na terytorium Gruzji należą saperawi, rkaciteli, mcwana, colikauri i aleksandreuli⁴³. Gruzja dostarczała na rynek znaczną ilość win (w tym musujących) oraz koniaków, których produkcja ma w tym kraju długą tradycję⁴⁴.

W Gruzji rozwinął się transport morski, kolejowy, samochodowy i lotniczy. Największymi portami morskimi są Batumi i Poti, zaś zasadnicza część linii kolejowych przebiega na nizinnych obszarach tego kraju.

W okresie przynależności Gruzji do Związku Radzieckiego istotne znaczenie w logistyce Kaukazu Południowego miała magistrala kolejowa łącząca Baku, Tbilisi i Batumi. Od magistrali tej odchodziło wiele odgałęzień umożliwiających transport ładunków i pasażerów w głąb Gruzji. Do najważniejszych z nich należały linie Tbilisi–Cchinwali (biegnąca poprzez Telawi i Gori), Samtredia–Poti i Zestaponi–Cziatura. Ważną rolę odgrywała linia kolejowa przebiegająca w rejonie czarnomorskim, łącząca takie miasta, jak Micha Cchakaja z Suchumi i Tuapse.

Ważną rolę w rozwoju Gruzji odegrała Adżaria położona w południowo-zachodniej Gruzji nad Morzem Czarnym. Zajmuje ona powierzchnię 3 tys. km². Funkcję centrum administracyjnego Adżarii pełni Batumi. Załącznikiem obecnej jednostki administracyjnej, jaką jest Adżaria, była Adżarska ASRR. Powstała ona 16 czerwca 1921 r.

W Adżarii rozwinęły się: przemysł budowy maszyn, spożywczy, lekki, drzewny oraz przetwórstwo ropy naftowej. Szczególnie ważną rolę w rozwoju Adżarii odegrało Batumi, w którym dominowały przemysł budowy maszyn, produkcja forniru oraz przeróbka ropy naftowej.

Na terytorium Adżarii funkcjonowały liczne zakłady elektrotechniczne, a także zakłady skórzano-obuwnicze, zakłady tytoniowe, fabryki herbaty. Mniej popularną branżą, choć równie ważną, była przeróbka kawy i produkcja olejków eterycznych. Istotne znaczenie dla Adżarii miała budowa aczaris-cchalskiej elektrowni wodnej.

Bardzo duże znaczenie dla rozwoju Adżarii miało rolnictwo. Podstawową uprawą na tym obszarze była herbata. Ogromną rolę w rozwoju tego regionu miała również uprawa owoców cytrusowych. Uprawa owocowych drzew podzwrotnikowych,

43 Więcej zob. w: Н.А. Мехузла, *Вина Грузии*, Издательство Жигульского, Москва 2003; Н.С. Чхартшвили, *Генетические ресурсы винограда в Грузии*, Академия сельскохозяйственных наук Грузии, Тбилиси 2015.

44 Więcej zob. w: Г.И. Беридзе, *Вина и коньяки Грузии*, Сабчота Сакартвело, Тбилиси 1965; С.А. Калинкина, В.А. Мельникова, *Развитие винного туризма и виноделия в мире: история и современное состояние*, „Современные научные исследования и инновации” 2016, № 1 (57), s. 503–507.

takich jak muszmuła (nieszpułka), fejhoa czy hurma⁴⁵, przynosiło znaczące zbiory, zwłaszcza w strefie nadbrzeżnej. W Adżarii ważne znaczenie miała też uprawa winogron, tytoniu, lauru kamforowego i bambusów.

Republika Adżarska to jeden z bardziej znanych regionów uzdrowiskowych i turystycznych. Najbardziej znane adżarskie uzdrowiska to Batumi, Kobuleti, Mcwane Koncchi i Cichisdziri.

4. Ludność i gospodarka Gruzji oraz jej poszczególnych jednostek administracyjnych

Jak podaje K. Akopova-Krzaczyńska, ojczyzną Gruzinów jest *Sakartwelo*, a sami siebie określają się jako *kartweli*⁴⁶. Określenie *Sakartwelo* oznacza „miejsce (kraj) dla *kartwelów*⁴⁷. Bardzo istotnym wydarzeniem dla Gruzinów było przyjęcie 24 sierpnia 1995 r. Konstytucji Gruzji, w preambule której ujęte zostały najważniejsze kwestie gruzińskiej tożsamości:

Мы, обыватели Грузии, которых неизменной волей stanowi ustanowienie demokratycznego ładu społecznego, wolności gospodarczej, socjalnego i prawnego państwa, zapewnienie powszechnie uznanych wolności i praw człowieka, umacnianie niepodległości państwa i pokojowych stosunków z innymi narodami w oparciu o wielowiekowe tradycje państwowości narodu gruzińskiego i historyczno-prawne dziedzictwo Konstytucji Gruzji z 1921 r., w obliczu Boga i kraju ogłaszamy tę Konstytucję⁴⁸.

W art. 1 Konstytucji Gruzji, zatytułowanym „Suwerenność państwa”, określone zostały podstawy ustroju terytorialnego państwa. W ust. 1 tego artykułu ujęto przepis stanowiący, że Gruzja jest państwem demokratycznym, zjednoczonym i niepodzielnym, co potwierdziło referendum przeprowadzone 31 marca 1991 r.

45 Por. J. Waźbińska, U. Puczel, E. Januszewicz, *Niektóre cechy morfologiczne dwóch odmian nieszpułki zwyczajnej (*Mespiluis germanica* L.)*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych” 1999, nr 466, s. 487–490; A. Majewska, *Egzotyczne drzewa owocowe*, „Ogrodnik Polski” 2014, nr 5, s. 18–19; М.Д. Омаров, З.М. Омарова, *Продуктивность и товарное качество плодов фейхоа в зависимости от конструкции растений*, „Субтропические культуры” 2011, № 44, s. 180–185; Т.Г. Причко, М.Д. Омаров, Т.Л. Троянова, *Фейхоа*, „Пищевая промышленность” 2003, № 10, s. 81–91.

46 K. Akopova-Krzaczyńska, *Językowy obraz ojczyzny w wybranych podręcznikach do nauki języka gruzińskiego i literatury gruzińskiej*, „Z Teorii i Praktyki Dydaktycznej Języka Polskiego” 2017, t. 26, s. 216.

47 *Ibidem*.

48 Конституционный Закон Республики Грузия, <https://matsne.gov.ge> (dostęp: 21.11.2022).

na terenie całego kraju, w tym w Abchaskiej ASRR i byłym Południowoosetyjskim Obwodzie Autonomicznym oraz Akt o przywróceniu niepodległości państwowej Gruzji z 9 kwietnia 1991 r. Natomiast ust. 2 art. 1 Konstytucji Gruzji stanowi, że terytorium państwa gruzińskiego zostało ustalone na dzień 21 grudnia 1991 r., a integralność terytorialną i nienaruszalność granic państwowych Gruzji potwierdzają Konstytucja i ustawy Gruzji uznane przez światową społeczność państw i organizacje międzynarodowe. W ust. 2 zapisano także, że alienacja terytorium państwa gruzińskiego jest zabroniona, a granice państwowe można zmienić jedynie na podstawie umowy dwustronnej zawartej z państwem sąsiednim.

Gruzja dzieli się na 10 jednostek administracyjnych różniących się znacząco gęstością zaludnienia⁴⁹. Ponadto w skład tego kraju wchodzi dwa obszary separatystyczne – Abchazja (Republika Abchazji) oraz Osetia Południowa (Republika Osetii Południowej)⁵⁰.

Ludność Gruzji skupiona jest na nizinnych terenach tego kraju, na których położone są prawie wszystkie większe gruzińskie miasta. Bazując na informacjach zamieszczonych w „Roczniku Statystycznym Gruzji”⁵¹, można stwierdzić, że w latach 2013–2021 liczba ludności tego kraju wahała się od 3 716,9 tys. osób w 2014 r. i 2020 r. do 3 729,6 tys. osób w 2018 r. Udział ludności Gruzji zamieszkującej w tym okresie w miastach wahał się od 57% w 2013 r. do 59,4% w 2021 r. (zob. tabela 3.2).

Tabela 3.2. Ludność Gruzji w latach 2013–2021 z wyszczególnieniem ludności miejskiej i wiejskiej

Rok	Ludność ogółem (tys. osób)	W tym ludność			
		miejska	udział (%)	wiejska	udział (%)
1	2	3	4	5	6
2013	3 718,4	2 118,7	57,0	1 599,7	43,0
2014	3 716,9	2 121,2	57,1	1 595,7	42,9
2015	3 721,9	2 135,6	57,4	1 586,3	42,6
2016	3 728,6	2 151,5	57,7	1 577,1	42,3

49 Porównanie jednostek administracyjnych Gruzji zostało ujęte w: C. Mądry, *Wymiar regionalny procesów industrializacji i dezindustrializacji na przykładzie Gruzji*, „Czasopismo Geograficzne” 2021, nr 2.

50 Załącznikiem obecnej jednostki administracyjnej, jaką jest Osetia Południowa, był Południowoosetyjski Obwód Autonomiczny. Został on utworzony 20 kwietnia 1922 r. Południowa Osetia położona jest na południowych stokach Wielkiego Kaukazu. Zajmuje ona powierzchnię 3,9 tys. km². Funkcję jej centrum administracyjnego pełni Cchinwali. W Osetii Południowej rozwinął się przemysł wydobywczy, materiałów budowlanych, drzewny i spożywczy. Duże znaczenie dla rozwoju tego regionu miało wydobycie i wzbogacanie polimetali, jak również eksploatacja barytu oraz talku. W stolicy Osetii Południowej rozwinął się także przemysł budowy maszyn. Duże znaczenie dla jej rozwoju miała budowa elektrowni wodnej.

51 *Statistical Yearbook of Georgia 2021*, National Statistics Office of Georgia, Tbilisi 2021, s. 18.

Tabela 3.2 (cd.)

1	2	3	4	5	6
2017	3 726,4	2 161,9	58,0	1 564,5	42,0
2018	3 729,6	2 174,8	58,3	1 554,8	41,7
2019	3 723,5	2 184,3	58,7	1 539,1	41,3
2020	3 716,9	2 194,5	59,0	1 522,4	41,0
2021	3 728,6	2 215,6	59,4	1 512,9	40,6

Źródło: *Statistical Yearbook of Georgia 2021*, National Statistics Office of Georgia, Tbilisi 2021, s. 18.

Gęstość zaludnienia w Gruzji wynosi 55,8 os./km²⁵². Najwięcej ludności skupionej jest w miastach z dobrze rozwiniętym przemysłem, cechujących się także dobrą infrastrukturą logistyczną.

Na Kaukazie Południowym Gruzja jest krajem o największym odsetku mniejszości etnicznych⁵³. Jak podaje A. Jakubowski:

Wielowiekowe procesy etniczne doprowadziły do wyodrębnienia się poszczególnych subetnosów narodu gruzińskiego, tj. Megrelów (zamieszkujących północno-zachodnią część Gruzji), Swanów (zasiedlających wysokogórski obszar Kaukazu) oraz Lazów (żyjących w historycznej Lazyce, dziś znajdującej się w granicach Turcji)⁵⁴.

Według informacji zamieszczonych w „Roczniku Statystycznym Gruzji”, dotyczących narodowości zamieszkujących terytorium tego kraju w 1989 r., 2002 r. i 2014 r., można stwierdzić, że udział Gruzinów w strukturze narodowej tego kraju systematycznie rósł – z 70,1% w 1989 r. do 86,8% w 2014 r.

Terytorium Gruzji zamieszkują też takie narodowości, jak Ormianie, Azerowie⁵⁵, Rosjanie, Osetyjczycy, Grecy, a także nieliczni przedstawiciele takich narodowości, jak Ukraińcy, Jezydzi i Żydzi.

Udział Ormian w strukturze narodowościowej Gruzji obniżył się z 8,1% w 1989 r. do 4,5% w 2014 r. Znacząco spadł również udział Rosjan w strukturze ludności Gruzji – z 6,3% w 1989 r. do 0,7% w 2014 r. (zob. tabela 3.3).

52 <https://countrymeters.info/ru/Georgia> (dostęp: 12.11.2022).

53 R. Król-Mazur, *Rola prawosławnego Autokefalicznego Apostolskiego Kościoła Gruzjińskiego w konfliktach na Kaukazie Południowym*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2016, nr 2, t. 51, s. 118.

54 A. Jakubowski, *Etniczno-demograficzny wymiar konfliktu gruzińsko-abchaskiego*, [w:] B. Nitschke (red.), *Współczesny wymiar stosunków narodowościowych w Europie*, Wydawnictwo MAJUS, Zielona Góra 2010, s. 71.

55 Do XX w. Azerowie byli nazywani Tatarami lub azerskimi Turkami. Zob. T. Kołodziej, *Stosunki bilateralne zakaukaskich państw partnerstwa wschodniego z Unią Europejską*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2015, nr 4, s. 100.

Tabela 3.3. Narodowości zamieszkujące terytorium Gruzji w 1989 r., 2002 r. i 2014 r. (tys. osób)

Narodowość	1989 r.		2002 r.		2014 r.	
	liczba ludności	udział (%)	liczba ludności	udział (%)	liczba ludności	udział (%)
Gruzini	3 787,4	70,1	3 353,8	84,0	3 224,6	86,8
Ormianie	437,2	8,1	227,7	5,7	168,1	4,5
Azerowie	307,6	5,7	243,5	6,1	233,0	6,3
Rosjanie	341,2	6,3	65,2	1,6	26,5	0,7
Osetyjczycy	164,1	3,0	34,4	0,9	14,4	0,4
Grecy	100,3	1,9	13,9	0,3	5,5	0,1
Abchazowie	95,9	1,8	3,2	0,1	0,9	< 0,1
Ukraińcy	52,4	1,0	6,8	0,2	6,0	0,2
Jezydzi	33,3	0,6	18,0	0,5	12,2	0,3
Żydzi	24,8	0,5	3,7	0,1	1,4	< 0,1
Inne narodowości	56,6	1,0	21,1	0,5	21,3	0,6

Źródło: jak w tabeli 3.2, s. 22.

Zdecydowaną większość mieszkańców Gruzji stanowią chrześcijanie (88,5%), zaś muzułmanie to niecałe 11% społeczności zamieszkującej terytorium tego kraju (zob. tabela 3.4).

Tabela 3.4. Wyznania mieszkańców Gruzji

Wyznanie	Liczba wyznawców	Udział (%)
Chrześcijaństwo	3 439 763	88,5
Islam	415 881	10,7
Ateiści	31 094	0,8

Źródło: <https://countrymeters.info/ru/Georgia> (dostęp: 12.11.2022).

Szacowana długość życia mieszkańców Gruzji wynosi 80,8 lat dla kobiet i 73,8 lat dla mężczyzn⁵⁶.

Na podstawie informacji zamieszczonych w „Roczniku Statystycznym Gruzji” można stwierdzić, że w latach 2015–2020 liczba ludności aktywnej zawodowo ulegała systematycznemu zmniejszeniu – z 1675,6 tys. w 2015 r. do 1523,7 tys. osób w 2020 r. W badanym okresie stopa bezrobocia wahała się od 17,6% w 2019 r. do 21,9% w 2015 r. (zob. tabela 3.5).

⁵⁶ <https://countrymeters.info/ru/Georgia> (dostęp: 12.11.2022).

Tabela 3.5. Ludność Gruzji aktywna zawodowo i stopa bezrobocia w latach 2015–2020

Rok	Ludność aktywna zawodowo (ogółem) (tys. osób)	W tym zatrudnieni	Udział (%)	Stopa bezrobocia (%)
2015	1 675,6	1 308,5	78,1	21,9
2016	1 653,8	1 294,5	78,3	21,7
2017	1 641,4	1 286,9	78,4	21,6
2018	1 605,2	1 296,2	80,8	19,2
2019	1 572,8	1 295,9	82,4	17,6
2020	1 523,7	1 241,8	81,5	18,5

Źródło: jak w tabeli 3.2, s. 42.

Największa liczba ludności Gruzji skupiona jest w jej stolicy, w której na początku 2022 r. zamieszkiwało 1201,8 tys. osób. Wielkość obrotów w sektorze przemysłowym Tbilisi w 2020 r.⁵⁷ została oszacowana na 6663,9 mln GEL⁵⁸. Znaczna liczba mieszkańców skoncentrowana jest w takich jednostkach administracyjnych Gruzji, jak Imeretia (466,6 tys. osób na początku 2022 r.), Dolna Kartlia (434,5 tys. mieszkańców) oraz Adżaria (355,5 tys. osób). Najwyższą wielkością obrotów w sektorze przemysłowym w 2020 r. cechowała się Dolna Kartlia (2987,2 mln GEL), a następnie Imeretia (1396,7 mln GEL) i Mccheta-Mtianetia (954,8 mln GEL).

W 2021 r. stopa bezrobocia w Gruzji wynosiła 20,6%. Wskaźnik ten w poszczególnych regionach tego kraju był bardzo zróżnicowany. Najniższa stopa bezrobocia została odnotowana w Kachetii (8,7%), zaś najwyższa – w Racza-Leczchumi i Dolnej Swanetii (30%) (zob. tabela 3.6).

Posiłkując się informacjami opublikowanymi w „Roczniku Statystycznym Gruzji”, można stwierdzić, że w latach 2018–2020 największe obroty gruzińskich przedsiębiorstw pochodziły z sektora handlu hurtowego i detalicznego, a także z działalności polegającej na naprawie pojazdów samochodowych (włączając motocykle). Udział tego rodzaju działalności gospodarczej w obrotach wszystkich podmiotów zarejestrowanych na terytorium Gruzji wahał się od 43,2% w 2018 r. do 37,9% w 2020 r. (zob. tabela 3.7).

⁵⁷ Dane za 2021 r. nie zostały opublikowane.

⁵⁸ Lari gruzińskich.

Tabela 3.6. Charakterystyka jednostek administracyjnych Gruzji

Jednostka administracyjna	Ludność na początku 2022 r. (tys. osób)	Wielkość obrotów w sektorze przemysłowym (mln GEL) w 2020 r.	Siła robocza (tys. osób) w 2021 r.	Stopa bezrobocia (%) w 2021 r.
Gruzja	3 688,6	15 937,7	3010,3	20,6
Tbilisi	1 201,8	6 663,9	920,1	23,8
Adżaria (Adżarska Republika Demokratyczna)	355,5	763,8	266,3	19,2
Guria	105,3	216,6	95,6	17,1
Imeretia	466,6	1 396,7	427,5	23,1
Kachetia	304,9	665,1	243,2	8,7
Mccheta-Mtianetia	92,4	954,8	80,5	14,7
Racza-Leczchumi i Dolna Swanetia	27,6	37,1	25,6	30,0
Megrelia i Górna Swanetia	301,2	809,7	266,1	15,7
Samcche-Dżawachetia	148,3	614,9	129,4	14,9
Dolna Kartlia	434,5	2 987,2	334,9	25,2
Wewnętrzna Kartlia	250,5	776,8	221,2	22,3

Źródło: <https://www.geostat.ge/en/modules/categories/93/regional-statistics> (dostęp: 30.11.2022).

Tabela 3.7. Obrót gruzińskich przedsiębiorstw według rodzaju działalności gospodarczej w latach 2018–2020 (mln GEL)

Rodzaj działalności gospodarczej	2018		2019		2020	
	obroty	udział (%)	obroty	udział (%)	obroty	udział (%)
1	2	3	4	5	6	7
Sfera przedsiębiorczości, ogółem	86 625,1	100,0	109 024,3	100,0	114 348,5	100,0
Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	446,9	0,5	498,4	0,5	653,0	0,6
Górnictwo i wydobywanie	749,3	0,9	841,6	0,8	1 219,4	1,1
Przetwórstwo przemysłowe	9 212,3	10,6	10 422,5	9,6	10 911,8	9,5

Tabela 3.7 (cd.)

1	2	3	4	5	6	7
Wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, parę wodną, gorącą wodę i powietrze do układów klimatyzacyjnych	3 294,6	3,8	3 458,8	3,2	3 549,7	3,1
Dostawa wody; gospodarowanie ściekami i odpadami oraz działalność związana z rekultywacją	262,3	0,3	282,4	0,3	256,8	0,2
Budownictwo	7 171,3	8,3	8 263,2	7,6	8 157,7	7,1
Handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, włączając motocykle	37 409,5	43,2	42 955,4	39,4	43 355,6	37,9
Transport i gospodarka magazynowa	5 054,0	5,8	6 031,7	5,5	5 778,4	5,1
Działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi	1 811,7	2,1	2 089,1	1,9	1 232,4	1,1
Informacja i komunikacja	1 750,8	2,0	1 894,0	1,7	1 892,9	1,7
Działalność związana z obsługą rynku nieruchomości	1 275,3	1,5	1 520,0	1,4	1 276,1	1,1
Działalność profesjonalna, naukowa i techniczna	1 484,1	1,7	1 643,3	1,5	1 450,7	1,3
Działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierająca	1 195,9	1,4	1 410,0	1,3	715,7	0,6
Edukacja	384,5	0,4	425,6	0,4	450,3	0,4

Źródło: jak w tabeli 3.2, s. 134.

Znaczący obrót przez podmioty zarejestrowane na terytorium Gruzji generowany jest przez jednostki gospodarcze prowadzące działalność w sferze przetwórstwa przemysłowego (9,5% ogółu obrotu za 2020 r.), budownictwa (7,1%) oraz transportu i gospodarki magazynowej (5,1%).

5. Abchazja

Abchazja położona jest w północno-zachodniej części Kaukazu Południowego, nad Morzem Czarnym. Jej terytorium w 75% zajmują góry – leży ona bowiem na południowych stokach Wielkiego Kaukazu⁵⁹. Południowo-wschodnią część Abchazji zajmują Góry Kodorskie, północną – Góry Gagryjskie, a część centralną – Góry Abchaskie i Bzypijskie. Najwyższym szczytem Abchazji jest Dombaj-Ulgen (4046 m n.p.m.)⁶⁰.

Abchazja jest tzw. quasi-państwem, które ogłosiło swą niezależność i zostało uznane przez Rosję i niewielką liczbę innych państw. Nie jest ona jednakże bytem w pełni niezależnym, gdyż funkcjonuje dzięki finansowemu i militarnemu wsparciu ze strony Federacji Rosyjskiej⁶¹.

Republika Abchazji graniczy z gruzińskimi regionami Swanetią i Megrelią (od południowego wschodu) oraz z jednostkami administracyjnymi Federacji Rosyjskiej – Krajem Krasnodarskim i Republiką Karaczajsko-Czerkieską (od zachodu i północy).

Obszar Abchazji – według szacunków Departamentu Gospodarki Gruntami i Katastru Republiki Abchazji – wynosi 8674 kilometrów kwadratowych⁶². W Abchazji znajduje się osiem miast i cztery osiedla typu miejskiego.

W skład Abchazji wchodzi siedem rejonów o zróżnicowanej powierzchni. Największym z nich jest Gylrypsz (1884,6 km²), a następnie Oczamczyra (1804,6 km²), Gudauta (1491,3 km²) oraz Suchumi (1426,8 km²) (zob. tabela 3.8).

Tabela 3.8. Rejony Abchazji z wyszczególnieniem liczby miast i osiedli typu miejskiego

Wyszczególnienie	Powierzchnia (km ²)	Miasta	Osiedla typu miejskiego
1	2	3	4
Republika Abchazji	8 674,0	8	4
m. Suchumi	23,4	1	-
Rejony			
Gagra	996,5	2	2
Gal	502,0	1	-

59 P. Adamczewski, *Determinanty geograficzne wpływające na sytuację międzynarodową Abchazji*, [w:] L. Sykulski (red.), *Przestrzeń i polityka. Czynniki geograficzne w badaniach politologicznych*, Polskie Towarzystwo Geopolityczne, Częstochowa 2013, s. 145.

60 *Ibidem*.

61 Por. R. Czachor, *Between sustainability and uncertainty. Political systems of Abkhazia, South Ossetia and Nagorno – Karabakh Republic – conditions and features*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K Politologia” 2015, vol. XXII, nr 1, s. 151–163.

62 *Абхазский статистический ежегодник – 2020*, Государственный Комитет Республики Абхазия по статистике, Сухум 2021, s. 5.

Tabela 3.8 (cd.)

1	2	3	4
Głyrypsz	1 884,6	–	1
Gudauta	1 491,3	2	1
Oczamczyra	1 804,6	1	–
Suchumi	1 426,8	–	–
Tktarczal	544,8	1	–

Źródło: *Абхазский статистический ежегодник – 2020*, Государственный Комитет Республики Абхазия по статистике, Сухум 2021, s. 5.

Największymi rzekami Abchazji są Kodori, Bzyp, Gumista oraz Kialasur, które ze względu na górzyste położenie mają znaczący potencjał hydroenergetyczny⁶³. Znaczną powierzchnię Abchazji zajmują lasy (527,7 tys. ha)⁶⁴.

W skład Abchazji wchodzi siedem krain historycznych – Mała Abchazja, Abzua, Guma, Bzypyn, Samyrzakan, Pschu-Aibga i Dal-Cabal⁶⁵.

W VIII w. Abchazję opanowali Arabowie, zaś w XVII i XVIII w. na obszarze Abchazji panowali Turcy, którzy zbudowali twierdzę Suchum-kałę („Kamienna twierdza”). Jej fragmenty przetrwały w Suchumi i w okolicach tego miasta. W 1810 r. Abchazja weszła w skład Rosji.

Abchazję zamieszkują różnorodne narodowości, spośród których najliczniejsi są Abchazowie. Należą oni do abchasko-adygejskiej grupy narodowości kaukaskich, określanej także grupą zachodniokaukaską⁶⁶. Abchazowie są blisko spokrewnieni z Adygejczykami, Czerkiesami i Kabardyjczykami⁶⁷. Stanowią oni rdzenną ludność Abchazji⁶⁸. Ich dziedzictwo historyczne przejawia się w tradycji własnej państwowości i politycznej niezależności od Gruzji⁶⁹.

Przeważająca większość mieszkańców Abchazji do 2008 r. posiadała obywatelstwo rosyjskie. Podstawą prawną do przyznania mieszkańcom Abchazji rosyjskiego obywatelstwa były postanowienia Ustawy Federalnej z 31 maja 2002 r. „O obywatelstwie Federacji Rosyjskiej”⁷⁰. Zgodnie z brzmieniem art. 14 ust. 1 tego aktu prawnego osoby, które posiadały obywatelstwo ZSRR, zamieszkiwały państwa wchodzące w skład

63 P. Adamczewski, *op. cit.*, s. 145.

64 *Абхазский статистический ежегодник – 2020*, s. 75.

65 P. Adamczewski, *op. cit.*, s. 145.

66 A. Jakubowski, *Przemiany narodowościowe w Abchazji od II połowy XIX do początku XXI wieku*, „Sprawy Narodowościowe” 2018, nr 50, s. 2.

67 *Ibidem*.

68 A. Jakubowski, *Abchazja jako „państwo nieuznawane”*, [w:] R. Potocki, M. Piskorski, M. Domagała (red.), *Konflikt kaukaski w 2008 roku*, Europejskie Centrum Analiz Geopolitycznych, Warszawa 2012, s. 94.

69 *Ibidem*.

70 Федеральный закон „О гражданстве Российской Федерации” от 31.05.2002 № 62-ФЗ.

byłego Związku Radzieckiego i nie otrzymały obywatelstwa tych państw, mogły otrzymać obywatelstwo Federacji Rosyjskiej w trybie uproszczonym. Uznanie przez Rosję 26 sierpnia 2008 r. niepodległości Abchazji zakończyło możliwość uzyskiwania przez mieszkańców Republiki Abchazji rosyjskiego obywatelstwa w takim trybie.

Powołując się na „Abchaski Rocznik Statystyczny”, można stwierdzić, że udział Abchazów w ludności zamieszkującej Abchazję wahał się od 50,8% w 2011 r. do 51,3% w 2021 r. Licznymi narodowościami zamieszkującymi Abchazję są Gruzini (17,8% w 2021 r.) i Ormianie (17%), a następnie Rosjanie (9,2%), Megrelowie (1,3%), Ukraińcy (0,7%) i Grecy (0,6%) (zob. tabela 3.9).

Tabela 3.9. Narodowości zamieszkujące terytorium Abchazji w 2011 r., 2018 r. i 2021 r.

Narodowości	2011 r.		2018 r.		2021 r.	
	Liczba ludności	Udział (%)	Liczba ludności	Udział (%)	Liczba ludności	Udział (%)
Ludność ogółem	240 705	100,0	244 832	100,0	244 926	100,0
Abchazowie	122 175	50,8	125 434	51,2	125 726	51,3
Gruzini	43 248	18,0	43 602	17,8	43 621	17,8
Ormianie	41 906	17,4	41 919	17,1	41 739	17,0
Rosjanie	22 064	9,2	22 432	9,2	22 400	9,2
Megrelowie	3 207	1,3	3 253	1,3	3 257	1,3
Ukraińcy	1 743	0,7	1 767	0,7	1 766	0,7
Grecy	1 381	0,6	1 358	0,6	1 355	0,6
Turcy	731	0,3	748	0,3	748	0,3
Osetyjczycy	605	0,3	598	0,3	596	0,2
Estończycy	351	0,2	359	0,2	356	0,2
Tatarzy	338	0,1	346	0,2	347	0,1
Białorusini	285	0,1	268	0,1	268	0,1
Romowie	261	0,1	289	0,1	288	0,1
Inne narodowości	2 410	1,0	2 459	1,0	2 459	1,0

Źródło: jak w tabeli 3.8, s. 23–27.

Na terenie Abchazji rozwinęły się: górnictwo, przemysł spożywczy, lekki, elektrotechniczny i drzewny oraz rolnictwo. Na jej obszarze znajdują się złoża węgla kamiennego i materiałów budowlanych. Intensywna eksploatacja węgla miała miejsce w zagłębiu tkwarczelskim, z którego dostarczany był węgiel koksujący dla gruzińskiej metalurgii.

W bilansie energetycznym Abchazji główną rolę odgrywał zarówno węgiel kamienny, jak i hydroenergia. Na bazie złoża tkwarczelskiego wybudowana została

jedna z największych w Gruzji elektrownia ciepła, zaś największą elektrownią wodną była elektrownia suchumska.

Przemysł spożywczy Abchazji obejmował liczne wytwórnie herbaty i zakłady tytoniowe, natomiast przemysł lekki opierał się głównie na branży skórzano-obuwniczej.

W rolnictwie Abchazji dominowała uprawa herbaty, owoców cytrusowych, tytoniu, winorośli, a także hodowla roślin aromatycznych, przeznaczonych na olejki eteryczne. W mniejszym stopniu rozwinięta była hodowla jedwabników.

Abchazja pełniła funkcję jednego z głównych rejonów uzdrowiskowych Związku Radzieckiego. Na jej obszarze znajdują się liczne uzdrowiska morskie oraz balneoklimatyczne, spośród których wymienić należy takie miejscowości, jak Gagra i Picunda.

Podsumowanie

Najbardziej rozwiniętą gałąź przemysłu Gruzji stanowił przemysł wydobywczy, który obecnie nie stanowi już tak ważnej gałęzi gruzińskiej gospodarki. Dominuje w niej bowiem sektor handlu hurtowego i detalicznego. Sektor górnictwa i wydobywania w Gruzji w 2020 r. posiadał jedynie 1,1% udziału w obrotach gruzińskich jednostek gospodarczych.

Budowa maszyn i obróbka metali stanowiły kolejny, istotny czynnik sprzyjający rozwojowi gruzińskiej gospodarki. W szczególności ważne znaczenie dla rozwoju Gruzji miała budowa środków transportu, obrabiarek i maszyn rolniczych, skoncentrowana w takich ośrodkach przemysłowych, jak Tbilisi, Kutaisi, Batumi, Rustawi i Poti. Dynamicznie rozwijał się także przemysł elektrotechniczny i produkcja różnorodnych przyrządów.

Ze względu na sprzyjające położenie geograficzne w Gruzji rozwinęła się na szeroką skalę produkcja herbaty oraz przemysł winiarski skoncentrowany w takich miastach, jak Tbilisi, Kutaisi, Cinandali, Gurdzaani i Zestaponi. Ponadto kraj ten specjalizował się w produkcji tytoniu i olejków eterycznych.

W Gruzji dynamicznie rozwijał się przemysł lekki, reprezentowany przez takie jego rodzaje, jak przemysł wełniany i bawełniany, jedwabniczy, dziewiarski i skórzano-obuwniczy. Przemysł wełniany skoncentrowany był przede wszystkim w największych gruzińskich miastach – Tbilisi i Kutaisi, bawełniany – w Gori, jedwabniczy – w Tbilisi, Kutaisi, Telawi, Macharadze i Culukidze, dziewiarski – głównie w Tbilisi, zaś przemysł skórzano-obuwniczy rozwinął się zwłaszcza w takich ośrodkach przemysłowych, jak Tbilisi, Kutaisi, Suchumi i Batumi. W Gruzji popularna była także produkcja dywanów.

Istotne znaczenie dla rozwoju gruzińskiej gospodarki miał przemysł materiałów budowlanych, który bazował na produkcji elementów żelbetonowych, cementu, wapna oraz eksploatacji kamieni budowlanych. Rozwinął się także przemysł chemiczny

dostarczający przede wszystkim nawozy azotowe i włókna sztuczne, oraz przemysł drzewny reprezentowany przez kombinat celulozowo-papierniczy, umiejscowiony w okolicach Zugolidi, tartaki i przedsiębiorstwa produkujące meble.

Gruzja cechuje się warunkami glebowo-klimatycznymi sprzyjającymi rozwojowi podzwrotnikowego rolnictwa. Szczególną rolę w rozwoju gospodarki rolnej tego kraju odegrały regiony nadmorskie cechujące się wysokim nasłonecznieniem i odpowiednią wilgotnością.

Do najważniejszych upraw w Gruzji należały plantacje herbaty, z których pozyskiwano wysokiej jakości surowiec. Szczególnie intensywnie rozwinęła się uprawa owoców cytrusowych i podzwrotnikowych w rejonach Morza Czarnego. Obszar ten stanowił także region, w którym uprawiano laur szlachetny oraz drzewa bambusowe.

Rozdział 4

Armenia

1. Warunki naturalne

Armenia położona jest w południowo-zachodniej części Zakaukazia. Zajmuje ona powierzchnię 29 743 km². Armenia graniczy z Gruzją, Azerbejdżanem, Turcją i Iranem. Długość granicy państwowej tego kraju wynosi 1422 km, a największą jej część stanowi granica z Azerbejdżanem (910 km). Armenia rozciąga się z północy na południowy wschód na 360 km, zaś z zachodu na wschód – na 200 km¹. Aż 68,7% powierzchni tego kraju zajmują użytki rolne, 11,3% – szczególnie chronione terytoria, a 11,2% – lasy².

Najwyższe wzniesienia występują na zachodzie Armenii, gdzie wznosi się masyw Aragac. Ma on cztery wierzchołki, z których najwyższy – północny – wypiętrza się na wysokość 4090 m n.p.m.³ Najniższym punktem Armenii jest obszar dolnego biegu rzeki Debed (375 m)⁴.

Armenia zajmuje północno-wschodnią część Wyżyny Armeńskiej położonej między Morzem Czarnym a Morzem Kaspijskim, we wschodniej części Azji Mniejszej. Rozpociera się ona na obszarze pięciu państw – Armenii, Turcji, Iranu, Azerbejdżanu i Gruzji. W rzeźbie Wyżyny Armeńskiej dominują płaskowyże i kotliny oraz masywy i stożki wulkaniczne cechujące się znacznymi wysokościami względny⁵. Największą rzeką przepływającą przez obszar tej wyżyny jest Kura. Prawym jej dopływem jest Araks. Obie te rzeki mają swe źródła na terytorium Turcji.

1 *Географические характеристики Республики Армения*, Статистический комитет Республики Армения, <https://www.armstat.am> (dostęp: 28.11.2022).

2 *Ibidem*.

3 Wierzchołki te otaczają krater wygasłego przed wiekami wulkanu, którego rozmiary wynoszą od 1,5 do 2 km.

4 *Географические характеристики Республики Армения...*

5 M. Jakiel, M. Czernski, *Wybrane atrakcje geoturystyczne wschodniej Turcji (Wschodnia Anatolia)*, [w:] M. Stec, A. Wysocka, A. Michniewicz, M. Szuszczyk (red.), *Przegląd studenckich badań geoturystycznych*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2015, s. 20.

Armenia leży na obszarze aktywnym sejsmicznie⁶. Warto nadmienić, że cała północno-wschodnia część Wyżyny Armeńskiej stanowi obszar wulkaniczny, na którym znajdują się takie stożki wulkaniczne, jak Aragac, Araj-ler i Szaraj-ler⁷. Potężne trzęsienie ziemi o sile 6,8 stopnia w skali Richtera, które 7 grudnia 1988 r. spustoszyło północną część Armenii, spowodowało śmierć około 26 tys. osób. Największe zniszczenia dotknęły takie miasta, jak Spitak, Leninakan⁸ i Kirowakan⁹. Szczególnie dotkliwe skutki tego trzęsienia odczuwalne było w Spitaku – mieście położonym na uskoku tektonicznym, zaś Leninakan – drugie pod względem wielkości miasto Armeńskiej SRR – zostało niemalże starte z powierzchni ziemi. Było to jedno z największych trzęsień ziemi w XX w.¹⁰

Na obszarze Armenii można wyodrębnić takie obszary górskie, jak Góry Somchickie (na północy), Płaskowyż Dżawachecki (na północnym zachodzie), Góry Zangezurskie (na północnym wschodzie), a także góry Bazumskie, Pambackie i Gegamskie. Charakterystyczne dla Armenii są płaskowyże lawowe, takie jak Kotajski, Szyracki i Aparan¹¹.

W górach Armenii, na wysokości niemalże 2000 m n.p.m., znajduje się jedno z największych wysokogórskich jezior świata – słodkowodny Sewan. Jego długość wynosi 70 km, a maksymalna szerokość – 55 km. Pod względem zajmowanej powierzchni, która wynosi 1260 km², jezioro Sewan jest największe na Kaukazie Południowym¹². Jest ono głębokie – maksymalna jego głębokość wynosi bowiem 83 m,

6 Jednym z większych ośrodków sejsmicznych na Zakaukaziu jest rów środkowoaraksyjski, a zwłaszcza obszar znajdujący się między Erywaniem a górą Ararat. Więcej zob. w: P.C. Саргсян, *Выделение и оценка неотектонической активности блоковых структур территории Армении и сопредельных частей Малого Кавказа на основе ГИС анализа цифровых моделей рельефа и тектоно-геоморфологических индексов*, „Геоинформатика” 2020, № 2, s. 20–26. Por. К.С. Казарян, P.C. Саргсян, *Сейсмотектонический анализ Вираййоц-Карабахской зоны территории Армении и прилежащих частей Малого Кавказа*, „Геодинамика и тектонофизика” 2021, № 12 (1), s. 157–165; E.A. Шалаева, С.А. Соколов, А.И. Хисамутдинова, *Ленинканский игнимбрит как продукт извержений вулкана Арагац, Армения*, „Вулканология и сейсмология” 2020, № 2, s. 32.

7 A. Chodubski, *Armenia: współzależności geopolityczne*, [w:] P. Nieczuja-Ostrowski (red.), *Armenia: dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, Fundacja na rzecz Czystej Energii, Poznań 2016, s. 12.

8 Obecnie miejscowość ta nosi nazwę Giumri.

9 Miasto to przemianowane zostało na Wanadzor.

10 Więcej zob. w: В.Г. Григорян, Дж.К. Карапетян, К.С. Казарян, P.C. Саргсян, *Сейсмическая опасность территории Армении: нормативные карты районирования. Предварительный вариант новой карты ОСП*, „Геология и геофизика Юга России” 2019, № 9 (1), s. 71–83.

11 Więcej zob. w: В.А. Агамалян, Щ.А. Саркисян, Т.К. Лорбасян, А.Г. Израелян, *Основные тектонические единицы Армении*, „Ученые записки Ереванского Государственного Университета. Геология и география” 2012, № 1, s. 3–12.

12 Д.В. Арутюнян, М.А. Мурадян, *Озеро Севан как важнейший источник водных ресурсов Республики Армения*, „Региональные проблемы преобразования экономики” 2021, № 6, s. 128.

zaś średnia – 46,8 m¹³. W jeziorze tym występuje bogactwo ryb różnych gatunków, spośród których wymienić można chociażby pstrąga, sieję czy leszcza¹⁴. Jeszcze kilka lat temu jezioro to obfitowało w raki.

Północna część Wyżyny Armeńskiej wiąże się – pod względem orograficznym i geologicznym – z łańcuchami Małego Kaukazu. W rzeźbie tego obszaru przeważają wysokie stożki wulkaniczne oraz łańcuchy z ogromnymi pokładami law. Najwyższym punktem tej wyżyny jest stożek wulkaniczny Aragac¹⁵.

Głównym pasmem wulkanicznym, rozciągającym się w północnej części Wyżyny Armeńskiej, jest Pasma Samsarskie¹⁶ (znajdujące się na terytorium Gruzji), zaś w części środkowej tej wyżyny wznoszą się: łańcuch Agmagań¹⁷ oraz Pasma Południowogokczańskie¹⁸. Wymienione pasma stanowią grupę bądź szeregi stożków wulkanicznych umiejscowionych na podstawach pokrytych lawą. Krajobraz tej wyżyny urozmaicają rozległe płaskowyże zbudowane z pokładów lawy. Wszystkie te formy powstały w okresie czwartorzędu, przy czym okres działalności wulkanicznej na tym obszarze zakończył się w epoce współczesnej.

W południowo-wschodniej części wyżyny rozciąga się Pasma Zangezurskie – z północnego zachodu na południowy wschód. Jest ono zbudowane głównie z granitów. Najwyższym wyniesieniem Pasma Zangezurskiego jest Kapudżich (3917 m n.p.m.). Wschodnie zbocza tego pasma tworzą zangezurski region Armenii, którego malowniczość tworzą rzeki płynące w głębokich wąwozach oraz lasy liściaste, w których dominują dęby. Rosną tu także graby i klony.

Cechą charakterystyczną rzeźby Wyżyny Armeńskiej jest też występowanie licznych pęknięć i uskoków. Największą i najgłębszą kotliną tej wyżyny jest rów Araksu. Największymi dopływami tej rzeki są Achurian (186 km), Razdan (141 km), Worotan (111 km), Arpa (92 km) oraz Kasach (89 km)¹⁹. Wszystkie te rzeki mają duże spadki i silny prąd. Płyną one przeważnie w wąskich i głębokich dolinach²⁰.

13 Więcej zob. w: P.O. Оганесян, *Озеро Севан вчера, сегодня...*, Издательство НАН РА „Гитутюн”, Ереван 1994; А.Б. Багдасарян, Л.А. Чилингарян, *О проблеме озера Севан*, „Водные ресурсы” 1979, № 1, s. 74–81.

14 Więcej zob. w С.Х. Пипоян, Э.А. Тигранян, *Список рыб водоемов Армении*, „Биологический журнал Армении” 1998, т. 51, № 4, s. 258–265; Ю.В. Герасимов, Б.К. Габриелян, А.Р. Рубенян, *Определение запасов сига озера Севан гидроакустическим методом*, „Вестник МАНЭБ” 2006, т. 11, № 8, s. 75–80; С.Х. Пипоян, Э.А. Тигранян, *Современная ихтиофауна Армении*, „Вопросы ихтиологии” 2002, т. 42, s. 601–604.

15 Więcej zob. w: Р.Т. Джрбашян, Ю.Г. Гукасян, С.Г. Карапетян, *Типы вулканических извержений и формы проявления позднеколлизийного наземного вулканизма Армении*, „Известия НАН РА. Науки о Земле” 2012, т. 65, № 3, s. 3–20.

16 Znajduje się tu góra Wielki Abuł, sięgająca 3300 m n.p.m., oraz „Mokre Góry” (Keczuti).

17 łańcuch ten rozciąga się wzdłuż zachodniego brzegu jeziora Sewan. Wznosi się tu góra Wielki Ak-Dag, sięgająca 3570 m n.p.m.

18 W paśmie tym największe wzniesienie stanowi góra Gezał-Dara (3537 m n.p.m.).

19 *Географические характеристики Республики Армения...*

20 Araks po przepłynięciu rowu płynie głębokim i wąskim Wąwozem Migrińskim.

Łączna powierzchnia dorzecza Araksu wynosi ponad 100 tys. km², z czego połowa znajduje się na obszarze Zakaukazia. Wezbrania Araksu następują na wiosnę i na początku lata, gdy na wyżynie topnieją śniegi i spadają wiosenne deszcze.

Drugim rozległym zapadliskiem tektonicznym jest kotlina, której dno wypełniają wody jeziora Sewan. Wypływająca z niego rzeka Razdan prowadzi swe wody wzdłuż linii młodych uskoków tektonicznych, które obramowują również brzegi kotliny, w której położone jest to jezioro²¹.

Intensywna działalność wulkaniczna na obszarze Wyżyny Armeńskiej zachodziła w okresie czwartorzędu²². Działalność wulkaniczna Aragacu rozpoczęła się jednak najprawdopodobniej już w końcu trzeciorzędu²³, przybierając największe natężenie w okresie czwartorzędowym²⁴. Erupcje, które powtarzały się wielokrotnie, spowodowały, że u podnóża tego wulkanu utworzyła się rozległa równina pokryta lawą. Sam Aragac zajmuje około 6 tys. km² powierzchni. W jego sąsiedztwie wznoszą się takie stożki wulkaniczne, jak Dżangli-Tapa oraz Golgat (na północ od Aragacu w Kotlinie Abarańskiej), oraz wulkany Karnyjarych i Alibek (na wschód od Aragacu, za rzeką Abaran-Su).

Aragac – jak już wcześniej zostało wspomniane – wieńczy cztery skaliste szczyty. Stanowią one resztki krateru, który w wyniku wybuchów wulkanicznych został przekształcony w rozległy cyrk o urwistych zboczach sięgających 250–300 m.

Najniższe obszary na terytorium Armenii znajdują się w dolinie Araksu, a ich wysokość przekracza 900 m. Są one intensywnie wykorzystywane rolniczo. Gleby, przeważnie pochodzenia wulkanicznego, są żyzne, jednakże ich uprawa – wskutek niewielkich opadów atmosferycznych – wymaga sztucznego nawadniania.

Na obszarze Armenii występują liczne surowce mineralne. Do najważniejszych z nich zaliczyć należy rudy miedzi, żelaza, molibdenu, polimetali oraz pierwiastków

21 Pierwszy szczegółowy opis geologiczny jeziora Sewan i okolic go otaczających powstał dzięki szeroko zakrojonym pracom badawczym, jakie prowadzono w tych rejonach w latach 1927–1930. Badania te zostały zainicjowane przez Akademię Nauk ZSRR, a kierował nimi F. Lewinson-Lessing – znany rosyjski geolog i petrograf, zastrugą którego jest stworzenie chemicznej klasyfikacji skał magmowych. W swych pracach badawczych zajmował się on również problematyką wulkanizmu. Więcej o ekspedycjach F. Lewinson-Lessinga zob. w: Д.С. Белянкин, Франц Юльевич Левинсон-Лессинг, [w:] Д.С. Белянкин (red.), *Люди русской науки. Очерки о выдающихся деятелях естествознания и техники. Геология и география*, Государственное Издательство физико-математической литературы, Москва 1962, s. 124–134; А.С. Гинзберг, *Значение петрографических работ Ф.Ю Левинсон-Лессинга для русской и мировой науки*, „Известия АН СССР” 1940, № 6, s. 7–11.

22 В.Г. Трифонов, Е.А. Шалаева, Л.Х. Саакян, *Четвертичная тектоника новейших впадин Северо-Западной Армении*, „Геотектоника” 2017, № 5, s. 42–64.

23 И.В. Чернышев, В.А. Лебедев, М.М. Аракелянц, *Четвертичная геохронология Арагаццкого вулканического центра (Армения) по данным К-Ар датирования*, „ДАН” 2002, т. 384, № 1, s. 95–102.

24 В.А. Лебедев, И.В. Чернышев, А.И. Якушев, *Время начала и продолжительность четвертичного магматизма в Арагаццкой неовулканической области (Малый Кавказ, Армения)*, „ДАН” 2011, т. 437, № 4, s. 808–812.

ziem rzadkich, jak również złoto. Ponadto na obszarze tego kraju znajdują się złoża pirytów, magnezytów, sjenitów oraz kamieni szlachetnych²⁵.

Na terytorium Armenii znajduje się także ogromne bogactwo materiałów budowlanych. Duże znaczenie mają liczne skały wybuchowe²⁶, a w szczególności andezyty oraz tufy wulkaniczne i obsydiany. Szczególnie ceniony materiał stanowią różowe tufy artyckie, zalegające na północnym zboczu Aragacu.

Wyżyna Armeńska – ze względu na rozległy obszar, który zajmuje oraz znaczną wysokość, na której się ona znajduje – cechuje się klimatem podzwrotnikowym, kontynentalnym, suchym. W miesiącach zimowych, wskutek suchości klimatu, obszar ten silnie się oziębia. Takie warunki klimatyczne spowodowały wykształcenie się na tym obszarze specyficznej flory i fauny²⁷.

Istotną rolę granicy klimatycznej na Kaukazie Południowym odgrywają Góry Suramskie. Ich zachodnie zbocza cechują się wysoką wilgotnością. Na wschód od tego pasma ilość opadów atmosferycznych znacznie się zmniejsza. Letnie susze na Wyżynie Armeńskiej wywołują znaczny spadek poziomu wód w okresie letnim (zwłaszcza od sierpnia do września).

Biorąc pod uwagę przytoczone obserwacje, można stwierdzić, że klimat Armenii jest zróżnicowany. Wynika to z górzystości kraju i jego urozmaiconej rzeźby. Cechą charakterystyczną klimatu Armenii jest gorące lato i umiarkowanie chłodna zima. Na obszarach równinnych i przedgórskich klimat jest suchy, kontynentalny, co powoduje konieczność intensywnego nawadniania gleb. Lasy na obszarze tego kraju spotykane są rzadko, a jeśli już, to występują one na wilgotnych rzecznych tarasach zalewowych. Przeważają zbocza odsłonięte, najczęściej kamieniste – szczególnie malownicze są te, które opadają ku dolinie Araksu, tworząc miejscami szerokie stopnie. Typowe dla Armenii są bylicowe słone półpustynie, a także rozległe rumowiska kamienne na zboczach wulkanów.

25 Więcej zob. w: С.А. Мовсесян, *Закономерности размещения рудных месторождений Армении*, Недра, Москва 1979; С.В. Григорян, Р.С. Симонян, А.С. Фарамазян, Х.В. Хачанов, М.П. Асланян, *Характеристика гетерогенных геохимических полей Сисианского рудного района Армении*, „Известия НАН РА. Науки о Земле” 1997, т. L, № 3, s. 40–45; О.П. Гуюмджян, *Магматизм и метасоматические образования Армении*, ГЕОИД, Ереван 2011.

26 Рог. Х.Б. Меликсетян, *Геохимия вулканических серий Арагацкой области*, „Известия НАН РА. Науки о Земле” 2012, т. 65, № 3, s. 34–59.

27 А.К. Векуа wysunął przypuszczenie, że Wyżyna Armeńska stanowiła jedną z ojczyzn gatunku konia. Zob. А.К. Векуа, *Ахалкалакская нижнеплейстоценовая фауна млекопитающих*, Издательство АН Грузинской ССР, Тбилиси 1962). Fauna Armenii z okresu późnego plejstocenu została przedstawiona w pracy Л.А. Авакяна, zatytułowanej *Четвертичные ископаемые млекопитающие Армении*, Издательство АН Армянской ССР, Ереван 1959.

2. Historia Armenii

Jak podaje D.M. Lang, najstarsze ślady człowieka pierwotnego na terytorium Armenii zostały odnalezione przez archeologów S.A. Sardariana i M.Z. Paniczkinę²⁸, którzy prowadzili badania na południowo-zachodnim stoku góry Aragac, na stanowisku określonym mianem „Wzgórza Szatana” (*SatanI-dar*)²⁹. Znaleźiska te zaliczane są do wyrobów kultury abwilskiej i zostały wykonane z obsydianu. D.M. Lang podkreśla wagę tych znalezisk i miejsce obecnej Armenii w ówczesnym świecie, opisując je następująco:

Zidentyfikowanie w Armenii odrębnej miejscowej kultury abwilskiej jest sprawą niezmiernie interesującą, wiąże bowiem Wyżynę Armeńską z rozległym systemem podobnych wczesnych ośrodków działalności człowieka, rozciągającym się od południowej Anglii, Francji i Hiszpanii poprzez rejon Morza Śródziemnego, z Saharą i Egiptem włącznie, a także Afryką południową i wschodnią, Palestyną i Syrią, aż po południowe Indie i dalej, do północno-wschodnich Chin. Rzut oka na mapę świata ukazuje centralną pozycję Armenii w tym systemie wczesnych kultur produkujących narzędzia³⁰.

Kolejny etap rozwoju Armenii wiąże się ze znaleziskami pochodzącymi z okresu kultury aszelskiej³¹. Jak podkreśla B. Gasparian, znaleziska kultury aszelskiej w Armenii są dość liczne³². Zostały one odnalezione na wspomnianym wcześniej stanowisku *SatanI-dar*, jak również na stanowiskach archeologicznych, umiejscowionych na wzgórzach Areguni Blur, Jerkaruk, na górze Hatis (w okolicach Kurajr), na wzgórzach Wanahajac oraz wzdłuż całego środkowego biegu rzeki Razdan³³. Jak podkreśla D.M. Lang:

Oprócz stanowiska *SatanI-dar* osady aszelskie zlokalizowano także w innych miejscach Armenii, w szczególności w okolicy uzdrowiska Arzyni, 18 km na północ od Erywanu. Rzeka Razdan wypływa tu z jeziora Sewan i zmierza ku równinie Araksu, tworząc łatwo dostępne tarasy

28 Wyniki prac tych badaczy zostały opublikowane w następujących opracowaniach naukowych: С.А. Сардарян, *Палеолит в Армении*, Издательство АН Армянской ССР, Ереван 1954; М.З. Паничкина, *Палеолит Армении*, Издательство ГЭ, Ленинград 1950; М.З. Паничкина, *Шелльский комплекс древнепалеолитического местонахождения Сатани-дар*, [w:] А.П. Окладников (red.), *Палеолит и неолит*, Издательство АН СССР, Ленинград 1953, s. 9–38.

29 D.M. Lang, *op. cit.*, s. 41.

30 *Ibidem*, s. 42.

31 Kultura ta rozpowszechniła się nie tylko na obszarze Zakaukazia, ale także w Turkmenii, na Krymie oraz w południowej części Ukrainy.

32 B. Gasparian, *Krótki zarys historii Armenii*, Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego, Kraków 1995, s. 4.

33 Więcej zob. w: Б.Г. Ерицян, И.И. Коробков, *Исследование палеолитических памятников в среднем течении р. Раздан*, Наука, Москва 1979; Е.А. Байбуртян, *Орудия труда в древней Армении*, „Известия Армянского филиала АН. Ереван” 1938, № 1, s. 193–231; Е.В. Беляева, В.П. Любин, *Новый взгляд на развитие ашеля на Кавказе*, [w:] Д.Г. Савинов, А.И. Мурашкин, Е.В. Дороничева (red.), *Проблемы археологии эпохи камня*, Издательство СПбГУ, СПб. 2014, s. 189–214.

i płaskowyże, obficie zaopatrzone w wodę rzeczną i źródlaną. Już od roku 1933 geolog A.P. Die-miechin odnajdywał w rejonie Arzyny aszelskie pięściaki z czarnego, czerwonego i szarego obsydianu, dalszymi zaś pracami wykopaliskowymi kierowali archeolodzy S.N. Zamiatin i M.Z. Panticzina. Traktowane łącznie z licznymi stanowiskami aszelskimi między Gagrą a Suchumi nad Morzem Czarnym oraz z położonymi w południowej Osetii, na południe od głównego łańcucha gór Kaukazu, osady aszelskie w Armenii świadczą o tym, że w latach 400 000–100 000 p.n.e. na całym Zakaukaziu żyła liczna, choć rozproszona ludność³⁴.

Ormianie należą do najstarszych narodów Azji Południowo-Wschodniej³⁵. Przyjmuje się, że naród ormiański ukształtował się w drugiej połowie I tysiąclecia p.n.e.³⁶, jednakże już wcześniej, bo w okresie od VI do V w. p.n.e., plemiona ormiańskie oparowały całą Wyżynę Armeńską³⁷. Trzon narodu ormiańskiego stanowili Ormianie, Hasajowie i Urartowie³⁸. Strabon dowodzi, że na początku II w. p.n.e. mieszkańcy Wyżyny Armeńskiej używali jednego języka – ormiańskiego – który został wzbogacony elementami urartyjskimi³⁹.

Obecna nazwa kraju, jakim jest Armenia, została mu nadana przez ludność krajów ościennych. Jak podaje K. Stopka:

W języku ormiańskim Armenia to Hajastan (w starożytności Hajkti), a Ormianie – Hajowie. Powszechnie używana nazwa Armenia ma swój pierwowzór w formie Arminija, przekazanej przez staroperskie napisy klinowe z końca VI w. p.n.e., natomiast Ormianie to nazwa staropolska, występująca już w źródłach z XIV w.⁴⁰

Jak już wspomniano w rozdziale 1, w IX w. p.n.e. na obszarze dzisiejszej Armenii powstało jedno z najpotężniejszych państw Azji Południowo-Zachodniej – Urartu. Pierwsze wzmianki o nim odnaleźć można w źródłach asyryjskich. Mianem tym określone zostały centralne rejony Wyżyny Armeńskiej przylegające do jeziora Wan⁴¹.

Jak dowodzi K. Jakubiak, granicami Urartu były Góry Pontyjskie na północy, zaś pasma gór Taurusu oddzielały je od południa od Mezopotamii⁴². Zachodnią granicę państwa Urartu tworzył Eufrat, zaś wschodnią – zachodnie brzegi jeziora Urmia⁴³. Państwo to zajmowało obszar aż do jeziora Sewan, a w jego skład wchodziła również rzeka Araks⁴⁴. Tak dogodne położenie państwa Urartu spowodowało jego

34 D.M. Lang, *op. cit.*, s. 44.

35 Zob. B.A. Хачатурян, *Урарты или урартийцы – кто они?*, Издательство Гителик, Ереван 1991.

36 Więcej zob. w: Л.М. Варданян, Г.Г. Саркисян, А.Е. Тер-Саркисянц, *Армяне*, Наука, Москва 2012; В.А. Тишков, А.В. Журавский, О.Е. Казьмина, *Народы России: Атлас культур и религий*, Наука, Москва 2008.

37 M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 25.

38 *Ibidem*.

39 *Ibidem*.

40 K. Stopka, *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2000, s. 6.

41 M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 13.

42 K. Jakubiak, *Słów kilka o systemie obronnym królestwa Urartu*, „Światowid” 1999, nr 1 (42), s. 21.

43 *Ibidem*.

44 *Ibidem*. Jak dowodzi B. Gafurow, powstanie pierwszych organizmów państwowych w Iranie przypada na IX–VII w. p.n.e. W okresie tym wiele terenów Iranu zachodniego weszło w skład państwa asyryjskiego i Urartu. Zob. B. Gafurow, *op. cit.*, s. 79.

dynamiczny rozwój, gdyż możliwe było wykorzystanie żyznych gleb oraz stworzenie systemu irygacyjnego. Należy bowiem podkreślić, że w państwie Urartu najczęściej stosowanym sposobem nawadniania pól był system oparty na naziemnych kanałach czerpiących wodę zarówno z rzek, jak i ze sztucznych jezior⁴⁵.

W X (lub IX) w. p.n.e. na skutek ekspansji ze strony Asyrii i państwa Urartu w rejonie jeziora Urmia powstało państwo Mana (lub Manna), którego stolicą była miejscowość Izirtu⁴⁶, położona w dorzeczu Dżagatu⁴⁷. Mieszkańcy tego miasta trudnili się przede wszystkim rolnictwem, którego poziom – w porównaniu z sąsiednimi państwami – był wysoki. Wysokie plony otrzymywano dzięki rozwiniętemu systemowi kanałów nawadniających, co umożliwiło także rozwój uprawy winorośli na tym obszarze. Ponadto mieszkańcy Many zajmowali się chowem zwierząt gospodarskich – bydła rogatego, owiec, mułów, koni i wielbłądów.

Władcy Many prowadzili zaciekle wojny z państwem Urartu. Ekspansja tego państwa w tym regionie wynikała nie tylko z pobudek politycznych, ale również istotnych celów ekonomicznych – zdobycia surowców mineralnych, kontroli nad tranzytową wymianą towarów i opanowania międzynarodowego szlaku handlowego między Wschodem a Zachodem⁴⁸.

W połowie VII w. p.n.e. nastąpił stopniowy upadek państwa Urartu, który był spowodowany przyczynami zewnętrznymi i wewnętrznymi. W okresie tym wzmożła się walka pomiędzy niewolnikami a ich właścicielami. Masowe stały się zbiegostwa niewolników do sąsiednich krajów⁴⁹.

W początkach VI w. p.n.e. największą potęgą Bliskiego Wschodu stała się Media. Podbiła ona Asyrię i zajęła znaczącą część państwa Urartu⁵⁰. Dawna Mana, podbita przez Medów i włączona w skład ich państwa, stała się najbogatszą i najbardziej rozwiniętą częścią Medii⁵¹. W 550 r. p.n.e. Persowie zdobyli stolicę Medii – Ektabanę, a dawne ziemie Many weszły w skład państwa perskiego.

Po upadku państwa Urartu na obszarze Armenii ukształtowały się takie państwa ormiańskie, jak królestwo Araratu, a następnie Mała Armenia (IV w. p.n.e.) i Wielka Armenia (II–I w. p.n.e.). Księstwo Armenii było jednym z najważniejszych państw starożytnego Bliskiego Wschodu⁵².

Ważne znaczenie dla rozwoju społecznego tego obszaru miało powstanie państwa, którego twórcą był medyjski wódz Atropat. Stworzony przez niego organizm

45 M. Kornacka, *Systemy irygacyjne w królestwie Urartu: uwarunkowania społeczno-polityczne powstania i rozwoju sieci irygacyjnej*, „Światowid” 2001, nr 3 (44), s. 91.

46 Inne źródła podają nazwę Zirta.

47 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, Ossolineum, Warszawa 1987, s. 16–17.

48 D.M. Lang, *op. cit.*, s. 90.

49 M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 17.

50 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, Ossolineum, Wrocław 1987, s. 23.

51 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, s. 17.

52 D. Próchniak, *Od ortodoksji do kościoła narodowego. Armenia w epoce wczesnochrześcijańskiej (301–726)*, „Vox Patrum” 2001, t. 40–41, s. 49.

państwowy – Atropatena – przetrwał do połowy II w. n.e.⁵³ Wykopaliska archeologiczne dowodzą, że kultura materialna Atropatenu była dobrze rozwinięta. Duże oddziaływanie na jej rozwój wywarły wpływy kultury hellenistycznej. W państwie tym – dzięki rozbudowanej sieci kanałów nawadniających – dobrze rozwinęło się rolnictwo. Duże znaczenie dla rozwoju tego państwa miało także rzemiosło.

Wykopaliska archeologiczne wykonane na południowo-zachodnim skraju Erywanii i odkryte stare pisma urarckie dowodzą, że jeszcze w IX w. p.n.e. istniał w tym miejscu gród państwa Urartu – Erebuni⁵⁴, skąd bierze swój początek nazwa miasta⁵⁵. Erywań leżał na linii ważnych szlaków handlowych prowadzących z Małej Azji na Zakaukazie. Miasto było wielokrotnie napadane i niszczone przez wrogów – przede wszystkim przez wojska cesarza bizantyjskiego Konstantyna i arabskich kalifów, wojska Tamerlana, a także przez Seldżuków i Mongołów oraz Persów i Turków.

Na wzgórzu Kamir-Blur w południowo-wschodniej części Erywanii, na lewym brzegu rzeki Razdan, od wielu lat prowadzone są prace archeologiczne⁵⁶ zapoczątkowane w celu odkopania umocnień ośrodka administracyjnego państwa Urartu – Tejszebaini⁵⁷. Odkopana została cytadela z VII w. p.n.e. i przylegające do niej miasto o regularnym planie. Odnaleziono kolekcję artystycznych wyrobów z brązu i żelaza, naczynia z ceramiki, starą broń, klinowe napisy z VII–VI w. p.n.e. Wiele z tych eksponatów znajduje się w Muzeum Historii Armenii w Erewaniu⁵⁸.

Najstarszą stolicą Armenii jest Eczmiadzyn (Wagarszapat). W mieście tym znajduje się bazylika będąca najstarszą chrześcijańską świątynią Armenii⁵⁹. Powstały wokół niej monaster stał się na początku IV w. główną rezydencją głowy Kościoła ormiańskiego – Katolikosy Armenii. Jak dowodzi D. Próchniak, chrześcijaństwo jako religia państwowa w Armenii zostało przyjęte w ostatnich latach III lub na początku IV stulecia, jednakże podanie konkretnej daty nie jest zasadne, gdyż do chwili obecnej nie ma w tej kwestii pełnej zgody⁶⁰.

53 V. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, s. 20.

54 Б.Б. Пиотровский, *Урартская надпись из раскопок Кармир-Блура, связанная с основанием Эребуни*, „Эпиграфика Востока” 1966, т. 17, с. 3–5; Б.Б. Пиотровский, *Урартские надписи из раскопок Кармир-Блура 1952 г.*, „Эпиграфика Востока” 1954, т. 9, с. 73–77.

55 Т. Акопян, *Очерк истории Еревана*, Издательство Ереванского университета, Ереван 1977. Zob. także: А. Белый, *Армения: Очерк, письма, воспоминания*, Наири, Ереван 1997.

56 С.А. Есаян, *Кармир блур*, Айастан, Ереван 1982; Б.Б. Пиотровский, *Кармир-блур*, Аврора, Ленинград 1970.

57 Б.Б. Пиотровский, *Крепость Тейшебаини - урартский центр VII в. до н. э.*, „Наука и человечество: Международный Ежегодник” 1978, с. 41–57; А.А. Мартиросян, *Город Тейшебаини*, Издательство АН Армянской ССР, Ереван 1961.

58 Музей Истории Армении, <https://historymuseum.am> (dostęp: 28.11.2022).

59 Jak podkreśla K. Fedorowicz, Armenia była pierwszym państwem na świecie, które przyjmując chrześcijaństwo, ustanowiło je oficjalną religią państwową. Zob. K. Fedorowicz, *Konflikty na Kaukazie Południowym jako czynniki destabilizujące rzeczywistość społeczno-polityczną*, „Studia Europejskie” 2015, nr 4, s. 173.

60 D. Próchniak, *op. cit.*, s. 55.

Na terenie Armenii rozwinięta była kultura Kura Araks, za kolebkę której uważane są wschodnia Gruzja oraz dolina środkowego Araksu (rejon Erywania)⁶¹. W rejonie Zakaukazia kultura ta trwała przez całą wczesną epokę brązu, do końca III tys. p.n.e.⁶² Był to okres szybkiego rozwoju rolnictwa, hutnictwa i ceramiki⁶³. Warto podkreślić, że umiejętność pozyskiwania żelaza z rud na terenie obecnej Armenii istniała już w XV i XIV w. p.n.e. Głównym ośrodkiem wydobywania rudy żelaza i metali kolorowych w Azji Mniejszej były północno-wschodnie tereny państwa bizantyjskiego, które przylegały do granic Armenii⁶⁴. W Armenii rozwinęło się także wytwarzanie stali zgrzewalnej, stopniowo wypierającej żelazo⁶⁵. Warto też nadmienić, że z terytorium Armenii sprowadzano do Syrii, Egiptu i południowego Iraku ważny surowiec mineralny, jakim była miedź⁶⁶.

Istotną rolę w historii Armenii odegrało państwo Safawidów. Powstało ono w 1502 r., a główną część jego terytorium stanowił Iran. W trakcie podbojów do państwa Safawidów przyłączona została część Armenii: chanat erywański oraz chanat nachiczewański.

Wzrost znaczenia państwa Safawidów nastąpił w okresie panowania Abbasa I (lata 1587–1628). W 1603 r. Abbas I rozpoczął działania wojenne w zachodniej części swego kraju, co było możliwe ze względu na fakt, że posiadał on już regularne wojsko⁶⁷. Działania wojenne zakończyły się zawarciem w 1612 r. traktatu pokojowego, na mocy którego państwo Safawidów odzyskało znaczną część Armenii i Gruzji, a także terytoria Azerbejdżanu, Kurdystanu, Mosulu i Bagdadu, jak również Chorasana.

Nie mniej istotny wpływ na dzieje Armenii wywarła Turcja. Na początku XVI w. zaborcza polityka tego kraju skierowana była przede wszystkim na Iran, Armenię, Kurdystan i kraje arabskie. W latach 1514–1515 Turcy osmańscy podbili wschodnią Armenię, Kurdystan i północną Mezopotamię, a następnie Syrię i Egipt. Państwo Osmanów osiągnęło szczyt swej potęgi w połowie XVI w. za czasów panowania Solimana (Sulejmana) I⁶⁸.

Wojny prowadzone przez Turcję od początku XVI w. spowodowały zwiększenie obowiązkowych świadczeń ludności małoazjatyckiej ze względu na

61 A. Smogorzewska, *Od Kaukazu do Palestyny: śladami kultury Kura Araks*, „Światowid” 1999, nr 1 (42), s. 163.

62 *Ibidem*.

63 L. Ter-Minasyan, *Glina w architekturze armeńskiej*, „Szkło i Ceramika” 2014, nr 3, s. 21.

64 W. Wilinbachow, *Bizancjum a rozwój broni palnej w Europie*, „Kwartalnik Historii, Nauki i Techniki” 1961, nr 6/3, s. 409.

65 J. Kijerński, *Tworzywa polimerowe w zrównoważonym rozwoju – od potrzeby użycia do potrzeby zużycia. Cz. I. Nie ma odwrotu od „plastików”*, „Polimery” 2019, t. 64, nr 11–12, s. 726.

66 Więcej zob. w: A.A. Иессен, *Из истории древней металлургии Кавказа*, „Известия Государственной Академии материальной культуры” 1935, Вып. 120, s. 44–48.

67 Abbas I stworzył regularną armię, uzbrojoną częściowo w broń palną, a nawet w artylerię. Wojsko to stało się narzędziem wykorzystywanym do wywierania wpływu zarówno na lud, jak i na arystokrację jego państwa.

68 Sułtan Soliman I panował w latach 1520–1566. Dążył on do rozszerzenia granic swego państwa zarówno na wschodzie, jak i w Europie.

wprowadzenie nadzwyczajnych podatków wojennych. Ponadto feudałowie wymagali od podległych im chłopów coraz większych świadczeń na utrzymanie swych oddziałów. Konsekwencją tej sytuacji stały się wystąpienia antyfeudalne chłopstwa tureckiego oraz wzmoczenie walki wyzwolenczej ludności zamieszkującej terytorium Azji Mniejszej – Ormian, Kurdów i Arabów.

Pod koniec XVI w. państwo Osmanów stało się wielkim cesarstwem feudalnym. Obejmowało ono rozległe terytoria Azji Mniejszej, Serbii, Grecji, Albanii, Bośni i Hercegowiny. W I połowie XVII w. imperium osmańskie było nadal potężnym państwem, a pod władzą Turcji pozostawały rozległe obszary położone zarówno w Europie, jak i w Azji oraz w Afryce.

Nowe wojny z Safawidami, które trwały – z krótkimi przerwami – przez 30 lat, zakończyły się podpisaniem w 1639 r. układu w Kasri-Szirin. Na mocy jego postanowień Iran otrzymał Erywań oraz terytoria Azerbejdżanu, natomiast strona turecka zatrzymała Bagdad i Basrę.

W okresie panowania Katarzyny II Rosja dokonała olbrzymich ekspansji terytorialnych⁶⁹. W wyniku kolejnych wojen Imperium Rosyjskie rozszerzyło swoje wpływy na nowe obszary⁷⁰. Po wojnie rosyjsko-perskiej Armenia Wschodnia w 1828 r. – na mocy postanowień układu turkmancajskiego, zawartego pomiędzy Rosją a Persją – weszła w skład Imperium Rosyjskiego. W. Zajączkowski tak opisuje system zarządzania Armenią, zdobytą przez Rosję w wyniku wojny z Persją:

Marszałek Iwan Paskiewicz tworzy Tymczasowy Zarząd Erywański, jednocześnie Ormianie występują z projektem własnej autonomii, przewidującej m.in. własną siłę wojskową (gwardię), prawa, swobody, posiadanie ziemi i przywilejów handlowych. Ostatecznie jednak powstaje Obwód Armeński (z połączonych Chanatów Nachczewańskiego i Erywańskiego), w którym rządzą dawni urzędnicy perscy (naibowie), wspierani przez wojska rosyjskie. Kurdom i Tatarom pozwolono żyć według własnych praw. Prawodawstwa rosyjskiego nie wprowadzono od razu, mimo iż takie były zamiary Paskiewicza. Udało się to uczynić dopiero jego następcy, Jegorowi Rozenowi, który w 1833 roku dokonał podziału obwodu na 4 powiaty zarządzane przez Rosjan, a Nachiczewan i Odurbad pozostawił w rękach chanów⁷¹.

W 1870 r. w Armenii zostało zniesione poddaństwo⁷², co wpłynęło na system stosunków społecznych oraz na rozwój procesów gospodarczych w tym kraju. Okres ten charakteryzował się wzmocnieniem więzi ekonomicznej Armenii zarówno z Rosją, jak i z krajami zachodniej Europy⁷³. Tendencje takie były obserwowane także w Gruzji. Duże zmiany nastąpiły na ormiańskiej wsi. M. Zakrzewska-Dubasowa następująco charakteryzuje stosunki społeczno-gospodarcze panujące w Armenii w owym okresie:

69 Więcej zob. w: W.A. Serczyk, *Katarzyna II – carowa Rosji*, Ossolineum, Wrocław 1989, s. 193.

70 P. Olszewski, *Polityka Rosji wobec Kaukazu w okresie panowania Katarzyny II (1762–1796)*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2008, nr 9, s. 43.

71 W. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 79.

72 L. Bazyłow, *op. cit.*, t. I, s. 288.

73 M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 203.

Już w pierwszej połowie XIX w. wieś armeńska przeżywała duże zmiany, ale druga połowa przyniosła rozwarstwienie. Ziemia pozostawała głównie w ręku chłopów bogatych i obszarników. Bardzo rozpowszechniła się sprzedaż ziemi i oddawanie jej w dzierżawę. Cena dzierżawna była wysoka i niedostępna dla uboższej ludności. Większość gruntów państwowych dzierżawili wyżsi urzędnicy i kapitaliści. W rękach kilkunastu ludzi znajdowały się tysiące dziesięcin gruntów państwowych. W dobrach tych niezbędna była najemna siła robocza, zwłaszcza w gospodarstwach prowadzących uprawy przemysłowe, przy kopaniu kanałów nawadniających itp. Rząd carski oddawał w dzierżawę nie tylko grunty orne, ale i pastwiska, które ukazem z 29 VI 1884 r. zostały upaństwowione⁷⁴.

W czerwcu 1903 r. wydano ukaz o konfiskacie gruntów i majątku Kościoła ormiańskiego, w wyniku czego doszło do masowych demonstracji antycarskich⁷⁵. Po abdykacji cara 2 (15) marca 1917 r. na Zakaukaziu utworzono trzy rady narodowe: gruzińską, armeńską i azerbejdżańską, a 15 (28) listopada powołany został Komisarjat Zakaukaski⁷⁶. Pod koniec stycznia 1918 r. zwołał on Sejm Zakaukaski, który 22 kwietnia tegoż roku proklamował powstanie Zakaukaskiej Demokratycznej Republiki Federacyjnej⁷⁷.

Podczas I wojny światowej władze tureckie w Armenii Zachodniej wymordowały ponad milion osób, a ponad 600 tys. osób zostało deportowanych⁷⁸. W sierpniu 1920 r. rozpoczęła się wojna między Turcją a Armenią, która spowodowała spustoszenie gospodarcze i społeczne kraju.

3. Historia, gospodarka i społeczeństwo Armeńskiej SRR

29 listopada 1920 r. Komitet Rewolucyjny Armenii proklamował Armeńską SRR. Była to najmniejsza z republik związkowych położonych na Zakaukaziu⁷⁹ – zajmowała ona bowiem powierzchnię liczącą jedynie 29,8 tys. km². Jak podkreśla N. Barański, Armeńska SRR była nie tylko najmniejszą z republik związkowych

74 *Ibidem*, s. 203–204.

75 W. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 154.

76 A. Lityński, *O tworzeniu republik parlamentarnych na Zakaukaziu po Wielkiej Wojnie. Wybranych uwag kilka*, [w:] J. Kordeczuk, P. Wiązek (red.), *Zgromadzenia stanowe i organy przedstawicielskie w dziejach. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Marianowi Józefowi Ptakowi*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2020, s. 239.

77 *Ibidem*.

78 Więcej zob. w: G. Kucharczyk, *Pierwszy holocaust XX wieku*, Fronda, Warszawa 2004; G. Pełczyński, *Ormianie w XX wieku. Zarys najważniejszych problemów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2015, nr 889, s. 5–25.

79 Więcej zob. w: A.T. Асланян, *Армянская Советская Социалистическая Республика*, Издательство АН Армянской ССР, Ереван 1984.

Zakaukazia, ale także najbardziej jednolitą pod względem warunków przyrodniczych i gospodarczych⁸⁰. Centrum administracyjnym republiki uczyniono Erywań.

Dla Kościoła katolickiego w Armenii pojawienie się nowych władz w 1920 r. oznaczało zakończenie pewnego okresu w historii⁸¹. Znaczące znaczenie dla relacji państwo–kościół w Armenii miał Dekret Komisarzy Ludowych z dnia 28 stycznia 1918 r. „O oddzieleniu Kościoła od państwa i szkoły od Kościoła”⁸².

W marcu 1922 r. Armenia weszła w skład Federacji Republik Zakaukaskich, przekształconej 13 grudnia 1922 r. w Zakaukaską Federacyjną Socjalistyczną Republikę Radziecką i 30 grudnia 1922 r. została wraz z nią przyłączona do Związku Radzieckiego.

W 1936 r., w związku z uchwaleniem nowej konstytucji ZSRR⁸³ i likwidacją Zakaukaskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, Armeńska SRR weszła w skład Związku Radzieckiego jako samodzielna republika związkowa. W 1937 r. IX Nadzwyczajny Zjazd Rad Armenii uchwalił nową konstytucję republiki⁸⁴.

Najgęściej zaludnionym obszarem Armeńskiej SRR była Równina Araracka. Ponadto ludność republiki była skupiona w największych miastach, takich jak Erywań, Leninakan, Kirowakan, Kafan i Eczmiadzyn.

Wyniki spisu powszechnego przeprowadzonego w Armeńskiej SRR w 1937 r. dowodzą, że terytorium republiki było zamieszkane przez 1 282 338 osób, z czego 82,8% stanowili Ormianie. Drugą najliczniejszą narodowością zamieszkującą Armeńską SRR byli Azerowie (10,2%), a następnie Rosjanie (4%), Kurdowie (1,6%), Ukraińcy (0,4%), a także Grecy i Asyryjczycy (po 0,3%).

Ostatni spis powszechny, przeprowadzony w Armeńskiej SRR w 1989 r., dowiódł znaczącego wzrostu ludności zamieszkującej tę republikę (do 3 304 776 osób) oraz wzrost liczby Ormian w ludności ogółem (93,3%). Drugą co do liczebności narodowością zamieszkującą terytorium Armeńskiej SRR w 1989 r. byli Azerowie, którzy stanowili 2,6% ludności tej republiki. Pozostałymi licznymi narodowościami, które zamieszkiwały Armenię w 1989 r., byli Kurdowie (1,7%), Rosjanie (1,6%), a następnie Ukraińcy (0,3%), Asyryjczycy (0,2%) i Grecy (0,1%) (zob. tabela 4.1).

80 N. Barański, *op. cit.*, s. 413.

81 J. Osiecki, *Katolicy obrządku ormiańskiego w sowieckiej Armenii i Gruzji (1920–1936)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religioznawcze” 2014, t. 47, nr 2, s. 141.

82 Więcej zob. w: P. Borecki, *Państwo laickie w świetle dorobku współczesnego konstytucjonalizmu europejskiego*, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza” 2016, t. 6, s. 180.

83 *Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик*, Юридическое издательство, Москва 1937.

84 *Конституция (Основной закон) Армянской Советской Социалистической Республики*, Армпартиздат, Ереван 1937.

Tabela 4.1. Skład narodowościowy Armeńskiej SRR według spisu powszechnego z 1937 r. i z 1989 r.

Narodowość	1937 r.		1989 r.	
	Liczba ludności	Udział (%)	Liczba ludności	Udział (%)
Ludność ogółem	1 282 338	100,0	3 304 776	100,0
Ormianie	1 061 997	82,8	3 083 616	93,3
Azerowie	130 896	10,2	84 860	2,6
Rosjanie	51 644	4,0	51 555	1,6
Kurdowie	20 481	1,6	56 127	1,7
Ukraińcy	5 496	0,4	8 341	0,3
Grecy	4 181	0,3	4 560	0,1
Asyryjczycy	3 280	0,3	5 963	0,2
Żydzi	512	< 0,1	720	< 0,1
Pozostałe narodowości	4 031	0,3	8 944	0,3

Źródło: *Всесоюзная перепись населения 1937 года, Всесоюзная перепись населения 1989 года*, www.demoscope.ru (dostęp: 22.11.2022).

Jak podkreśla B. Gołąbek, Ormianie zdołali utrzymać swą etniczną odrębność dzięki starożytnemu językowi, pismu o ogromnej tradycji oraz bardzo wcześnie przyjętemu chrześcijaństwu, pełniącemu funkcję oficjalnej religii⁸⁵.

W strukturze zatrudnienia w latach 1937–1989 znacząco wzrósł udział kobiet, które zatrudnione były przede wszystkim w przemyśle lekkim, a także w przemyśle spożywczym. Jak dowodzi P. Nieczuja-Ostrowski:

Jednym z zadań socjalistycznej modernizacji było włączenie do ładu gospodarczego kobiet, co realizowano poprzez działalność oświatową i agitacyjną oraz politykę nakazową za pomocą powszechnego obowiązku pracy⁸⁶.

Głównymi rejonami gospodarczymi Armeńskiej SRR była Kotlina Erywańska oraz dolina nad środkowym biegiem Araksu cechująca się urodzajnymi glebami (pochodzenia wulkanicznego i aluwialnego)⁸⁷.

W okresie przed wybuchem Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (1941–1945) w Armeńskiej SRR rozwinął się przemysł chemiczny. Główną rolę w republice odgrywała produkcja kauczuku, środków chwastobójczych, lateksu, jak również produkcja

85 B. Gołąbek, *Sowiecka Armenia Wasilija Grossmana – wokół geopolityki socrealizmu*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 2018, nr 28, s. 11.

86 P. Nieczuja-Ostrowski, *Państwo i społeczeństwo wobec wyzwań i przemian współczesności*, [w:] P. Nieczuja-Ostrowski (red.), *Armenia: dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, Fundacja na rzecz Czystej Energii, Poznań 2016, s. 64.

87 N. Barański, *op. cit.*, s. 412.

nawozów azotowych oraz sztucznego jedwabiu. Rozwinięty był także przemysł metalowy, spożywczy i lekki. Znaczący wpływ na rozwój armeńskiej gospodarki miała rozbudowa zakładów hutnictwa żelaza. Istotną rolę w tym rozwoju odegrały też górnictwo i hutnictwo metali nieżelaznych (głównie wydobywanie rud oraz wytop miedzi). W późniejszym czasie rozwinęło się także górnictwo metali ziem rzadkich oraz złota. Natomiast głównymi gałęziami rolnictwa Armeńskiej SRR były przede wszystkim uprawa winorośli⁸⁸, hodowla, warzywnictwo i sadownictwo.

Rozwój upraw winorośli, możliwy dzięki suchemu klimatowi i naturalnym właściwościom gleb, umożliwił dynamiczny rozwój armeńskiej branży winiarskiej. Do tej pory w Armenii wyrabiane są znakomite brandy (zwane „koniakami”)⁸⁹, a także wina i inne napoje alkoholowe.

Stolica Armeńskiej SRR była dużym ośrodkiem przemysłowym, w który rozwinięty był przemysł chemiczny, elektrotechniczny, energetyczny, budowy maszyn oraz przemysł metali nieżelaznych.

Główną rolę w produkcji energii elektrycznej w Armeńskiej SRR odgrywały zasoby wodne⁹⁰, w tym przede wszystkim zasoby wysokogórskiego jeziora Sewan⁹¹. Na rzece Razdan zbudowano sześć elektrowni wodnych, ponadto powstała elektrownia na rzece Worotan. W późniejszym okresie w Armenii została wybudowana elektrownia atomowa⁹². Powstała ona w miejscowości Mecamor, położonej 30 km od Erywania. Pierwszy reaktor jądrowy został uruchomiony w 1976 r.⁹³ Ważną rolę w bilansie energetycznym Armeńskiej SRR odgrywał gaz ziemny, którego dostawy odbywały się za pośrednictwem gazociągu, tłoczącego gaz z terytorium Azerbejdżańskiej SRR (Karadag-Erewan). Dostawy gazu do Armenii odbywały się także z terytorium Iranu.

88 Najstarsze odnalezione narzędzia i naczynia, służące do produkcji wina, zostały odnalezione na obszarze dzisiejszej Armenii i Gruzji, jak również w rejonie Persji, zaś pierwsze winnice datowane są na ok. 2500 lat p.n.e. Zob. *Agrotechniczne aspekty uprawy winorośli*, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Wrocław 2016, s. 5.

89 *Коньяки Армении*, <https://amwine.ru> (dostęp: 22.11.2022).

90 Pierwsza elektrownia wodna na terytorium obecnej Armenii powstała w 1903 r. na rzece Wochcz. Zob. P. Nieczuja-Ostrowski, *Znaczenie energetyki wodnej dla bezpieczeństwa Republiki Armenii*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu” 2015, t. 65, nr 8, s. 99.

91 Jak podkreśla P. Nieczuja-Ostrowski, Armenia posiada ponad stuletnie doświadczenie w energetyce wodnej, która stała się jednym z głównych źródeł zaopatrywania tego kraju w energię. Zob. P. Nieczuja-Ostrowski, *Uwarunkowania i doświadczenia rozwoju energetyki odnawialnej w Armenii*, Przegląd Naukowo-Metodyczny „Edukacja dla Bezpieczeństwa” 2014, nr 3 (24), s. 1010.

92 Więcej zob. w: *Армянская Атомная Электростанция*, <http://armeniannpp.am/ru/about-us/history.html> (dostęp: 23.11.2022).

93 T. Młynarski, *Energetyka jądrowa wobec globalnych wyzwań bezpieczeństwa energetycznego i reżimu nieproliferaacji w erze zmian klimatu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2016, s. 147.

Istotną rolę w rozwoju gospodarczym miała energetyka ciepła. Rozwój tej gałęzi przemysłu związany jest z budową elektrowni w Erywaniu, a następnie elektrowni w Kirkowakanie i Razdanie.

Warto nadmienić, że największa ilość zasobów (77%) i prawie całe wydobycie (96%) młodych mezozoiczno-kenozoicznych szkliv wulkanicznych koncentrowały się w obszarze zakaukaskim⁹⁴. Szczególnie zasobna w perlity i obsydiany na tym obszarze jest właśnie Armenia⁹⁵. Jak podkreśla N. Barański, ważną gałęzią gospodarki Armeńskiej SRR stała się eksploatacja różowego tufu – skały pochodzenia wulkanicznego, stanowiącej doskonały kamień budowlany, jak również pumeksu⁹⁶.

4. Republika Armenii – ludność i gospodarka

Terytorium Armenii, liczące 29 743 km², było zamieszkane na początku 2021 r. przez 2 963,3 tys. osób. Gęstość zaludnienia w Armenii wynosi 100 os./km², zaś w stolicy tego kraju – 4896 os./km².

Armenia dzieli się na 10 prowincji⁹⁷. Największą z nich jest Gegharkunik. Zajmuje ona powierzchnię 5352 km², wliczając w to obszar jeziora Sewan. Do dużych prowincji zaliczyć należy także Sjunik (4506 km²) oraz Lorri (3799 km²). Najwięcej miejscowości (138) znajduje się w prowincji Sjunik. Znaczną ich liczbę posiadają także takie prowincje, jak Lorri i Szirak (po 130) oraz Aragacotn (120).

Największa liczba ludności Republiki Armenii skupiona jest w jej stolicy – na początku stycznia 2021 r. liczba stałych mieszkańców Erywania wynosiła 1091,7 tys. osób. Znaczną liczbę mieszkańców skupiają także takie prowincje, jak Armawir (264 tys. osób), Ararat (256,6 tys. mieszkańców) oraz Kotajk (251,2 tys. osób) (zob. tabela 4.2).

Największą gęstością zaludnienia spośród wszystkich prowincji Republiki Armenii cechował się Armawir (214 os./km²). Znaczna gęstość zaludnienia występowała także w prowincji Ararat (123 os./km²) oraz Kotajk (120 os./km²).

94 M.B. Grigorowicz, *Osiągnięcia geologii radzieckiej w tworzeniu bazy surowcowej dla przemysłu niemetalicznych surowców mineralnych*, „Kwartalnik Geologiczny” 1967, vol. 11, nr 4, s. 836.

95 *Ibidem*.

96 N. Barański, *op. cit.*, s. 414.

97 Więcej zob. w: R. Czachor, *Ustrój samorządu lokalnego w Republice Armenii*, „Samorząd Terytorialny” 2015, nr 9, s. 69–74.

Tabela 4.2. Terytorium i ludność Armenii z wyszczególnieniem jej poszczególnych prowincji (na 1 stycznia 2021 r.)

Prowincja	Centrum administracyjne	Powierzchnia (km ²)	Liczba ludności stale zamieszkującej prowincję (tys. osób)	Gęstość zaludnienia (os./km ²)	Liczba gmin	Liczba miejscowości
Republika Armenii	Erywań	29 743	2 963,3	100	484	1 003
Erywań		223	1 091,7	4 896	1	1
Aragacotn	Aszarak	2 756	124,5	45	72	120
Ararat	Artaszat	2 090	256,6	123	95	99
Armawir	Armawir	1 231	264,0	214	97	98
Gegharkunik	Gawarr	5 352*	227,3	43	57	98
Kotajk	Hrazdan	2 092	251,2	120	42	69
Lorri	Wanadzor	3 799	212,6	56	56	130
Szirak	Giumri	2 680	231,0	86	42	130
Sjunik	Kapan	4 506	135,8	30	8	138
Tawusz	Iczewan	2 704	120,5	45	6	65
Wajoc Dzor	Jeghehnadzor	2 310	48,1	21	8	55

*Z uwzględnieniem powierzchni jeziora Sewan

Źródło: Атлас Республики Армения по регионам и городу Еревану, 2021, <https://www.armstat.am> (dostęp: 28.11.2022).

Spisy powszechne w Republice Armenii zostały przeprowadzone w 2001 i 2011 r. Na podstawie ich wyników można stwierdzić, że kraj ten jest jednolity pod względem narodowościowym – w obu tych latach ponad 98% ludności Armenii stanowili Ormianie (zob. tabela 4.3).

Tabela 4.3. Skład narodowościowy Republiki Armenii według spisu powszechnego z 2001 r. i 2011 r.

Wyszczególnienie	2001		2011	
	Liczba ludności	Udział (%)	Liczba ludności	Udział (%)
1	2	3	4	5
Republika Armenii	1 103 488	100,0	3 018 854	100,0
Ormianie	1 088 389	98,6	2 961 801	98,2
Rosjanie	6 684	0,6	11 911	0,4

Tabela 4.3 (cd.)

1	2	3	4	5
Jezydzi	4 733	0,4	35 308	1,2
Ukraińcy	876	0,1	1 176	< 0,1
Grecy	308	< 0,1	900	< 0,1
Asyryjczycy	239	< 0,1	2 769	0,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Результаты переписи населения 2001 года Республики Армения (показатели Республики Армения)*, Статистический комитет Республики Армения, <https://armstat.am> (dostęp: 22.11.2022); *Результаты переписи населения 2011 года Республики Армения (показатели Республики Армения)*, Статистический комитет Республики Армения, <https://armstat.am> (dostęp: 22.11.2022).

Wyjątkowym narodem zamieszkującym terytorium Armenii są Jezydzi. A. Rodziewicz tak opisuje ich pochodzenie oraz wędrówki, jakie podejmowali oni w różnych okresach dziejowych:

Matecznikiem Jezydów jest niewielka dolina Lalisz znajdująca się na terenie irackiego Kurdystanu, gdzie w XII wieku powstała wspólnota religijna skupiona wokół wywodzącego się z dynastii Umajjadów potomka rodu Kurajszyckiego, mistyka Szejcha Adiego ibn Musaira (ok. 1075 – 1162). Od stuleci Jezydzi zamieszkiwali okoliczne tereny, zwłaszcza obszar na północ od Mosulu zwany Szejchanem oraz na wschód – obecnie spustoszony przez ludobójstwo, którego dokonało na Jezydach tzw. Państwo Islamskie – zwany po arabsku Sindżarem, a po kurdyjsku Szingalem. Na przestrzeni wieków Jezydzi migrowali z tych ośrodków na zachód – na tereny Syrii oraz na północ – ku zachodnim granicom Imperium Osmańskiego na obszar tzw. Sarhadu („na granicy”). Stamtąd zaś, w wyniku prześladowań religijnych ze strony Turków oraz części muzułmańskich plemion kurdyjskich z nimi współpracujących, jak również w poszukiwaniu dogodniejszych terenów dla wypasu swych stad, kierowali się głównie ku podległym Imperium Rosyjskiemu terenom chrześcijańskiej Armenii, gdzie osiedlali się u podnóży Aragacu. Z kolei z Armenii z przyczyn ekonomicznych migrowali dalej – do Gruzji⁹⁸.

Jezydzi w 2001 r. stanowili 0,4% ludności Armenii, zaś w 2011 r. ich udział wzrósł do 1,2%. Ponadto terytorium tego kraju jest zamieszkane przez Rosjan, Ukraińców, Greków, Asyryjczyków oraz nielicznych przedstawicieli innych narodowości.

W latach 2016–2020 liczba ludności Armenii będąca w wieku produkcyjnym ulegała stopniowemu zmniejszeniu. Było to związane z faktem, że w latach 2016–2019 zaobserwowano spadek liczby ludności tego kraju. Przewidywana długość życia mieszkańców Armenii została oszacowana na 76,5 lat w 2019 r., zaś w 2020 r. – na 73,5 lat.

Produkt krajowy brutto Armenii w latach 2016–2019 systematycznie rósł, natomiast w 2020 r. nastąpił jego spadek do poziomu 6181,7 mld dramów. PKB *per capita* w badanym okresie był największy w 2019 r. i wyniósł 2208,7 tys. dramów (zob. tabela 4.4).

98 A. Rodziewicz, *Odrodzenie religii jezydckiej w Gruzji?*, „Fritillaria Kurdica. Bulletin of Kurdish Studies” 2017, № 16, s. 5.

Tabela 4.4. Główne wskaźniki gospodarcze Republiki Armenii w latach 2016–2020

Wyszczególnienie	2016	2017	2018	2019	2020
Liczba ludności na koniec roku (tys. osób)	2 986,1	2 972,7	2 965,3	2 959,7	2 963,3
W tym ludność w wieku produkcyjnym	1 962,9	1 934,6	1 910,4	1 889,5	1 881,8
Przewidywana długość życia (lat)	75,0	75,4	75,9	76,5	73,5
Liczba zarejestrowanych osób bezrobotnych na koniec roku (tys. osób)	80,5	70,2	64,6	61,8	61,3
PKB (mld dramów)	5 067,3	5 564,5	6 017,0	6 543,3	6 181,7
PKB <i>per capita</i> (tys. dramów)	1 693,4	1 867,7	2 026,6	2 208,7	2 087,3

Źródło: jak w tabeli 4.2.

W 2021 r. PKB Armenii wzrósł dzięki zwiększeniu obrotów w sferze usług, handlu oraz w sektorze budownictwa. Największe obroty generują firmy zarejestrowane w stolicy tego kraju. Erywań skupia obecnie niemalże 37% ludności Armenii. Rozwijają się tu liczne branże, takie jak przemysł chemiczny, maszynowy, lekki, spożywczy, a także hutnictwo. Erywań jest też ważnym węzłem drogowym. Miasto posiada dwa porty lotnicze mające połączenia z najważniejszymi stolicami miast europejskich i azjatyckich. Ważną rolę w stolicy Armenii odgrywa również sektor związany z produkcją energii.

Na koniec 2020 r. w Republice Armenii było zarejestrowanych 52 427 przedsiębiorstw, które zatrudniały 637 386 osób. Średnie miesięczne wynagrodzenie w sferze przedsiębiorstw zostało oszacowane na 228 335 dramów.

W strukturze przedsiębiorstw zarejestrowanych na terytorium Armenii dominują mikrofirmy. Na koniec 2020 r. na obszarze tego kraju było zarejestrowanych 43 203 podmiotów gospodarczych tego rodzaju. Zatrudniały one łącznie 114 529 osób, a średnie miesięczne wynagrodzenie w tych podmiotach wynosiło 105 822 dramów. Na koniec 2020 r. w Armenii prowadziło działalność gospodarczą 7257 małych przedsiębiorstw zatrudniających 154 269 osób, w których średnie miesięczne wynagrodzenie zostało oszacowane na 171 616 dramów. Znacznie mniej było przedsiębiorstw średnich – na koniec 2020 r. na terytorium Armenii prowadziły działalność gospodarczą 1683 podmioty tej wielkości, w których średnie miesięczne wynagrodzenie wynosiło 239 318 dramów.

Największe średnie miesięczne wynagrodzenie na koniec 2020 r. odnotowano w przedsiębiorstwach zatrudniających ponad 250 pracowników i wynosiło ono 328 576 dramów (zob. tabela 4.5).

Tabela 4.5. Liczba przedsiębiorstw zarejestrowanych na koniec 2020 r. z wyszczególnieniem liczby zatrudnionych pracowników i średniego miesięcznego wynagrodzenia

Przedsiębiorstwa według liczby zatrudnionych pracowników	Liczba przedsiębiorstw	Liczba osób zatrudnionych	Średnie miesięczne wynagrodzenie (dramów)
Razem	52 427	637 386	228 335
1–9 pracowników	43 203	114 529	105 822
10–49 pracowników	7 257	154 269	171 616
50–249 pracowników	1 683	158 711	239 318
> 250 pracowników	284	209 877	328 576

Źródło: jak w tabeli 4.2.

W latach 2017–2020 systematycznie rosła liczba podmiotów gospodarczych prowadzących działalność w sferze przemysłu. W 2020 r. 3253 podmioty prowadziły działalność w tym obszarze aktywności gospodarczej, przy czym zdecydowana większość z nich zajmowała się przetwórstwem przemysłowym.

W latach 2016–2020 znacząco zwiększyła się liczba podmiotów prowadzących działalność w sferze górnictwa i wydobywania (z 74 jednostek w 2016 r. do 120 podmiotów w 2020 r.). Jednostki te prowadziły swą działalność przede wszystkim w obszarze określanym jako „pozostałe górnictwo i wydobywanie”.

Podmioty gospodarcze prowadzące działalność w sferze przetwórstwa przemysłowego zajmowały się przede wszystkim produkcją artykułów spożywczych (899 jednostek, zarejestrowanych na koniec 2020 r.), a następnie produkcją wyrobów z pozostałych mineralnych surowców niemetalicznych (268 podmiotów) oraz produkcją mebli (201 firm). Często podejmowaną działalnością gospodarczą w obszarze przetwórstwa przemysłowego w Armenii jest także produkcja wyrobów z gumy i tworzyw sztucznych, którą w 2020 r. zajmowało się 199 podmiotów, oraz produkcja napojów, którą to działalność gospodarczą pod koniec 2020 r. prowadziło 196 przedsiębiorstw (zob. tabela 4.6).

Tabela 4.6. Liczba podmiotów gospodarczych prowadzących działalność w sferze przemysłu w latach 2016–2020 w podziale na rodzaj działalności

Wyszczególnienie	2016	2017	2018	2019	2020
1	2	3	4	5	6
Wszystkie branże	2 908	2 867	3 059	3 179	3 253
1. Górnictwo i wydobywanie	74	80	97	102	120
1.1. Górnictwo rud metali	9	9	8	9	8
1.2. Pozostałe górnictwo i wydobywanie	64	70	87	91	110
1.3. Działalność usługowa wspomagająca górnictwo i wydobywanie	1	1	2	2	2

1	2	3	4	5	6
2. Przetwórstwo przemysłowe	2 571	2 518	2 683	2 788	2 850
2.1. Produkcja artykułów spożywczych	862	830	884	907	899
2.2. Produkcja napojów	128	134	147	161	196
2.3. Produkcja wyrobów tytoniowych	4	4	6	6	5
2.4. Produkcja wyrobów tekstylnych	25	27	35	35	32
2.5. Produkcja odzieży	93	94	97	109	121
2.6. Produkcja skór i wyrobów ze skór wyprawionych	49	48	48	48	48
2.7. Produkcja wyrobów z drewna oraz korka, z wyłączeniem mebli; produkcja wyrobów ze słomy i materiałów używanych do wyplatania	76	69	75	73	68
2.8. Produkcja papieru i wyrobów z papieru	49	44	58	55	59
2.9. Poligrafia i reprodukcja zapisanych nośników informacji	121	123	143	148	157
2.10. Produkcja chemikaliów i wyrobów chemicznych	87	95	95	104	102
2.11. Produkcja podstawowych substancji farmaceutycznych oraz leków i pozostałych wyrobów farmaceutycznych	23	24	25	26	29
2.12. Produkcja wyrobów z gumy i tworzyw sztucznych	208	195	206	205	199
2.13. Produkcja wyrobów z pozostałych mineralnych surowców niemetalicznych	241	228	235	248	268
2.14. Produkcja metali	29	30	31	37	34
2.15. Produkcja metalowych wyrobów gotowych, z wyłączeniem maszyn i urządzeń	128	124	128	135	148
2.16. Produkcja komputerów, wyrobów elektronicznych i optycznych	44	47	51	59	47
2.17. Produkcja urządzeń elektrycznych	61	58	58	56	47
2.18. Produkcja maszyn i urządzeń, gdzie indziej niesklasyfikowana	47	45	50	46	37
2.19. Produkcja pojazdów samochodowych, przyczep i naczep, z wyłączeniem motocykli	-	-	-	-	1

Tabela 4.6 (cd.)

1	2	3	4	5	6
2.20. Produkcja pozostałego sprzętu transportowego	4	2	2	2	-
2.21. Produkcja mebli	161	160	159	176	201
2.22. Pozostała produkcja wyrobów	101	102	101	107	110
2.23. Naprawa, konserwacja i instalowanie maszyn i urządzeń	30	35	45	45	42
3. Wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, parę wodną, gorącą wodę i powietrze do układów klimatyzacyjnych	188	202	209	216	211
3.1. Wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, parę wodną, gorącą wodę i powietrze do układów klimatyzacyjnych	188	202	209	216	211
4. Dostawa wody; gospodarowanie ściekami i odpadami oraz działalność związana z rekultywacją	75	67	70	73	72
4.1. Pobór, uzdatnianie i dostarczanie wody	5	1	2	4	5
4.2. Odprowadzanie i oczyszczanie ścieków	7	5	5	3	3
4.3. Działalność związana ze zbieraniem, przetwarzaniem i unieszkodliwianiem odpadów; odzysk surowców	63	61	63	66	64

Źródło: jak w tabeli 4.2.

Znaczna liczba podmiotów gospodarczych prowadzących działalność na terytorium Armenii zajmuje się także wytwarzaniem i zaopatrywaniem w energię elektryczną, gaz, parę wodną, gorącą wodę i powietrze do układów klimatyzacyjnych. Działalność tę w 2020 r. prowadziło 211 podmiotów. Ponadto znaczna liczba jednostek gospodarczych (72 podmioty) prowadziła działalność w sferze dostaw wody, gospodarowania ściekami i odpadami oraz działalność związaną z rekultywacją, przy czym najwięcej z nich (64 jednostki) koncentrowało swą aktywność na zbieraniu, przetwarzaniu i unieszkodliwianiu odpadów oraz odzysku surowców.

Posumowanie

Armenia to kraj przemysłowo-rolniczy. Głównymi sektorami ormiańskiej gospodarki są: przemysł spożywczy, chemiczny oraz produkcja energii elektrycznej. Istotną rolę w Armenii odgrywa rolnictwo, w którym dominują hodowla zwierząt i uprawa zbóż, a także uprawa winogron i owoców cytrusowych.

W czerwcu 2022 r. ormiańska giełda papierów wartościowych została przejęta przez polską GPW, co zostało uznane za nowy etap rozwoju rynku kapitałowego w Armenii. Ważne zmiany zachodzą także w stolicy tego kraju w zakresie kulturowym i naukowym. W Erywaniu funkcjonują liczne uczelnie publiczne i prywatne, a do największych z nich należą Narodowy Uniwersytet Politechniczny Armenii, Uniwersytet Państwowy w Erywaniu oraz Erywański Instytut Rolniczy. W mieście tym prężnie działają różnorodne organizacje krzewiące kulturę narodu ormiańskiego.

Na podstawie przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że Armenia posiada znaczący potencjał gospodarczy, który – jak do tej pory – nie został w pełni wykorzystany. Trudności gospodarcze, z jakimi boryka się od wielu lat ten kraj, wiążą się przede wszystkim ze skomplikowaną sytuacją polityczną Armenii oraz z niekorzystnymi zmianami, jakie mają miejsce w regionie.

Armenia dysponuje także ogromnym potencjałem turystycznym, jednakże kraj ten nie jest niestety miejscem częstych wypraw. Na uwagę zasługuje też fakt możliwości zagospodarowania bazy noclegowej oraz budowy nowoczesnych ośrodków uzdrowiskowych, które z powodzeniem mogłyby funkcjonować w wielu miejscach tego interesującego pod względem geograficznym i kulturowym kraju.

Rozdział 5

Azerbejdżan

1. Warunki naturalne

Republika Azerbejdżanu położona jest we wschodniej części Kaukazu Południowego. Zajmuje ona powierzchnię liczącą 86,6 tys. km². Kraj ten graniczy z pięcioma państwami – na południu z Iranem i Turcją (poprzez esklawę – Nachiczewzańską Republikę Autonomiczną), na północy z Rosją, na północnym zachodzie z Gruzją, zaś na zachodzie – z Armenią. Łączna długość granic lądowych Azerbejdżanu wynosi 2013 km, zaś linii brzegowej Morza Kaspijskiego, nad którym kraj ten jest położony – 800 km¹. Większość powierzchni tego państwa zajmują grunty rolne (55,2%), zaś 12% jego terytorium stanowią lasy².

Azerbejdżan cechuje się zróżnicowaną rzeźbą terenu. Na północy kraju ciągnie się wschodnia część łańcucha gór Wielkiego Kaukazu, który stanowi granicę z rosyjską Republiką Dagestanu³. Znajduje się tu najwyższy szczyt Azerbejdżanu – Bazardüzü, sięgający 4466 m n.p.m. Środkowa część kraju położona jest na Nizinie Kurańskiej, która rozciąga się nad dolnym biegiem Kury i Araksem. Na południowym wschodzie Azerbejdżanu znajduje się Nizina Lenkorańska, która obejmuje tereny leżące między Morzem Kaspijskim a Iranem⁴. Na południu obszar Azerbejdżanu sięga pasma Gór Tałyskich stanowiących przedłużenie Małego Kaukazu w kierunku południowo-wschodnim.

- 1 J. Sanecka-Tyczyńska, *Geografia historyczna, polityczna i ekonomiczna Kaukazu Południowego*, [w:] M. Korzeniowski, D. Tarasiuk, K. Latawiec (red.), *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich. Armenia, Azerbejdżan, Gruzja – przeszłość i teraźniejszość*, UMCS, Lublin 2013, s. 284.
- 2 *Statistical Yearbook of Azerbaijan 2021*, The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, Baku 2021, s. 8.
- 3 Пор. Э.К. Ализаде, *Морфоструктурное строение горных сооружений Азербайджана и сопредельных территорий (на основе материалов дешифрирования космических снимков)*, Элм, Баку 1999.
- 4 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, Ossolineum, Warszawa 1987, s. 12.

Ukształtowanie terenu Azerbejdżanu jest wynikiem intensywnych ruchów górotwórczych, jakie miały miejsce na Kaukazie, oraz wypiętrzenia gór, do którego doszło w końcu trzeciorzędu i czwartorzędzie⁵. Do ostatecznych zmian krajobrazu tego kraju przyczyniło się także czwartorzędowe zlodowacenie Wielkiego Kaukazu, które było związane z ogólnym ochłodzeniem klimatu⁶. Znaczącą rolę w ukształtowaniu powierzchni Azerbejdżanu odegrał suchy okres polodowcowy. W tym czasie ukształtowała się Nizina Kurańska, która stanowi wynik regresji Morza Kaspijskiego.

W literaturze przedmiotu Azerbejdżan dzielony jest na cztery krainy geograficzne, wyodrębnione na podstawie ukształtowania powierzchni oraz warunków przyrodniczych: Wielki Kaukaz, Mały Kaukaz, Góry Tałyskie oraz Nizinę Kurańską⁷.

Główne pasmo Wielkiego Kaukazu w granicach Azerbejdżanu – jak już wcześniej zostało wspomniane – osiąga wysokość 4466 m n.p.m. Nieco niższe jest południowo-wschodnie odgałęzienie Wielkiego Kaukazu, które stanowią Góry Szachdaskie, wznoszące się na wysokość 4243 m n.p.m. Natomiast Mały Kaukaz położony jest pomiędzy Kurą a Araksem – dwoma najdłuższymi rzekami Kaukazu⁸. Stanowi on złożony system łańcuchów górskich – południowych (góry Darałageskie i Zangezurskie), północnych (góry Karabachskie, Szachdaskie, Murowdag) i zachodnich (Wyżyna Karabachska). Góry Tałyskie położone są w południowo-wschodniej części Azerbejdżanu. Wznoszą się one na granicy z Iranem i są oddzielone od wybrzeża Morza Kaspijskiego Niziną Kurańską. Jej wschodnia część położona jest poniżej poziomu morza (–28 m p.p.m.). Przez nizinę tę przepływają rzeki – Kura i Araks, które rozczłonkują ją na liczne stopy (Mugański, Karabachski, Miłski, Saljański, Szyrwański).

Nizina Lenkorańska jest obszarem płaskim, bardzo zabagnionym. Na jej terytorium znajdują się liczne jeziora. Wzdłuż brzegu Morza Kaspijskiego rozciąga się pas wydm piaszczystych. Natomiast na Nizinie Kurańskiej występują także obszary piaszczyste z barchanami⁹.

5 Рог. Э.Ш. Шихалибейли, *Некоторые проблемные вопросы геологического строения и тектоники Азербайджана*, Элм, Баку 1996.

6 Więcej zob. w: Э.Ш. Шихалибейли, *Геологическое строение и развитие Азербайджанской части южного склона Большого Кавказа*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1956; Б.А. Будагов, *Геоморфология южного склона Большого Кавказа*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1969; В.Е. Хаин, *Геотектоническое развитие юго-восточного Кавказа*, Азербайджангиздат, Баку 1950.

7 *Административно-территориальное деление*, Управление делами Президента Азербайджанской Республики, Президентская Библиотека, <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl2.pdf> (dostęp: 22.11.2022).

8 A. Chodubski, *Kaukaz: legenda a rzeczywistość społeczno-polityczna regionu*, [w:] T. Bodio (red.), *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2021, s. 85.

9 Barchany i łańcuchy barchanów stanowią typowe formy urzeźbienia lotnych piasków. Barchany – zarówno pojedyncze, jak i grupowe – spotykane są bardzo rzadko, gdyż niezbędny jest szereg warunków, by mogły się one utworzyć. Wśród nich za konieczne uznać należy istnienie

Półwysep Apszeroński położony jest na zachodnim brzegu Morza Kaspijskiego. Najdalej wysuniętą jego część stanowi wąski, nizinny i piaszczysty półwysep Szach-Dili¹⁰. Powstał on w wyniku współczesnych procesów akumulacji morskiej¹¹. Na Półwyspie Apszerońskim występują rozległe obszary sołonczaków i słonych jezior, a także piaszczystych wydm w strefie wybrzeża, z charakterystyczną dla tego terytorium roślinnością¹². Na obszarze tym znajdują się liczne wypiętrzone tarasy morskie.

Góry Tałyskie oddzielone są od Pasma Karabachskiego¹³ dużym zapadliskiem tektonicznym, przez które przepływa Araks. Grań Gór Tałyskich przebiega wzdłuż granicy z Iranem. Góry te mają budowę fałdowo-uskokową. Tworzy je gruba warstwa osadów paleogeńskich. Rzeźbę Gór Tałyskich cechuje występowanie kilku podłużnych grzbietów, które stopniowo obniżają się w kierunku morza. Na ich obszarze występuje gęsta sieć rzeczna, a rzeki płyną często w wąskich gardzielach, rozszerzając swój bieg w strefie kotlin.

Obszar Azerbejdżanu charakteryzuje się występowaniem licznych gatunków roślin reliktowych oraz roślin, które pokrywały terytorium tego kraju w okresie trzeciorzędowym¹⁴. Od trzeciorzędu do końca miocenu znaczne obszary Kaukazu pokryte były roślinnością wiecznie zieloną typu podzwrotnikowego, częściowo równikowego. W pliocenie – wskutek ochłodzenia klimatu – dawna roślinność wiecznie zielona prawie całkowicie wyginęła, a terytorium Kaukazu zostało opanowane przez mezofilną leśną roślinność arkto-trzeciorzędową¹⁵. Lasy te w pliocenie i w okresie czwartorzędowego były bardzo rozpowszechnione na obszarze całego Kaukazu¹⁶. W kolejnych okresach systematycznie zmniejszały one swój zasięg. Obecnie lasy te występują tylko w najcieplejszych i najwilgotniejszych rejonach Kaukazu – na obszarze Lenkoranu i Kolchidy.

poziomej i zwartej powierzchni, niezbyt dużych ilości piasku oraz przewagi jednego kierunku wiatru w ciągu dłuższego czasu. Przy dostatecznej ilości piasku przynieszonego przez wiatr barchan uzyskuje możliwość swobodnego ruchu postępowego.

10 J. Kidawa, T. Molenda, P. Nejfeld, „Atrakcje geoturystyczne północno-wschodniego Azerbejdżanu”, „Wszechświat” 2018, t. 119, nr 4–6, s. 105.

11 *Ibidem*.

12 Więcej zob. w: И.И. Карягин, *Флора Апшерона*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1952.

13 Pasma to stanowi przedłużenie gór Szach-Dag i Murow-Dag. Najwyższe szczyty tego łańcucha znajdują się w jego części północno-zachodniej i środkowej, wznosząc się na wysokość ponad 2700 m n.p.m.

14 Por. Л.И. Прилипо, *Растительный покров Азербайджана*, Элм, Баку 1970.

15 Więcej zob. w: С.А. Литвинская, *Атлас растений природной флоры Кавказа*, ЛАКОЛ Москва 2011; Ю.Л. Меницкий, *Проект „Конспект флоры Кавказа”. Карта районов флоры*, „Ботанический журнал” 1991, т. 76, № 11, s. 1513–1521.

16 Por. В.Д. Гаджиев, *Высокогорная растительность Большого Кавказа (в пределах Азербайджана) и ее хозяйственное значение*, Элм, Баку 1970.

W Lenkoranie przeważają lasy liściaste, w których dominują takie gatunki drzew, jak dąb, klon, buk, grab, jesion, kasztan i wiąz¹⁷. W lasach tych zachowało się wiele reliktowych gatunków roślin pochodzących od form trzeciorzędowych oraz niektóre gatunki wiecznie zielonych roślin, krzewów i lian typu śródziemnomorskiego¹⁸. Dla lasów Lenkoranu charakterystyczne są takie endemiczne gatunki drzew, jak trójglicznia kaspijska, akacja jedwabista oraz klon wspaniały¹⁹. Z rzadka na tym obszarze rosną takie reliktowe drzewa, jak skrzydłoorzech i brzostownica kaukaska. W lasach lenkorańskich na nizinie nadmorskiej i na dolnych zboczach gór przeważają takie drzewa, jak dąb kasztanolistny i drzewo żelazne. Licznie na tym obszarze występują krzewy, spośród których do najbardziej rozpowszechnionych należą takie gatunki, jak alycza, nieszpułka zwyczajna i pigwa. Ubogie jest tu jednak podszycie z krzewów o liściach wiecznie zielonych. Natomiast lasy lenkorańskie obfitują w różnorodne gatunki pnączy, spośród których wymienić należy przede wszystkim bluszcz i kolcorośl.

Nizina Kaspijska – jak już wcześniej wspomniano – jest młodym lądem, który wyłonił się z Morza Kaspijskiego. Na jej obszar zaczęła stopniowo przenikać roślinność stepowa i półpustynna. Na Nizinie Kurańskiej rozpowszechniona jest półpustynia bylicowa²⁰. Na wilgotnych i niskich obszarach tej niziny występuje charakterystyczna dla niej roślinność – zarośla manny, lukrecji, jadłoszyńcu i niektórych traw. Na glebach bardzo słonych spotykana jest solanka.

Flora Tałysza ma wiele wspólnego z sąsiednim regionem irańskim. Wraz z nim tworzy ona kaspijski obszar wilgotnych lasów podzwrotnikowych. Terytorium

17 Lasy na Zakaukaziu pełnią wiele istotnych funkcji. Te, które rozciągają się wzdłuż biegu rzek, regulują poziom wód oraz umacniają ich brzegi. Wszystkie tereny leśne wywierają bardzo istotny wpływ na klimat panujący na tym obszarze. Wywierają one również ogromny wpływ na gleby i ich wilgotność. Więcej zob. w: Я.Г. Керимов, *Основы противозерозийного земледелия в горных условиях Азербайджанской Республики*, „Доклады ТСХА” 2006, вып. 278, s. 157–162; P.B. Ковалев, *Почвы Ленкоранской области*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1966; М.Э. Салаев, *Почвы Малого Кавказа (в пределах Азербайджанской ССР)*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1966.

18 Więcej zob. w: И.И. Карягин (red.), *Флора Азербайджана*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1961.

19 Por. Е.М. Лавренко, *О положении лесной части Кавказа в системе ботанико-географического районирования Палеарктики*, „Ботанический журнал” 1958, т. 43, № 9, s. 1237–1253.

20 Półpustynie bylicowe występują najczęściej na niezasolonych glebach jasnokasztanowych i kasztanowych. Odrębność warunków fizycznogeograficznych w poszczególnych regionach powoduje istotne zmiany w schemacie rozmieszczenia roślin. Na wysokościach powyżej 500–600 m n.p.m. półpustynia ta zmienia swój charakter. Na obszarach tych występują bowiem darnie traw (ostnicy lub palczatki), a częściowo także roślinności frygany. Więcej zob. w: Я.Г. Керимов, *Модели плодородия горно-лесных бурых остепененных и светло-каштановых почв горных агроландшафтов Азербайджана*, „Аграрная наука Азербайджана” 2008, № 3, s. 25–26; Б.И. Гасанов, *Некоторые генетические особенности горно-лесных бурых почв южного склона Большого Кавказского хребта*, „Известия Академии Наук Азербайджанской ССР” 1962, № 4, s. 97–106.

położone w granicach administracyjnych Azerbejdżanu różni się jednak znacząco od sąsiedniej pustynej wyżyny Iranu. Jest ono uznawane za najbardziej na wschód wysunięty region flory śródziemnomorskiej²¹.

Lasy porastające środkowe zbocza Gór Tałyskich składają się przede wszystkim z dębów i buków, którym towarzyszą graby i klony. W wyższej strefie tych gór – wskutek wzrostu wilgotności – las tego obszaru staje się bardziej kserofitowy, z takimi dominującymi gatunkami, jak dąb kaukaski i grab, które są przeplatane zaroślami jałowcowymi lub sziblakiem.

Ze względu na różnorodne ukształtowanie powierzchni Azerbejdżanu jego klimat też jest zróżnicowany²². W strefie podzwrotnikowej, obejmującej swym zasięgiem południową część Azerbejdżanu, panuje klimat stepowy i wilgotny, zaś w strefie umiarkowanej, która rozciąga się w północnej części tego kraju – półpustynny i stepowy²³. Natomiast górskie obszary Azerbejdżanu cechują się klimatem umiarkowanie chłodnym i chłodnym²⁴.

Średnie roczne temperatury w Azerbejdżanie wahają się od +15°C na nizinach do -13°C w górach. Średnie temperatury lipca na równinach wynoszą 29°C (maksimum 35–41°C). Najwyższa zanotowana temperatura w Azerbejdżanie wynosiła 44°C i została zarejestrowana w Baku w 2018 r.²⁵ Natomiast średnia temperatura lipca w górach oszacowana została na -2°C. Średnie temperatury stycznia na równinach wynoszą +5°C, a w górach osiągają one -24°C. Najniższa odnotowana temperatura w Azerbejdżanie to -33°C.

Jedynym obszarem na terytorium Azerbejdżanu, który cechuje się wysoką ilością opadów atmosferycznych, jest południowo-wschodni kraniec Kaukazu, umiejscowiony w obszarze lenkorańskim. Maksymalna ilość opadów występuje tutaj w pasie niższych zboczy gór oraz na nadmorskiej Nizinie Lenkorańskiej. Lenkoran

-
- 21 Szeroko zakrojone badania nad florą tego obszaru, a także florą terytorium Kolchidy, prowadził A.A. Grossheim. Do najważniejszych prac jego autorstwa, traktujących o florze Kaukazu, zaliczyć należy następujące dzieła: A.A. Гроссгейм, *Анализ флоры Кавказа*, „Труды БИН Азербайджанской РАН СССР” 1936, вып. 1; A.A. Гроссгейм, *Растительный покров Кавказа*, МОИП, Москва 1948; A.A. Гроссгейм, *Определитель растений Кавказа*, Советская наука, Москва 1949; A.A. Гроссгейм, В.Н. Гладкова, *Новые данные о строении суши караганского времени восточной части Кавказа*, „ДАН АН Азербайджанской ССР” 1950, т. 73, s. 157–161; A.A. Гроссгейм, *Растительные богатства Кавказа*, МОИП, Москва 1952.
- 22 Рог. *Агроклиматический атлас Азербайджанской Республики*, Государственный Комитет Азербайджанской Республики по геодезии и картографии, Баку 1993.
- 23 Więcej zob. w: A.A. Мадатзаде, Э.М. Шихлинский (red.), *Климат Азербайджана*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1968; Э.М. Шихлинский, *Тепловой баланс Азербайджана*, Элм, Баку, 1978.
- 24 Рог. Э.М. Шихлинский, *Климатическая карта Азербайджанской ССР. Карта М 1: 600 000*, ГУГК СССР, Москва 1987; Э.М. Шихлинский (red.), *Атлас теплового баланса Азербайджанской ССР*, ГУГК СССР, Москва 1978.
- 25 *В Баку самая холодная погода была в 2012 году*, <https://www.trend.az/azerbaijan/society/3361655.html> (dostęp: 22.11.2022).

ma charakter wilgotnego obszaru podzwrotnikowego. Jest on wynikiem wysokich temperatur panujących na tym terenie oraz ciepłego i wilgotnego klimatu. W górach ilość opadów atmosferycznych ulega znacznemu obniżeniu.

Nizina Kurańska cechuje się klimatem podzwrotnikowym, przy czym niezwykle suchym. Najbardziej wschodnia część Niziny Kurańskiej, położona na południe od Baku aż do ujścia Kury, jest najbardziej suchym obszarem Azerbejdżanu. W ciągu roku na terenie tym spada poniżej 200 mm opadów atmosferycznych²⁶.

Na Nizinie Kurańskiej przeważają wiatry południowo-wschodnie. Powodowane są one niskim ciśnieniem panującym nad Wyżyną Armeńską.

Wschodnia i zachodnia część Niziny Kurańskiej różnią się znacząco pod względem ilości opadów atmosferycznych. Na obszarze tej niziny następuje przejście od typu klimatu nadmorskiego do kontynentalnego. Na obszarach zachodnich, oddalonych od morza, w silniejszy sposób zaznacza się wpływ suchych, zimnych, północno-zachodnich wiatrów.

W części nadmorskiej Nizina Kurańska ma najwięcej opadów w okresie jesienno-wiosennym i zimowym. Na obszarach tej niziny, które są oddalone od morza, maksimum opadów przypada na wiosnę bądź początek lata, co związane jest z bardziej kontynentalnym typem klimatu.

Lenkoran stanowi rozległą prowincję klimatyczną Azerbejdżanu. Na obszarze tym wybitnie wyrażają się cechy klimatu śródziemnomorskiego o suchym lecie. Na Nizinie Lenkorańskiej lato jest długie, upalne, zaś zima na ogół łagodna. Zdarzają się jednak na tym obszarze fale zimna powodowane silnym ochłodzeniem wysokich wyżyn sąsiadujących z Niziną Lenkorańską. Ponadto fale chłodu na tym obszarze bywają związane z północnymi wiatrami.

Minimum opadów w Lenkoranie przypada na okres od maja do końca sierpnia. We wrześniu na nizinie tej zaczyna się pora deszczowa, która trwa 3–4 miesiące. Zimą ilość opadów maleje.

Półwysep Apszeroński, na którym leży Baku, położony jest na tej samej szerokości geograficznej, co Grecja i Włochy. Klimat na tym półwyspie jest suchy i ciepły. W najchłodniejszym miesiącu roku – styczniu – średnia temperatura wynosi tu +3°C. W miesiącach letnich średnia temperatura wynosi 26°C, zaś maksymalna osiąga 40°C. Pod względem ilości opadów Baku należy do jednego z najbardziej suchych miast – w ciągu roku ilość opadów, jakie spadają na jego obszar, wynosi zaledwie 200 mm. Podobną ilość opadów obserwuje się na całym Półwyspie Apszerońskim.

Jak podkreśla K.M. Babajewa, usytuowanie Półwyspu Apszerońskiego na zachodnim brzegu Morza Kaspijskiego sprzyja występowaniu silnych wiatrów, a oprócz

26 W ostatnich latach obszar Azerbejdżanu stał się jeszcze bardziej suchy i ulega on coraz większemu pustynnieniu. Obecnie za najbardziej suche obszary tego kraju należy uznać zarówno szeroką strefę równiny przeciętą doliną Kury, jak i rozległą jej część, która przylega do Morza Kaspijskiego – wraz z sąsiednim pogórzem wschodniego krańca Wielkiego Kaukazu i doliną Araksu.

gorących i chłodnych mas powietrza, które napływają z północy nad ten półwysep, powstają tu również lokalne cyklony będące efektem zróżnicowania ciśnienia atmosferycznego i temperatury powietrza nad Morzem Kaspijskim i przesmykiem kaukaskim²⁷.

Na terytorium Azerbejdżanu występują różnorodne typy gleb, przy czym tylko niewielka część z nich nadaje się na uprawę. Na obszarze tego kraju rozpowszechnione są bowiem tereny półpustynne, częściowo zasolone²⁸.

Suchy obszar podzwrotnikowy Niziny Kurańskiej charakteryzuje się występowaniem gleb typu pustynnego – szaroziemów (mniej lub bardziej zasolonych), solonców i solonczaków. Na obszarze tym występują także znaczne połacie gleb aluwialnych, doskonale nadających się do uprawy bawełny.

W wilgotnych podzwrotnikowych obszarach Azerbejdżanu uprawiane są liczne rośliny południowe i owoce cytrusowe. Suche tereny podzwrotnikowe, cechujące się długim i upalnym latem, sprzyjają uprawie bawełny²⁹. Warunki klimatyczne panujące na obszarze tego kraju sprzyjają także uprawie winorośli, tytoniu, kukurydzy, pszenicy oraz różnych odmian warzyw³⁰. Jednakże – jak dowodzi K.M. Babajewa:

W związku z globalnymi przekształceniami klimatu należy oczekiwać istotnych zmian w rozkładzie opadów atmosferycznych i występowaniu susz wewnątrz kontynentu, większej zmienności warunków pogodowych i różnorodności klimatycznej, a w konsekwencji zmniejszenia plonów roślin uprawnych, możliwego rozprzestrzenienia się chorób roślin i zwiększenia liczebności szkodliwych owadów. Należy zaznaczyć, że globalne ocieplenie wpływa negatywnie na wszystkie rodzaje działalności gospodarczej, w tym na rolnictwo, przemysł, ekonomikę oraz gospodarkę wodną i leśną. Globalne ocieplenie, a także zanieczyszczenie środowiska ujemnie wpływają na szatę roślinną i pokrywę glebową, powodując ich degradację³¹. Sprzyjają temu m.in. likwidacja kompleksów leśnych, zwiększone stosowanie chemicznych środków ochrony roślin i nawozów

27 K.M. Babajewa, *Wpływ mieszanek motylkowato-trawiastych i nawożenia mineralnego na dynamikę przemian przyswajalnych form azotu w glebie w warunkach jej pustynnienia*, „Woda – Środowisko – Obszary Wiejskie” 2010, t. 10, z. 4 (32), s. 8.

28 Więcej zob. w: M.Э. Салаев, *Диагностика и классификация почв Азербайджана*, Элм, Баку 1991.

29 Rozwój uprawy bawełny na obszarze Azerbejdżanu wiąże się z rozszerzeniem sieci kanałów nawadniających oraz ich sukcesywnym udoskonalaniem. Więcej zob. w: P.Г. Мамедов, *Агрофизические свойства почв Азербайджанской ССР*, Элм, Баку 1989; А.Д. Эйюбов, *Бонитировка климата Азербайджанской ССР*, Элм, Баку 1975.

30 Więcej zob. w: А.Д. Эйюбов, *Агроклиматическое районирование Азербайджанской ССР. Карта М 1: 600 000*, ГУГК СССР, Москва 1976; Б.А. Будагов, А.Д. Эйюбов, *Типы ландшафтов и физико-географическое районирование Азербайджанской ССР (для сельского хозяйства). Карта М 1: 600 000*, ГУГК СССР, Москва 1978; В.И. Бабаева, *Агроклиматические условия возделывания зерновых культур в Азербайджанской ССР*, Элм, Баку 1981.

31 Problematyka ta została szerzej ujęta w następujących pracach: Б.К. Шакури, *Патология и разрушение почв эрозией на северо-восточном склоне Большого Кавказа и охрана естественных ресурсов*, МВМ, Баку 2005; К.С. Рагимов, В.Л. Коробов, *Борьба с эрозией почв в Азербайджане*, „Земледелие” 1982, № 6, s. 20–22; Х.М. Мустафаев, *Развитие эрозионных процессов на южном склоне Большого Кавказа и основы борьбы с ними (в пределах Азербайджанской ССР)*, Элм, Баку 1975.

минеральных, szybki przyrost ludności i nieprawidłowy wypas bydła. Wszystkie wymienione czynniki w mniejszym lub większym stopniu są odpowiedzialne za postępującą degradację gruntów i pustynnienie znacznych obszarów Azerbejdżanu³².

G.A. Alijew i M.J. Chałiłow – na podstawie wieloletnich badań obszarów Zakaukazia – wyodrębnili 60 gatunków drzew i krzewów, które doskonale adaptują się na obszarach położonych nad dwoma największymi rzekami Azerbejdżanu³³. Ponadto wyszczególnili oni te gatunki, które najlepiej mogłyby rozwinąć się na zasolonych glebach tego kraju³⁴.

Na obszarze Azerbejdżanu znajdują się liczne wulkany błotne. Wiążą się one z występowaniem w podłożu złóż ropy naftowej i gazu ziemnego³⁵. Istotą wulkanizmu błotnego jest wydobywanie się na powierzchnię ziemi różnych mieszanin, co powodowane jest ciśnieniem panującym w skałach zbiornikowych³⁶. Z wulkanów błotnych wydobywają się substancje ciekłe (takie jak ropa naftowa), gazowe (metan) oraz substancje stałe (najczęściej piasek, ił, a także fragmenty pokruszonych skał)³⁷.

Niezwykle wrażenie robią w Azerbejdżanie ogniska płonącego gazu ziemnego. Są to miejsca, w których dochodzi do samozapłonu metanu wydobywającego się poprzez szczeliny na powierzchnię ziemi³⁸.

Na obszarze Azerbejdżanu – podobnie jak w sąsiedniej Armenii – występują trzęsienia ziemi³⁹. Ostatnie – największe – miało miejsce w Baku w listopadzie

32 K.M. Babajewa, *op. cit.*, s. 8. O problematyce zapobiegania pustynnieniu gleb w Azerbejdżanie zob. w: Б.Г. Алиев, *Проблема опустынивания в Азербайджане и пути ее решения*, Зияя-Нурлан, Баку 2005.

33 Zob. Г.А. Алиев, М.Ю. Халилов, *Прикуринские тугайные леса Азербайджана*, Элм, Баку 1976.

34 Problematyką zbliżoną do badań wymienionych autorów zajmował się także J.G. Kerimow. Wyniki jego prac zostały ujęte w następujących dziełach: Я.Г. Керимов, *Эффективность плоскорезной обработки на склоновых землях Азербайджанской Республики*, „Научный вестник Украинского Национального Аграрного Университета” 2005, вып. 81, s. 242–245; idem, *Ресурсосберегающая обработка почв в специализированных севооборотах на юго-восточном склоне Большого Кавказа Азербайджанской Республики*, „Известия ТСХА” 2007, № 2, s. 19–27; idem, *Эффективность почвозащитных технологий и противоэрозионных обработок на склоновых землях Азербайджана*, „Аграрная наука Азербайджана” 2007, № 6–7, s. 68–70; idem, *Ресурсосберегающая обработка почвы на юго-восточном склоне Большого Кавказа*, „Достижения науки и техники в АПК” 2007, № 7, s. 40–41; idem, *Эффективность безотвальной обработки на склоновых землях Азербайджана*, „Аграрная наука Азербайджана” 2008, № 2, s. 32–33.

35 T. Molenda, *op. cit.*, s. 107. Więcej zob. w: А.А. Якубов, А.А. Алиев, *Грязевые вулканы*, Знание, Москва 1978.

36 T. Molenda, *op. cit.*, s. 107. Por. Ф.С. Ахмедбейли, *Современная активность грязевых вулканов восточной части Азербайджана и ее связь с сейсмичностью*, „ДАН АН Азербайджанской ССР” 1975, № 8, т. 31, s. 61–64.

37 T. Molenda, *op. cit.*, s. 109. Więcej zob. w: Ф.Г. Дадашев, *Углеводородные газы грязевых вулканов Азербайджана*, Азернешр, Баку 1963.

38 J. Kidawa, T. Molenda, P. Nejfeld, *op. cit.*, s. 107.

39 Więcej zob. w: 3.3. Султанова, *Ощутимые землетрясения Азербайджана (1966–1982 гг.)*, Элм, Баку 1986; А.Г. Гасанов, *Ощутимые землетрясения Азербайджана 1983–2002гг.*, Элм, Баку 2003; А.Г. Гасанов, Р.А. Керимова, *Аритмичность сейсмопрогностического режима флюидов*

2000 r. Odnotowano wówczas dwa wstrząsy – pierwszy o sile 5,9 stopni w skali Richtera, a drugi – o sile 6,3 stopni.

Na terytorium Republiki Azerbejdżanu występują liczne surowce mineralne. Znajdują się tu przede wszystkim bogate złoża ropy naftowej i gazu ziemnego. Są one umiejscowione na dnie Morza Kaspijskiego oraz na Półwyspie Apszerońskim. Na obszarze Azerbejdżanu występują także obfite złoża rud miedzi, żelaza, kobaltu, alunitu, barytu, magnetytu oraz pirytów.

Główne zasoby ropy naftowej w Azerbejdżanie ulokowane są na Półwyspie Apszerońskim, niedaleko Baku. Pierwsze oficjalne wydobycie tego surowca miało miejsce w 1846 r., zaś rok później rozpoczęła się produkcja ropy na skalę przemysłową⁴⁰. Na półwyspie tym ropa naftowa związana jest głównie z pokładami trzeciorzędowymi. Nadzwyczaj bogata w ropę naftową jest seria piasków i ilów środkowego pliocenu. Znaczne zasoby tego cennego surowca znajdują się w pokładach mioceńskich i oligoceńskich⁴¹.

Oprócz źródeł ropy naftowej na terytorium Azerbejdżanu występują również źródła mineralne, a część z nich stanowią źródła siarkowe⁴². Obecność rozpuszczonego w wodzie siarkowodoru należy również wiązać ze złożami ropy naftowej i gazu ziemnego, gdyż siarkowódór powstaje w następstwie procesów rozkładu materii organicznej i zazwyczaj występuje w wodach okalających złoża ropy naftowej i gazu. Do celów leczniczych od wielu lat wykorzystywane są złoża ropy naftowej występujące w rejonie Naftalanu – kurortu położonego ok. 330 km od stolicy kraju. W lecznictwie wykorzystywane są także liczne źródła mineralne, spośród których za najcenniejsze uznawane są wody termalne Badamły i IstI-su.

Azerbejdżan ma ogromne walory turystyczne. Obowiązkowym punktem wycieczek turystycznych jest Baku, w którym zachowały się liczne zabytki. W starej części miasta wznosi się „Dziewicza Wieża” („Kyz Kałas”), której pochodzenie datowane jest na XI w. W jej pobliżu odkryto rynek z czasów perskich. W Baku zachowane są w doskonałym stanie łaźnie z XV w., karawan-saraje z XVII w. oraz medresa z 1646 r.

W Baku zachowały się także resztki murów obronnych oraz minaret Synyk Kała z II połowy XI w. – jeden z najstarszych i najciekawszych pod względem architektonicznym zabytków tego typu⁴³. Szczególnie interesujący jest zespół pałacu szachów Szirwanu, pochodzący z przełomu XIV i XV w. W jego skład wchodzi: dwukondygnacyjny budynek właściwego pałacu, budynek sądu (*Diwan-chane*), ozdobiony

на территории Азербайджана в период подготовки Кавказских катастрофических землетрясений 1988–1992 гг., Элм, Баку 1995.

40 J. Misiągiewicz, *Polityka bezpieczeństwa energetycznego Azerbejdżanu w rejonie kaspijskim*, „Sprawy Międzynarodowe” 2021, t. 74, nr 4, s. 308.

41 Więcej zob. w: M.-A. Кашкой (red.), *Геоморфология Азербайджанской ССР*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1959.

42 J. Kidawa, T. Molenda, P. Nejfeld, op. cit., s. 106.

43 Баку, <https://ru.unesco.org/silkroad/content/baku-baki> (dostęp: 23.11.2022).

pięknym portalem, meczet o dwóch kopułach z minaretem (datowany na 1441 r.), mauzoleum Seida Jachja Bakuby i Wschodnie Wrota, datowane na 1585 r.

Oryginalną atrakcją turystyczną jest osiedle (sztuczna wyspa) Nieftianyje Kamni. Zostało ono założone w 1949 r. na otwartym morzu, 70 km na wschód od Półwyspu Apszerońskiego. Osiedle to powstało na metalowym rusztowaniu w związku z eksploatacją ropy naftowej z dna Morza Kaspijskiego. Ciekawym zabytkiem jest także hinduski klasztor i świątynia czcicieli ognia „Ateszga”, pochodząca z XVIII w. Znajduje się ona ok. 30 km na wschód od Baku w miejscowości Surchany.

2. Historia Azerbejdżanu

Najstarsze odnalezione ślady życia ludzkiego na terytorium dzisiejszego Azerbejdżanu datowane są na okres paleolitu⁴⁴. Przeprowadzone na tym obszarze badania archeologiczne dowodzą, że już w drugim tysiącleciu p.n.e. ludność zamieszkująca to terytorium osiągnęła wysoki stopień cywilizacji⁴⁵, co pozwala domniemywać, że w tym okresie na obszarze dzisiejszego Azerbejdżanu powstały pierwsze niewielkie państwa plemienne⁴⁶.

Jak dowodzi T. Bodio, Kaukaz z przeszłości był kolebką rozwoju cywilizacyjnego i wniósł nieprzemijający wkład do dziedzictwa kulturowego świata⁴⁷. Na obszarze dzisiejszego Azerbejdżanu rolnictwo istniało już w połowie czwartego tysiąclecia p.n.e. Badania prowadzone na terytorium tego kraju dowiodły, że w rejonach nizinnych Azerbejdżanu rozwinięta była sieć kanałów irygacyjnych.

Pierwsze informacje o Kaukazie i Morzu Kaspijskim odnaleźć można u Herodota w jego słynnym dziele *Historia*, z którego dowiadujemy się, że wybrzeże Morza Kaspijskiego i góry Kaukazu były zamieszkane przez Medów⁴⁸ już

44 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, s. 16.

45 Prace wykopaliskowe, przeprowadzone na terytorium Azerbejdżanu, Armenii i Gruzji dowiodły, że na obecnych obszarach tych państw miedź była znana ok. 3500 r. p.n.e. (a nawet prawdopodobnie ok. 4000 r. p.n.e.). Początkowo była ona uważana – podobnie jak złoto – za drogocenny kruszec, a w związku z tym nie stosowano jej do celów przemysłowych na szerszą skalę. Zob. D.M. Lang, *op. cit.*, s. 66.

46 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, s. 16.

47 T. Bodio, *Wprowadzenie: z badań nad przywództwem i elitami politycznymi Kaukazu*, [w:] T. Bodio (red.), *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2012, s. 17.

48 W połowie VI w. miejsce Medii zajęło państwo Achemenidów. Jego założycielem był król grupy plemion perskich Cyrus II, który początkowo był wasalem Medii. W 550 r. p.n.e. zadał on jej druzgocącą klęskę i podporządkował ją sobie, przyjmując tytuł króla Medii, zachowując jednocześnie dawny tytuł króla Persji.

w VII w. p.n.e.⁴⁹ Zdaniem historyków, Herodot odwiedził wybrzeże Morza Kaspijskiego i był zaznajomiony z tym terytorium⁵⁰.

Wiele cennych informacji o Kaukazie zostało ujętych w dziele Strabona zatytułowanym *Geografia*⁵¹. W swej pracy ujął on wiele cennych informacji o geografii, historii i etnografii Azerbejdżanu, a także o innych obszarach Zakaukazia. Strabon na stronach swego dzieła wymienia liczne rzeki i miasta obecnego Azerbejdżanu⁵². Również z pracy jego autorstwa pochodzą informacje dotyczące religijności mieszkańców tego kraju⁵³. Strabon zawarł opisy istniejących w ówczesnej Albanii Kaukaskiej kultów lunarnych, solarnych i astralnych.

Niezwykle cennym źródłem informacji o Kaukazie i krainach zakaukaskich jest praca Klaudiusza Ptolemeusza zatytułowana *Geografia*⁵⁴. W dziele tym ujęte zostały liczne opisy geograficzne oraz ukazane nowe fakty, o których do tej pory nie pisano. Ważne miejsce w tej pracy zajmuje opis takich krain zakaukaskich, jak Kolchida, Albania Kaukaska, Wielka Armenia czy Iberia. Szczególnie interesujące opisy zawiera część pracy Ptolemeusza traktująca o Albanii Kaukaskiej⁵⁵.

Według opisów dokonanych przez Ptolemeusza Albania Kaukaska zajmowała rozległy obszar, obejmujący swym zasięgiem Szirwan (centralną część dzisiejszego Azerbejdżanu) i Kachetię. Przywołuje on szczegółowe informacje zarówno o samej Albanii Kaukaskiej, jak i o jej miastach. Opisana została także jej stolica – Kabały.

Poszerzone informacje o terytorium dzisiejszego Azerbejdżanu odnaleźć można w źródłach arabskich⁵⁶. Słynny arabski geograf, podróżnik i pisarz Al Masudi⁵⁷, określany mianem „arabskiego Herodota”⁵⁸, przemierzając kraje wschodnie, odwiedził Szirwan i popłynął wzdłuż wybrzeża Morza Kaspijskiego⁵⁹.

49 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 78 i nast. Więcej zob. w: R.S. Wójcikowski, *Imperium medyjskie – fikcja czy rzeczywistość?*, [w:] C. Galewicz, J. Pstrusińska, L. Sudyka (red.), *Zrozumieć Eurazję: od starożytności do czasów współczesnych*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2007, s. 269–307.

50 С.С. Велиев, *Древний, древний Азербайджан (Историко-географические очерки)*, Издательство Гянджлик Баку 1983, s. 89.

51 A. Pacewicz, *Strabon, Geografia XVII*, 36, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2007, nr 2972, s. 89.

52 К.Г. Алиев, *Античные источники по истории Азербайджана*, Элм, Баку 1987, s. 11.

53 K. Brataniec, *Współczesny islam w Azerbejdżanie – ciągłość czy zmiana w kontekście praw człowieka*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2019, nr 4, s. 118.

54 W. Daszkiewicz, *Źródła ekspansji cywilizacji europejskiej*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2016, nr 3, s. 101.

55 Ф.Л. Османов, *История и культура Кавказской Албании IV век д.н.э-III век н.э. (на основании археологических материалов)*, Тахсил, Баку 2006, s. 8.

56 Więcej zob. w: З.М. Буниятов, *Азербайджан в VII–IX вв.*, Издательство АН Азербайджанской ССР, Баку 1965.

57 Al Masudi (895–957) – autor wielotomowego opisu dziejów i geografii świata.

58 K. Łapiński, *Simplikios, czytelnik Epikteta*, „Przegląd Filozoficzno-Literacki” 2014, nr 3–4, s. 42.

59 Д.В. Миккульский, *Арабский Геродот, Алетейа*, Москва 1998, s. 85.

Za geografa azerbejdżańskiego uważany jest Abd ar-Raszid ibn Salich ibn Newi al-Bakuwi, pochodzący z Baku⁶⁰. W jego dziele odnaleźć można szczegółowe opisy miast i osiedli Azerbejdżanu, a zwłaszcza Baku, obszerne informacje geograficzne oraz opisy gospodarki na tych terenach, w tym sposobów wydobywania ropy naftowej i soli kamiennej, jak również problematykę związaną z handlem jedwabiem⁶¹. Inny podróżnik arabski Al Bakr w swojej książce *Drogi i kraje* podaje informacje o górach Kaukazu, pustyniach, Morzu Kaspijskim i innych miejscach znajdujących się na terytorium obecnego Azerbejdżanu⁶².

Badania archeologiczne prowadzone na terenach zajmowanych przez dzisiejszą stolicę Azerbejdżanu wskazują, że osadnictwo istniało tu już w VII w. W IX w. Baku było ważnym punktem handlowym. Świadczą o tym źródła arabskie – w tym bowiem okresie miasto znajdowało się pod panowaniem Arabów. W okresie rozpadania się kalifatu arabskiego (X–XI w.) umocnili swą pozycję na tym obszarze azerbejdżańscy władcy feudalni. Największym i najbogatszym było państwo Szirwan ze stolicą w Szemachu, znajdującym się 120 km od Baku. W jego skład wchodziła również stolica obecnego Azerbejdżanu.

W średniowieczu Azerbejdżan doświadczał licznych najazdów Persów, Arabów, plemion tureckich oraz Mongołów. Opanowanie jego terytorium przez wojska mongolskie miało duże znaczenie dla dalszego rozwoju społecznego i gospodarczego tego państwa. Mongołowie wkroczyli na terytorium dzisiejszego Azerbejdżanu w 1220 r., a po jego zdobyciu skierowali się na teren wschodniej Gruzji.

Władza Złotej Ordy na obszarze Kaukazu Południowego osłabła dopiero pod koniec lat 50. XIII w. W 1260 r. niemalże całe terytorium obecnego Azerbejdżanu zostało opanowane przez Hulagu-chana. W wyniku tego podboju powstało nowe państwo mongolskie, którego terytorium rozciągało się od Azji Środkowej po brzegi Eufratu (w pewnym okresie nawet po brzegi Morza Śródziemnego) oraz od Kaukazu po wybrzeża Zatoki Perskiej⁶³.

W średniowieczu w Azerbejdżanie miały miejsce ruchy wyzwolenicze i antyfeudalne. Do najważniejszych z nich zaliczyć należy wystąpienia chłopskie o przesłankach religijnych (ruch mazdaski) oraz powstanie pod wodzą Babaka.

Od drugiej połowy IX w. nastąpił proces formowania się wielu samodzielnych państw, któremu towarzyszyło ożywienie zarówno w życiu gospodarczym, jak i kulturalnym Azerbejdżanu. W okresie tym miał miejsce także rozwój wielu miast,

60 Więcej zob. w: С.Б. Ашурбейли, *Абдар-Рашид Бакуви – азербайджанский ученый-географ начала XV вв.*, „Известия АН Азербайджанской ССР” 1958, № 5, s. 33–40.

61 Opisy te zostały ujęte w dziele *Tachis al-asar wa adzaib al-malik al-kachchar* pochodzącym z początków XV w. Zob. Ал-Бакуви, *Сокращение книги о „памятниках” и чудеса царя могучего. Китаб талхис ал-асар ва’аджа’иб ал-малик ал-каххар*, Директ-Медиа, Москва 2010.

62 М.П. Згурская, А.Н. Корсун, Н.Е. Лавриненко, *Загадки истории. Факты, открытия, люди*, Фолио, Харьков 2013, s. 93.

63 В. Baranowski, К. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, s. 79.

spośród których wymienić należy Baku, Bardę, Szemachę, Gandzę i Tebriz. Miasta te stały się wielkimi ośrodkami handlowymi i rzemieślniczymi.

W XI w. Azerbejdżan był nękany najazdami Turków seldżuckich, zaś od końca XIV w. na tym obszarze zaczęły kształtować się państwa feudalne, spośród których największe znaczenie miało państwo Szirwanu.

Ogromnie ważne w rozwoju Azerbejdżanu było utworzenie na jego terytorium w XVI w. państwa Safawidów. Jak dowodzi B. Gafurow:

W w. XV Safawidowie opierali się na koczowniczych plemionach tureckich zamieszkujących tereny irańskiego Azerbejdżanu. W sprawach duchownych i politycznych podlegali oni szajchom safawidzkim. Ci szajchowie pod koniec XV w. dokonywali łupieżczych wypraw, początkowo na kraje niemuzułmańskie, a następnie rozpoczęli walkę z niektórymi władcami muzułmańskimi – ale prawdziwy sukces odniósł dopiero Isma'il I: po podbiciu Tebrizu uczynił go swą stolicą i w r. 1501 przyjął tytuł szahinszaha Iranu. W krótkim czasie, wykorzystując waśnie różnych władców, Kyzylbaszowie z Isma'imem I na czele, zawiładnęli całym Iranem Zachodnim⁶⁴.

Istotną rolę w XVI w. w Azerbejdżanie odgrywał handel jedwabiem szemachskim. Przez Azerbejdżan biegły drogi handlowe do Indii oraz Chin. W latach 60. XVI w. urzędnik Kompanii Moskiewskiej⁶⁵ A. Jenkinson uzyskał od władcy Szirwanu zezwolenie na handel w granicach tego państwa⁶⁶.

W XVI w. Azerbejdżan stał się areną zaciętej walki między Persją a Turcją, w wyniku której znalazł się pod panowaniem Persji.

W okresie panowania Piotra I Rosja zajęła Derbent (w 1722 r.), Baku (w 1724 r.) oraz wiele prowincji perskich. Głównym celem rosyjskich wypraw przeciwko Persji było opanowanie nadkaspjskiej drogi handlowej. Zdaniem W.A. Serczyka, to właśnie zainteresowania handlowe Rosji były tym czynnikiem, który odgrywał decydującą rolę w wojennych planach Piotra I⁶⁷. Jak pisze ten autor:

W lipcu 1723 r. Baku zostało opanowane przez siły rosyjskie, za co twórca tego sukcesu – Matiuszkin – otrzymał awans na generał-lejtnanta. Persowie byli skłonni do ustępstw i 12 (23) września 1724 r. w Petersburgu podpisano układ pokojowy z przedstawicielami szacha⁶⁸.

W 1806 r. cały północny Azerbejdżan, a wraz z nim Baku, wszedł w skład państwa rosyjskiego. L. Bazyłow dowodzi, że za przyczynę wojny rosyjsko-perskiej, która była prowadzona w latach 1804–1813, uznać należy przyłączenie Gruzji do Rosji⁶⁹. W jej

64 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 546–547.

65 Kompania Moskiewska powstała w Londynie 18 grudnia 1551 r. Spółka ta w 1555 r. została objęta protektorem królewskim i otrzymała wyłączność na handel z Rosją.

66 Por. M. Rewizorski, *Korporacje transnarodowe i globalizacja: rozważania o genezie i ewolucji przedsiębiorstw wielonarodowych do 1929 r.*, „Studia Gdańskie” 2011, nr XXIX, s. 325–326; B. Krysztopa-Czupryńska, *Interlopersi – kupcy czy szmuglerzy?*, „Echa Przeszłości” 2001, nr 2, s. 49 i nast.

67 W.A. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Ossolineum, Wrocław 1990, s. 218–219.

68 *Ibidem*, s. 220.

69 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 106.

trakcie wojska perskie poniosły straty, co umożliwiło stronie rosyjskiej opanowanie kilku chanatów zakaukaskich oraz zajęcie wspomnianego wcześniej Derbentu i Baku⁷⁰. Mimo tak pomyślnego rozwoju sytuacji dla Rosji wojna nie zakończyła się w krótkim czasie, gdyż komplikowały ją niekorzystnie rozwijające się stosunki pomiędzy Rosją a Turcją.

Wygrana Rosji w wojnie z Persją była możliwa dopiero w 1813 r. Zakończyła się ona podpisaniem 30 września (12 października) tegoż roku traktatu pokojowego w Giulistanie, na mocy którego Rosji został przyznany północny Azerbejdżan.

10 (22) lutego 1828 r. w Turkmanczaju podpisano układ pokojowy między Rosją a Persją. Jak podaje L. Bazyłow, na mocy tego układu Persja zrzekła się pretensji do północnego Azerbejdżanu, oddając Rosji chanat erywański i nachiczewański⁷¹. Zobowiązała się ona ponadto do zapłaty kontrybucji. Oprócz tego kupcy rosyjscy otrzymali w Persji specjalne przywileje, a na Morzu Kaspijskim flotę wojenną mogła utrzymywać tylko Rosja⁷². Sygnatariuszami tego traktatu byli Aleksandr Gribojedow, reprezentujący interesy Rosji, oraz książę Abbas Mirza – gubernator Azerbejdżanu, popierany przez Rosję i Wielką Brytanię następcą perskiego tronu⁷³.

Zderzenie się interesów politycznych i ekonomicznych Rosji carskiej z interesami mocarstw europejskich na Bliskim Wschodzie doprowadziło do wybuchu wojny krymskiej (1853–1856), którą Rosja przegrała. Zarówno skutki tej wojny, jak i nasilenie się buntów chłopskich zmusiło cara w 1861 r. do przeprowadzenia reformy właszczeniowej.

Istotne znaczenie dla rozwoju gospodarczego Azerbejdżanu miała budowa linii kolejowych łączących jego największe miasta z miastami położonymi na obszarze Kaukazu Południowego. Jak podaje W. Zajączkowski, na Zakaukaziu pierwsze tory kolejowe zostały położone już w 1873 r.⁷⁴ Początkowo inicjatywa ta, mająca charakter militarny, nabrała innego znaczenia ze względu na odkrycie w Gruzji złóż manganu i węgla kamiennego, a w Azerbejdżanie – złóż ropy naftowej. Warto podkreślić, że na przełomie XIX i XX w. z obszaru Azerbejdżanu pochodziła ponad połowa ropy naftowej wykorzystywanej na świecie⁷⁵.

70 *Ibidem*.

71 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 207.

72 *Ibidem*.

73 M. Abassy, *Śmierć Aleksandra Gribojedowa w Persji*, s. 161.

74 W. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 60.

75 P. Kwiatkiewicz, *Azerbejdżan: polityczne i ekonomiczne uwarunkowania eksportu ropy i gazu*, „Polityka Energetyczna” 2007, nr 10, s. 580.

3. Historia Azerbejdżańskiej SRR, jej ludność i gospodarka

Azerbejdżańska SRR została utworzona 28 kwietnia 1920 r. Zajmowała ona obszar o powierzchni 86,6 tys. km². W 1923 r. w jej ramach utworzono Nagornokarabachski Obwód Autonomiczny, zaś w 1924 r. – Nachiczewańską ASRR. Jej stolicą uczyniono Baku.

Od końca XIX w. miasto to stanowiło główny ośrodek przemysłu Azerbejdżanu, przede wszystkim szybko rozwijającego się przemysłu naftowego. Był to jeden z najważniejszych okręgów przemysłowych Związku Radzieckiego. W Baku – oprócz przemysłu naftowego – był rozwinięty także przemysł chemiczny, maszynowy, materiałów budowlanych, jak również przemysł lekki i spożywczy. Znajdowały się też tam stocznie i warsztaty remontowe. Miasto to łączył z Moskwą szlak wodny przez Morze Kaspijskie i Wołgę. Było ono głównym węzłem komunikacji kolejowej i drogowej w Azerbejdżańskiej SRR. W okresie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (1941–1945) rejon Baku pełnił funkcję arsenału sił zbrojnych Związku Radzieckiego. Na terytorium Azerbejdżańskiej SRR sformowano dziewięć dywizji strzeleckich oraz trzy dywizje górskie⁷⁶.

Najbardziej zaludnionym obszarem Azerbejdżańskiej SRR był Półwysep Apszeoński (głównie sama stolica oraz jej bliskie okolice). Gęsto zaludnionymi obszarami były także okolice Kirowabadu, a także Nizina Lenkorańska. Największą liczbę mieszkańców Azerbejdżańskiej SRR skupiały Baku, Kirowabad, Sumgait, Ali-Bajramły, Mingeczaur, Lenkoran, Nachiczewan oraz Stepanakert.

Dominującą narodowością wykazywaną we wszystkich spisach powszechnych przeprowadzonych w 1926, 1939, 1979 i 1989 r. byli Azerbejdżanie. Ich udział wahał się od 60,8% w 1939 r. do 82,7% w 1989 r. B. Baranowski i K. Baranowski tak charakteryzują pochodzenie antropologiczne Azerbejdżan:

Pod względem antropologicznym (rasowym) Azerbejdżanie są bardzo bliscy mieszkańcom północnego Iranu czy Dagestanu. Natomiast od Ormian i Gruzynów różnią się w niewielkim stopniu mniejszą intensywności owłosienia twarzy i ciała u mężczyzn oraz ciemniejszą barwą skóry⁷⁷.

Terytorium Azerbejdżańskiej SRR zamieszkiwali także Ormianie, Rosjanie, Tałysze i Lezgini (zob. tabela 5.1).

76 M. Więckowski, *Narody nierosyjskie w Armii Czerwonej podczas II wojny światowej*, „Poligarchia” 2016, nr 1, s. 87.

77 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, op. cit., s. 15.

Tabela 5.1. Skład narodowościowy ludności Republiki Azerbejdżanu według wyników spisu powszechnego z 1926, 1939, 1979 i 1989 r.

Narodowość	1926 r.		1939 r.		1979 r.		1989 r.	
	Liczba ludności	Udział (%)	Liczba ludności	Udział (%)	Liczba ludności	Udział (%)	Liczba ludności	Udział (%)
Ludność ogółem	2 189 271	100,0	3 054 313	100,0	5 864 334	100,0	7 021 200	100,0
Azerbejdżanie	1 425 385	65,1	1 856 418	60,8	4 708 800	78,1	5 805 000	82,7
Ormianie	310 310	19,8	255 225	8,4	475 500	7,9	390 500	5,6
Rosjanie	238 155	10,9	548 351	18,0	475 300	7,9	392 300	5,6
Tałysze	77 323	3,5	87 504	2,9	*	*	21 200	1,0
Lezgini	37 251	1,7	111 603	3,7	158 100	2,6	171 400	2,4

Legenda:

* W spisie powszechnym z 1979 r. Tałysze zostali ujęci jako Azerbejdżanie.

Źródło: *Всероссийная перепись населения 1937 года*, www.demoscope.ru (dostęp: 22.11.2022);

Всероссийная перепись населения 1939 года, www.demoscope.ru (dostęp: 22.11.2022);

Всероссийная перепись населения 1979 года, www.demoscope.ru (dostęp: 22.11.2022);

Всероссийная перепись населения 1989 года, www.demoscope.ru (dostęp: 22.11.2022).

Ormianie skupieni byli przede wszystkim w Nagornokarabachskim Obwodzie Autonomicznym, jak również w miastach, Gruzini mieszkali głównie na zachodzie Azerbejdżanu, Rosjanie – w szczególności w Baku, a także w innych dużych miastach, zaś Tałysze głównie na Nizinie Lenkorańskiej⁷⁸.

W latach 30. XX w. w Azerbejdżanie rozwinęły się takie branże, jak przemysł chemiczny, budowy maszyn, spożywczy oraz przemysł lekki. W okresie tym powstały wielkie zakłady przemysłowe w Baku, Kirowabadzie i Chaczmasie. W stolicy Azerbejdżanu zbudowano zakłady destylacji ropy naftowej, odlewnię stali, wytwórnię karbidu, zakłady cementowe, a także zakłady budowy maszyn. W Kirowabadzie powstała fabryka perkali, zaś w Chaczmasie – zakład produkcji konserw.

Główną dziedzinę gospodarki Azerbejdżanu o znaczeniu światowym stanowił przemysł naftowy rozwinięty na Półwyspie Apszerońskim (w pobliżu Baku). Wydobywane była także ruda żelaza (w Daszkesanie) oraz ałunit (w Zagliku). W Nachiczewańskiej ASRR wydobywano sól kamienną oraz metale kolorowe. Ropa naftowa była transportowana w dwóch kierunkach – Morzem Kaspijskim w kierunku północnym przez Astrachań na Wołgę oraz w kierunku zachodnim do Batumi, przy czym transport ten odbywał się zarówno rurociągiem, jak i drogą kolejową. Istotne znaczenie miał naftociąg Baku–Tbilisi oraz gazociąg Karadag–Kirowabad–Akstafa i Karadag–Baku. Ropa naftowa wydobywana na terytorium Azerbejdżańskiej SRR była przerabiana w rafineriach usytuowanych w Baku.

⁷⁸ N. Barański, *op. cit.*, s. 405.

W Azerbejdżańskiej SRR ogromnie ważny był transport morski. Pomiędzy Baku a Krasnozawodzkim odbywały się regularne przewozy promowe. Wielkie znaczenie dla gospodarki Azerbejdżanu miał port w Baku, który pod względem wielkości obrotu towarowego zajmował pierwsze miejsce na Zakaukaziu. Ważną rolę w gospodarce Azerbejdżanu odgrywało rybołówstwo – głównie w dolnym biegu Kury i na całym wybrzeżu Morza Kaspijskiego. Dzięki połowom prowadzonym w tych rejonach pozyskiwano wiele cennych gatunków ryb oraz kawior.

W Azerbejdżańskiej SRR rozwinięty był przemysł ciężki, w którym dominującą rolę odgrywał przemysł naftowy. Ponad połowa ropy naftowej wydobywanej na obszarze Azerbejdżanu pochodziła z dna Morza Kaspijskiego. Dość dobrze rozwinięta była baza energetyczna tego kraju. Elektrownie ciepłe umiejscowione były na Półwyspie Apszerońskim, w Sumgaicie i w Ali-Bajramły, zaś elektrownie wodne – mingezcaurska (na Kurze) i madagiska (na Terterze) – dostarczały dodatkowej energii dla potrzeb przemysłu tego kraju.

Istotne znaczenie dla rozwoju gospodarczego Azerbejdżanu miała metalurgia, której szybki rozwój nastąpił po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Ważną rolę odegrała budowa fabryki rur walcowanych, która powstała w Sumgaicie. Zaspakajała ona potrzeby przemysłu naftowego i gazowego Azerbejdżanu. Znaczącym wydarzeniem dla rozwoju gospodarczego tego kraju była budowa zakładu produkującego aluminium, a w późniejszym okresie (w 1965 r.) – huty aluminium w Kirowabadzie. Dla potrzeb tego zakładu eksploatowano ałuniny zaglickie. W republice eksploatowano także rudę żelaza oraz kobalt. Ruda żelaza była wydobywana w rejonie Daszkesanu i przesyłana do huty w Rustawi znajdującej się na terytorium Gruzińskiej SRR.

Największe przedsiębiorstwa przemysłu maszynowego znajdowały się w Baku, Kirowabadzie oraz w Kazanbułagu. Wytwarzały one tak istotne dla rozwoju przemysłowego Azerbejdżanu wyroby przemysłowe, jak urządzenia wiertnicze, pompy głębinowe, wirniki i łożyska. Natomiast największe przedsiębiorstwa przemysłu elektrotechnicznego ulokowane były w takich miastach, jak Baku, Mingeczaur, Kirowabad, Nachiczewan, Stepanakert, Saljany i Kuba. Zakłady te produkowały przede wszystkim instalacje elektryczne, materiały izolacyjne oraz aparaturę oświetleniową.

Ważną rolę w rozwoju gospodarczym Azerbejdżańskiej SRR odgrywał także przemysł chemiczny, który rozwinął się dzięki istnieniu na terytorium tej republiki bogatej bazy surowcowej. W azerbejdżańskim przemyśle chemicznym wykorzystywano głównie takie surowce mineralne, jak ropa naftowa, gaz ziemny, ałunit oraz piryt siarkowy. Największe zakłady przemysłu chemicznego ulokowane były w takich miastach, jak Baku, Sumgait, Karadag oraz Niefteczafa. W Baku wytwarzano kwas siarkowy, jod i brom, w Sumgaicie – kauczuk syntetyczny, sodę kaustyczną i kwas siarkowy, w Karadagu – nawozy mineralne, natomiast Niefteczafa specjalizowała się – podobnie jak Baku – w produkcji jodu i bromu.

Rozwój gospodarczy Azerbejdżanu wspierany był też przez przemysł materiałów budowlanych. Na obszarze tego kraju powstało wiele zakładów, spośród których

największe znaczenie miał zakład w Karadagu specjalizujący się w produkcji cementu portlandzkiego. Był to jeden z największych tego typu zakładów na terytorium całego ZSRR. Ponadto w Azerbejdżańskiej SRR prowadziły działalność liczne zakłady produkujące konstrukcje żelbetonowe, cegły, dachówki, cement oraz wyroby ceramiczne i gipsowe.

Ważne znaczenie dla rozwoju gospodarczego Azerbejdżanu miała budowa wielkiej walcowni rur znajdującej się na północny wschód od Baku⁷⁹. Z metalu, który dostarczany był przez Hutę Zakaukaską położoną w pobliżu Tbilisi, produkowano rury stosowane do wydobywania i przepompowywania ropy naftowej.

Znacząca rola w Azerbejdżańskiej SRR przypadła także przemysłowi lekkiemu. W produkcji wykorzystywana była przede wszystkim bawełna. Surowiec ten wykorzystywano w licznych zakładach bawełnianych, a także w zakładach odziarniania bawełny. W Azerbejdżanie działały także zakłady jedwabnicze. Produkcja tkanin bawełnianych koncentrowała się przede wszystkim w Baku, Kirowabadzie i Mingeczaurze, wełnianych – w Baku i Kirowabadzie, zaś tkanin jedwabnych – w Stepanakercie, Nusze i Ordubadzie. Natomiast zakłady odziarniania bawełny były zlokalizowane przede wszystkim na obszarze Niziny Kurańskiej oraz w dolinie Araksu.

Nie mniej ważną funkcję w Azerbejdżanie pełnił przemysł spożywczy. Ze względu na położenie tego kraju nad Morzem Kaspijskim najbardziej rozwinął się przemysł rybny. Powstały wielkie kombinaty rybne, w tym najważniejsze – bankowski i sarański. Dostarczały one przetwory oraz czarny kawior. Ważne znaczenie miał także przemysł konserwowy. Wytwórnice konserw owocowych i warzywnych powstały w Ordubadzie, Kubie, Lenkoranie, Chaczmasie, a także w Belokanach, Zakatałach, Udżarach i Kachi. Długie tradycje w Azerbejdżanie ma przemysł winiarski. Winnice skoncentrowane były na Półwyspie Apszerońskim, w okolicach Kirowabadu, Nachiczewania, Szemachy, Tauzu, Stepanakertu, jak również Akstafy, Iliczewska, Mardakertu, Geoczaju i Martuni.

W Azerbejdżańskiej SRR rozwinęła się także produkcja oleju (głównie w Kirowabadzie). Dużą rolę odgrywał też przemysł mięsny, młynarski, tytoniowy, herbaciany (głównie na Nizinie Lenkorańskiej i w Zakatałach). Warto nadmienić, że Azerbejdżańska SRR stała się drugim – po Gruzjińskiej SRR – producentem herbaty w Związku Radzieckim.

Znacząca dla rozwoju rolnictwa Azerbejdżanu była budowa systemów melioracyjnych na obszarze stepu Miłskiego, Szyrwańskiego i Mugańskiego, a także wykorzystanie szczególnych właściwości Niziny Lenkorańskiej. Obszar ten cechuje się wilgotnym, podzwrotnikowym klimatem, co umożliwiło rozwój warzywnictwa oraz uprawę ryżu. W późniejszym okresie na tym obszarze rozpoczęto uprawę drzew cytrusowych, dających obfite urodzaje mandarynek, pomarańczy i cytryn oraz uprawę herbaty.

79 N. Barański, *op. cit.*, s. 411.

Najbardziej rozwiniętymi rolniczo obszarami w Azerbejdżańskiej SRR były niziny. Głównymi rejonami rolniczymi republiki były trzy stępy – Mugański, Miłski oraz Szyrwański – położone na najniższych obszarach Azerbejdżanu nad rzeką Kurą. Uprawa ziemi na tych terenach odbywała się za pomocą sieci kanałów nawadniających.

Istotne znaczenie dla rozwoju przemysłu i rolnictwa Azerbejdżanu miała budowa mingeczaurskiego hydrowężła na rzece Kurze. Zaporą zbudowaną na tej rzece w 1953 r. utworzyła ogromny zbiornik wodny określany mianem „Morza Mingeczaurskiego”⁸⁰. Jego powierzchnia wynosi 625 km², długość – 75 m, szerokość – 25 km, zaś maksymalna głębokość – 75 m. W tym zbiorniku znajduje się wiele gatunków cennych ryb wykorzystywanych gospodarczo⁸¹.

W rolnictwie Azerbejdżańskiej SRR dominowała uprawa bawełny, która była skoncentrowana głównie na Nizinie Kurańskiej. Istotnym osiągnięciem w rolnictwie tej republiki było wprowadzenie najcenniejszych gatunków bawełny, których włókno służy do wytwarzania takich cienkich tkanin, jak batyst czy markizeta⁸². Istotne znaczenie w rolnictwie Azerbejdżanu odgrywała także uprawa tytoniu. Jego plantacje znajdowały się głównie na przedgórzach Wielkiego i Małego Kaukazu, w Nachiczewańskiej ASRR oraz na południu Azerbejdżanu. Azerbejdżańska SRR była jedyną republiką Związku Radzieckiego, na terytorium której uprawiano szafran (na Półwyspie Apszerońskim).

Istotne znaczenie w rolnictwie Azerbejdżanu miały zboża. Zasadniczą funkcję pełniła pszenica. Ponadto uprawiano (na znacznie mniejszych arealach) jęczmień, ryż, kukurydzę, ziemniaki, warzywa oraz rośliny basztanowe⁸³. W Azerbejdżanie rozwinęła się uprawa oliwek, fig, granatów, migdałów, a także owoców cytrusowych.

W rolnictwie Azerbejdżanu ważną rolę odgrywała hodowla. W kraju wyhodowana została nowa odmiana owiec cienkorunnych – merynosa azerbejdżańskiego – oraz bydła rogatego – azerbejdżańska brunatna. Hodowla owiec koncentrowała się w rejonach podgórskich, zaś bydła – w południowych i południowo-zachodnich częściach kraju. Powszechna była także hodowla trzody chlewnej – głównie w okolicach Baku, jak również w Nagornokarabachskim Obwodzie Autonomicznym.

80 С.М. Пастухов, Х.С. Османов, *Особенности каскадного расположения гидроузлов Азербайджанской Республики*, „Вестник Университета гражданской защиты МЧС Беларуси” 2020, № 4, s. 419.

81 Więcej zob. w: А.Г. Касымов, *Гидрофауна Нижней Куры и Мингечаурского водохранилища*, Издательство АН Азербайджанской ССР, Баку 1965; Т.К. Микаилов, *Зависимость паразитофауны рыб Мингечаурского водохранилища от сезона года*, „Известия АН Азербайджанской ССР” 1963, № 4, s. 35–40; Ю.А. Абдурахманов, *Рыбы пресных вод Азербайджана*, Издательство АН Азербайджанской ССР, Баку 1962.

82 *Ibidem*.

83 Rośliny basztanowe – grupa roślin z rodziny dyniowatych, do których należą m.in. arbuzy, dynia i tykwa.

Ze względu na dogodne położenie i duże nasłonecznienie na obszarze Azerbejdżańskiej SRR rozwinęło się jedwabnictwo. Było ono skoncentrowane przede wszystkim w rejonie nucha-zakatałskim. Jedwabnictwo rozwinęło się też w Nagornokarabachskim Obwodzie Autonomicznym, Nachiczewańskiej ASRR (w jej części wschodniej) oraz w zachodniej części Niziny Kurańskiej. Azerbejdżańska SRR zajmowała trzecie miejsce w Związku Radzieckim w produkcji kokonów (po Uzbeckiej i Gruzińskiej SRR).

Sadownictwo, jedwabnictwo i uprawa tytoniu były rozwinięte przede wszystkim na wilgotnych południowych przedgórzach i w dolinach górskich Kaukazu Wielkiego⁸⁴. Sadownictwo rozwinęło się głównie w takich częściach Azerbejdżanu, jak rejon kubiński oraz rejon Nuchy i Szemachy. Przemysł jedwabniczy dominował w Nusze, a także w rejonie Szemachy. Istotne znaczenie w całej Azerbejdżańskiej SRR miało chałupnictwo, w tym tkanie dywanów, obróbka wełny i jedwabiu.

Dużą rolę w rozwoju Azerbejdżanu odegrała Nachiczewańska ASRR oraz Nagornokarabachski Obwód Autonomiczny.

Nachiczewańska ASRR została utworzona 9 lutego 1924 r. Zajmowała ona obszar 5,5 tys. km² i była położona w dolinie środkowego Araksu. Jej centrum administracyjnym był Nachiczewan. W mieście tym znajdowały się liczne zakłady – elektrotechniczne, winiarskie, meblarskie i mięsne. W Ordubadzie rozwinięty był przemysł jedwabniczy, w Abrakunisie – winiarski, zaś w Ilczewsku funkcjonowały oczyszczalnie bawełny.

Na obszarze Nachiczewańskiej ASRR znajdowały się złoża soli kamiennej, rudy metali kolorowych oraz różnorodne surowce budowlane. Wykorzystanie tych surowców umożliwiło rozwój azerbejdżańskich przedsiębiorstw górniczych, eksploatujących metale kolorowe oraz kopalni soli. W rolnictwie Nachiczewańskiej ASRR – podobnie jak na terytorium całego Azerbejdżanu – dominowała uprawa bawełny. Uprawiano ponadto tytoń oraz winorośle, rozwinęły się także hodowla jedwabników, uprawa zbóż oraz hodowla zwierząt gospodarskich

Nagornokarabachski Obwód Autonomiczny został utworzony 7 lipca 1923 r. Zajmował on terytorium 4,4 tys. km² i był położony w górach Małego Kaukazu. Jego centrum administracyjnym był Stepanakert. Obwód ten zamieszkiwany był głównie przez Ormian oraz Azerbejdżanów. Na jego obszarze rozwinięty był przemysł winiarski, jedwabniczy, duże znaczenie miało także tkactwo dywanów. Istotną rolę odgrywało rolnictwo, w którym dominowała uprawa winorośli, zbóż, hodowla jedwabników oraz zwierząt gospodarskich.

84 N. Barański, *op. cit.*, s. 407.

4. Gospodarka i ludność Republiki Azerbejdżanu

Republika Azerbejdżanu jest państwem zamieszkanym przez 10 119,1 tys. osób. Liczba ludności tego kraju od 2021 r. systematycznie rosła. W latach 2012–2021 udział ludności zamieszkującej w miastach wahał się od 52,8% w latach 2019–2020 do 53,2% w 2014 r. (zob. tabela 5.2). Znacząca liczba mieszkańców Azerbejdżanu utrzymuje się z rolnictwa, dlatego też udział ludności zamieszkującej na wsiach jest o wiele wyższy niż w sąsiednich krajach.

Tabela 5.2. Ludność Republiki Azerbejdżanu (na początek roku) (tys. osób)

Lata	Ludność ogółem	Ludność zamieszkująca			
		w miastach		na wsi	
		osób	(%)	osób	(%)
2012	9 235,1	4 888,7	52,9	4 346,4	47,1
2013	9 356,5	4 966,2	53,1	4 390,3	46,9
2014	9 477,1	5 045,4	53,2	4 431,7	46,8
2015	9 593,0	5 098,3	53,1	4 494,7	46,9
2016	9 705,6	5 152,4	53,1	4 553,2	46,9
2017	9 810,0	5 199,0	53,0	4 611,0	47,0
2018	9 898,1	5 237,8	52,9	4 660,3	47,1
2019	9 981,5	5 273,9	52,8	4 707,6	47,2
2020	10 067,1	5 312,0	52,8	4 755,1	47,2
2021	10 119,1	5 358,5	53,0	4 760,6	47,0

Źródło: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı, www.president.az (dostęp: 27.11.2022).

Językiem urzędowym w Azerbejdżanie jest azerbejdżański. Należy on do grupy języków turkijskich. Duże znaczenie w tym kraju ma język rosyjski, którym posługują się głównie przedstawiciele starszego pokolenia. Język angielski ma jak na razie marginalne znaczenie – z wyjątkiem stolicy Azerbejdżanu, w której zarejestrowana jest niemalże połowa przedsiębiorstw tego kraju.

W tabeli 5.3 zaprezentowano podział ludności Republiki Azerbejdżanu według narodowości, swobodnie posługującymi się innymi językami niż język ojczysty.

Tabela 5.3. Podział ludności Republiki Azerbejdżanu według narodowości i języka ojczystego i swobodnie posługujących się innymi językami (na podstawie spisu ludności z 2009 r.)

Narodowości	Pochodzenie etniczne (tys. osób)	Udział osób uznających język narodowy jako ojczysty	Języki, którymi ludność Azerbejdżanu posługuje się płynnie			
			narodowy	azerbejdżański	rosyjski	angielski
Populacja ogółem	8 922,4	98,4	98,8	98,6	7,6	0,8
Azerowie	8 172,8	99,7	99,9	–	6,7	0,8
Lezgini	180,3	90,1	91,7	96,3	23,7	0,7
Ormianie	120,3	98,9	99,2	42,9	–	0,9
Rosjanie	119,3	99,9	99,9	0,2	0,1	0,0
Tałysze	112,0	42,5	43,0	99,8	5,9	0,2
Awarowie	49,8	93,3	94,1	99,4	18,1	0,2
Turcy	38,0	83,7	85,5	99,7	11,0	0,6
Tatarzy	25,9	93,2	93,6	22,7	12,1	0,5

Źródło: *Statistical Yearbook of Azerbaijan 2021*, The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, Baku 2021, s. 61.

Terytorium Republiki Azerbejdżanu podzielone jest na 13 regionów ekonomicznych cechujących się odmiennym potencjałem gospodarczym i specyficznymi uwarunkowaniami fizycznogeograficznymi⁸⁵.

Stopa bezrobocia w Azerbejdżanie w 2020 r. kształtowała się na poziomie 7,2%, natomiast w 2019 r. wynosiła 4,8%⁸⁶. Najwięcej zarejestrowanych miejsc pracy jest w Baku. W stolicy Azerbejdżanu w 2019 r. prowadziło działalność gospodarczą 47,9% przedsiębiorstw zarejestrowanych w tym kraju, a w 2020 r. – 47,6% azerbejdżańskich jednostek gospodarczych⁸⁷.

W Azerbejdżanie systematycznie rośnie liczba zarejestrowanych mikro, małych i średnich przedsiębiorstw – o ile w 2019 r. było ich 271 340, to w 2020 r. na obszarze tego kraju funkcjonowało 316 370 tego typu podmiotów gospodarczych. W ich strukturze dominują mikroprzedsiębiorstwa, których liczba wzrosła z 262 622 jednostek, zarejestrowanych w 2019 r., do 307 317 podmiotów, zarejestrowanych na terytorium tego kraju w 2020 r. (zob. tabela 5.4).

85 Por. *Statistical Yearbook of Azerbaijan 2022*, The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, Baku 2022, s. 69–74, 102–107, 125–127.

86 *Statistical Yearbook of Azerbaijan 2021*, The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, Baku 2021, s. 86.

87 *Micro, Small nad Medium Entrepreneurship in Azerbaijan 2021*, The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, Baku 2021, s. 19.

Tabela 5.4. Liczba mikro, małych i średnich przedsiębiorstw w Azerbejdżanie w 2019 i 2020 r.

Wyszczególnienie	2019 r.	2020 r.
Łączna liczba	271 340	316 370
Mikro	262 622	307 717
Małe	5 956	5 943
Średnie	2 726	2 710

Źródło: *Micro, Small nad Medium Entrepreneurship in Azerbaijan 2021*, The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, Baku 2021, s. 23.

Azerbejdżan prowadzi ożywioną politykę handlową z wieloma krajami europejskimi i azjatyckimi. Głównymi partnerami handlowymi, jeśli chodzi o import w 2020 r., były Rosja, Turcja i Chiny, a następnie USA, Niemcy i Francja, natomiast partnerami handlowymi w sferze eksportu – przede wszystkim Włochy i Turcja, a następnie Grecja, Chorwacja i Gruzja (zob. tabela 5.5).

Tabela 5.5. Wielkość importu i eksportu Azerbejdżanu i jego główni partnerzy handlowi w 2020 r.

Import		Eksport	
Wartość w 2020 r. (tys. USD)	10 730 720,2	Wartość w 2020 r. (tys. USD)	13 740 567,6
Główni partnerzy handlowi		Główni partnerzy handlowi	
Kraj	Udział w imporcie (%)	Kraj	Udział w eksporcie (%)
Rosja	18,3	Włochy	30,4
Turcja	14,6	Turcja	18,9
Chiny	13,2	Rosja	5,2
USA	5,9	Grecja	3,8
Niemcy	5,4	Chorwacja	3,4
Francja	4,2	Gruzja	3,4
Ukraina	3,9	Indie	3,3
Włochy	3,7	Izrael	3,2
Iran	2,9	Chiny	3,1
Irlandia	2,8	Ukraina	2,6

Źródło: *Micro, Small nad Medium Entrepreneurship in Azerbaijan 2021*, The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, Baku 2021, s. 590–591.

Istotne znaczenie w kształtowaniu bezpieczeństwa narodowego Azerbejdżanu mają stosunki tego kraju z Iranem, na które ważny wpływ wywiera nierozwiązany problem Azerbejdżanu Południowego⁸⁸. Jak podkreśla W. Sattarov, Iran upatruje

⁸⁸ Azerbejdżan Południowy to obszar położony w północno-zachodnim Iranie, obejmujący prowincje Ardabil, Wschodni Azerbejdżan, Zachodni Azerbejdżan, Zandżan i Hamadan oraz

w silnym Azerbejdżanie zagrożenie dla swej integralności terytorialnej, gdyż idea Zjednoczonego Azerbejdżanu, popularna w latach 40. XX w., zaczęła być ponownie podnoszona pod rządami Heydara Alieva⁸⁹.

Podsumowanie

Obecna sytuacja w Azerbejdżanie warunkowana jest wielowiekowymi procesami społecznymi i gospodarczymi, jakie miały miejsce na obszarze tego kraju w ciągu wielu wieków. Rozwój gospodarczy Azerbejdżanu wiązał się przede wszystkim z intensywną eksploatacją surowców mineralnych, zalegających na terytorium tego kraju – przede wszystkim ropy naftowej i gazu ziemnego, jak również metali kolorowych. Istotne znaczenie dla gospodarki Azerbejdżanu miał rozwój infrastruktury transportowej, jak również intensywna gospodarka rolna.

Gospodarka Republiki Azerbejdżanu zalicza się do grupy gospodarek surowcowych. Azerbejdżan jest jednym z najstarszych producentów ropy naftowej na świecie – szacuje się, że jej zasoby wynoszą ok. 1,6–1,9 mld ton, zaś gazu ziemnego – 1,37 bln m³. Po 2000 r. rozwój pól naftowych i gazowych na obszarze Azerbejdżanu koncentrował się w dwóch projektach – morskim kompleksie złoża AzerI-Chirag-Guneshli oraz morskim polu naftowym Shah-Deniz. Jednakże – jak podkreśla się w literaturze przedmiotu – Azerbejdżan zdecydowanie silniej niż Rosja dotknięty jest „klątwą surowcową”, która rozumiana jest jako sytuacja, w której kraj bogaty w surowce mineralne, intensywnie eksploatowane przez niego, rozwija się paradoksalnie słabiej niż kraje, które takich zasobów surowcowych nie posiadają.

W strukturze ludności Republiki Azerbejdżanu zdecydowanie dominują Azerowie, których udział wahał się od 90,6% w 1999 r. do 91,6% w 2009 r. Ponadto terytorium tego kraju zamieszkują takie narodowości, jak Lezgini, Ormianie, Rosjanie oraz Tałysze. Taka struktura narodowościowa wywiera istotny wpływ na sytuację polityczną, gospodarczą i społeczną Azerbejdżanu. Znalazło to wyraz w wynikach wyborów parlamentarnych tego kraju, które odbyły się 9 lutego 2020 r. Wybory te zwieńczyły wymianę elit w administracji państwowej Azerbejdżanu.

Proces wymiany kierownictwa Azerbejdżanu został zapoczątkowany przez İlhamu Alijewa w 2016 r. W wyniku dokonanych zmian umocniła się zarówno pozycja żony prezydenta – Mehribad Alijewej – jak i autorytarny charakter reżimu, który wywiera znaczący wpływ na kształtowanie się środowiska polityczno-biznesowego tego kraju.

miasta Astara i Ghazwin. Obszar ten zamieszkuje głównie przez Azerów (ok. 90% ogółu ludności), którzy posługują się językiem tureckim. Zob. A. Dzisiów-Szuszczkiewicz, *Polityka Iranu wobec Azerbejdżanu*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2007, t. III-IV, s. 329.

89 W. Sattarov, *Stosunki azerbejdżańsko-izraelskie po 1991 roku*, „Rocznik Politologiczny” 2017, nr 1, s. 44.

CZĘŚĆ 2

LITERATURA I KULTURA

ZAKAUKAZIA A JEGO ROZWÓJ

SPOŁECZNY

Rozdział 6

Wpływ rosyjskiej myśli społeczno-politycznej na przemiany gospodarcze i społeczne na Kaukazie Południowym

1. Rewolucja francuska a kształtowanie się rosyjskiej myśli społeczno-politycznej

Rewolucja francuska (1789–1799) zadała cios feudalizmowi i absolutyzmowi nie tylko we Francji, ale także w innych krajach europejskich. Dlatego też do walki z rewolucją francuską przystąpiła cała feudalna Europa. Aktywnym uczestnikiem europejskiej kontrrewolucji była również Rosja carska¹. J. Potulski tak ocenia wpływ tej rewolucji na kształtowanie się wydarzeń w Europie:

Z punktu widzenia współczesnych rewolucja francuska i wojny napoleońskie stanowiły wielki wstrząs dla Europy. Wybuch tej rewolucji był dla europejskich dynastii wydarzeniem ważnym i groźnym nie tylko ze względu na ideologię, której się rzeczywiście obawiano, ale także z tego powodu, że burzyła ona podstawy ładu politycznego w Europie. Wydarzenia we Francji spolaryzowały nie tylko jej społeczeństwo, ale także europejskie. Ogrom konfliktów i przemocy, jakie zrodziły się w ciągu kolejnych lat rewolucji, budziły opór i wywołały rozczarowanie jej „filozoficzną nadbudową”, czyli ideami oświeceniowymi. Najważniejsze spory dotyczyły polityczno-społecznych konsekwencji rozprzestrzeniania się idei oświeceniowych oraz stosunku do rewolucji francuskiej. Reakcją na wydarzenia z 1789 r. było m.in. pojawienie się konserwatyizmu będącego

1 Por. J. Michelet, *Histoire de la Révolution française*, Gallimard, Paris 1952; S. Salmonowicz, *Rewolucja Francuska: blaski i cienie dziedzictwa*, „Przegląd Historyczny” 1990, nr 1–2, s. 75–85.

negacją oświecenia (przede wszystkim odrzuceniem cech istotnych dla oświecenia) oraz samej rewolucji (francuskiej) jako sposobu rozwiązywania problemów społecznych i politycznych².

Katarzyna II uważała, że ingerencja w wydarzenia rewolucyjne we Francji jest obowiązkiem wszystkich monarchów europejskich. Nawiązała ona rozmowy z monarchami Prus, Austrii i Szwecji na temat wspólnej ofensywy przeciw rewolucyjnej Francji. W lutym 1793 r. podpisała ona dekret zrywający wszelkie stosunki z Francją³. Jak podaje W.A. Serczyk, Katarzyna II złożyła uroczystą deklarację następującej treści:

Teraz, gdy ku powszechnemu oburzeniu popełniona została na tej ziemi miara zbrodni, kiedy znalazło się przeszło 700 potworów, którzy niewłaściwie używszy należącej do nich władzy takie zło uczynili, że podnieśli swoje ręce na pomazańca boskiego, prawowitego ich władcę, 10 stycznia tego roku okrutną i męczeńską śmierć mu zadając – uważamy za swój obowiązek przed Bogiem i sumieniem nie cierpieć więcej między naszym imperium a Francją jakichkolwiek stosunków, które między właściwie urządzonymi państwami istnieją, aż do chwili, gdy najwyższa sprawiedliwość nie ukaże zлочyńców, nie położy kresom nieszczęściom tego królestwa, przywracając w nim porządek i prawowitą władzę⁴.

Wszyscy przebywający we Francji poddani rosyjscy zostali odwołani do Rosji, zaś Francuzów – zwolenników rewolucji – wydalono z kraju. Francuscy emigranci arystokracji otrzymali w Rosji stanowiska, pensje, pałace i majątki ziemskie. Od Francuzów obsługujących szlachtę rosyjską – nauczycieli, guwernerów, kucharzy czy rzemieślników – żądano złożenia przysięgi, że zrywają z „szaleńczym i zbrodniczym rządem francuskim”⁵.

Umowa handlowa między Rosją a Francją została zerwana⁶. Statkom francuskim zabroniono zawijać do portów rosyjskich. Dla okiełznania rewolucji i blokady Francji wysłano na Morze Północne eskadrę admirała Cziczagowa.

Katarzyna II w czasie rewolucji francuskiej doszła do wniosku, że między ideałami filozofów oświecenia a rewolucją istnieje ścisły związek, co skłoniło ją do podjęcia zdecydowanych środków mających na celu walkę z „francuską zarazą”.

Utwory francuskich pisarzy oświecenia już wcześniej rozpowszechniły się w rosyjskim społeczeństwie szlacheckim. Książki Woltera, Diderota, Rousseau i innych filozofów znajdowały się zwykle w bibliotekach szlacheckich. Czytano je w oryginale, gdyż szlachta zazwyczaj dobrze знаła język francuski.

W tym czasie w życiu gospodarczym Rosji zaszły już znaczące zmiany świadczące o powstawaniu wewnątrz gospodarki pańszczyźnianej nowego, kapitalistycznego

2 J. Potulski, *Michał Sperański i Nikołaj Karamzin – dwie wizje rozwoju państwowości rosyjskiej za rządów Aleksandra I*, „Scripta Historica” 2018, nr 24, s. 64.

3 W.A. Serczyk, *Katarzyna II – carowa Rosji*, Ossolineum, Wrocław 1989, s. 274.

4 *Ibidem*, s. 274–275.

5 *Ibidem*, s. 275–276.

6 Faktyczne zerwanie stosunków dyplomatycznych i handlowych między Rosją a Francją nastąpiło w lipcu 1792 r. Zob. Z. Wójcik, *op. cit.*, s. 327.

układu. Wśród postępowej młodzieży szlacheckiej, która uświadamiała sobie, że poddaństwo i samowładztwo są hamulcem postępowego rozwoju Rosji, idee francuskich pisarzy znajdowały podatny grunt. Konieczność walki ze starymi i popieranie nowych stosunków w kraju uznawali na razie tylko nieliczni, postępowi ludzie. Jednym z nich był pierwszy rosyjski rewolucjonista szlachecki, utalentowany pisarz – Aleksandr N. Radiszczew.

2. Aleksandr N. Radiszczew – pierwszy rosyjski rewolucjonista szlachecki

Aleksandr N. Radiszczew urodził się w zamożnej rodzinie szlacheckiej i otrzymał staranne – jak na owe czasy – wykształcenie. Od szóstego roku życia uczył się języka francuskiego, co pomogło mu we wczesnym wieku zapoznać się z wieloma dziełami pisarzy oświecenia. W 1762 r. przyjęto go do Korpusu Paziów w Petersburgu. Ze względu na swe zdolności intelektualne i postępy w nauce Radiszczew – wraz z grupą najzdolniejszych wychowanków tej szkoły – został wysłany w 1766 r. na studia prawnicze do Lipska. Za granicą studiował nie tylko prawo, ale także historię, filozofię, języki obce, literaturę oraz nauki przyrodnicze.

W 1771 r. Radiszczew powrócił do Rosji. Nie otrzymał on jednakże należytych propozycji objęcia stanowiska odpowiadającego jego wysokim kompetencjom i posiadanej wiedzy – najpierw miał bowiem podrzędne stanowisko protokolanta w senacie, a następnie prokuratora wojskowego. W 1775 r. wystąpił ze służby wojskowej i objął stanowisko w kolegium handlu.

W latach 80. XVIII w. powstały takie ważne dzieła Radiszczewa, jak rewolucyjna oda *Wolność* (1783), *Żywot Fiodora Wasiljewicza Uszakowa* (1787) oraz rozprawa *Dyskurs o tym, kto jest synem ojczyzny* (1789).

W 1790 r. wydał on swe najgłośniejsze dzieło zatytułowane *Podróż z Petersburga do Moskwy*⁷. Opisał w niej nędzę chłopów, ich położenie oraz nieograniczoną władzę panów nad nimi. A. Radiszczew widział bezpośredni związek samowładztwa z poddaństwem. Wzywał do obalenia caratu, zniesienia poddaństwa, powszechnego dostępu do oświaty, rozwoju przemysłu i rolnictwa, a także wypowiadał się przeciwko nadużyciom urzędników i nawoływał do walki z przekupstwem sądów⁸. W.A. Serczyk tak opisuje historię wydania tego dzieła:

W międzyczasie Radiszczew ukończył swoje nowe dzieło, któremu dał tytuł *Podróż z Petersburga do Moskwy*. Usiłował, bez skutku, uzyskać zezwolenie na druk od moskiewskiej cenzury.

⁷ Zob. A. Radiszczew, *Podróż z Petersburga do Moskwy*, Książka i Wiedza, Warszawa 1951.

⁸ Por. S. Mazurek, *Aleksander Radiszczew – dialektyka oświecenia i początki myśli rosyjskiej*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 2009, nr 54, s. 121–132.

Wydostał je dopiero od petersburskiego policmajstra Rylejewa, który prawdopodobnie zmylony tytułem myślał, że ma przed sobą jedną z prac podróżniczo-geograficznych, jakich wiele sprzedawano w stołecznych księgarniach. Drukarze moskiewscy odmówili jednak wydania książki. Uznali, po zapoznaniu się z jej treścią, że może przyczynić im sporo kłopotu. Radiszczew nie zrezygnował. Kupił na kredyt warsztat drukarski i po półrocznej pracy złożył i wydrukował (w maju 1790 r.) około 650 egzemplarzy *Podróży*. Do sprzedaży przekazał tylko 25 egzemplarzy dzieła, 7 rozdając przyjaciołom. W handlu znalazło się ponadto jeszcze 50 książek, skradzionych przez służbę w czasie drukowania. Wieść o książce w sposób niezwykle śmiały poruszającej najbardziej dla Rosji kwestię – położenia chłopów, rozeszła się błyskawicznie po stolicy (...). Wreszcie książka wpadła w ręce Katarzyny. 26 czerwca (7 lipca) 1790 r. jej sekretarz Chrapowicki usłyszał uwagę imperatorowej: – To buntownik gorszy od Pugaczowa!⁹

Za wydanie tego dzieła Radiszczew został aresztowany i skazany na śmierć. Katarzyna II jednakże ulaskawiła go, zamieniając karę śmierci na 10 lat zesłania do Ilimska we wschodniej Syberii.

W Ilimsku Radiszczew napisał traktat filozoficzny *O człowieku, jego śmiertelności i nieśmiertelności*. Dzieło to powstało w 1792 r. i było poświęcone naczelnym zagadnieniom filozoficznym. Na zesłaniu powstały także prace Radiszczewa poświęcone kolonizacji Syberii oraz stosunkom handlowych pomiędzy Rosją a Chinami.

Po śmierci Katarzyny II Paweł I Romanow zezwolił na powrót Radiszczewa do Rosji europejskiej, co miało miejsce w 1796 r.

Po wstąpieniu na tron Aleksandra I Radiszczew uzyskał całkowitą amnestię. W 1801 r. został on powołany do komisji, która przygotowywała projekt reformy rosyjskiego ustawodawstwa. W pierwszym roku panowania tego cesarza Radiszczew stworzył kompleksowy projekt przebudowy państwa, oparty na zasadach wolności i równości wszystkich wobec prawa, bez względu na stan majątkowy. Projekt ten odrzucono, a jego twórcy zagrożono ponownym zesłaniem. Załamany moralnie Radiszczew otrulił się w 1802 r., wypijając szklankę kwasu azotowego¹⁰.

3. Wpływ twórczości Puszkina na kształtowanie się myśli społecznej i politycznej w Rosji. Kontynuatorzy idei Puszkina

Największy poeta rosyjski Aleksander Siergiejewicz Puszkina uznawany jest za twórcę współczesnego języka literackiego i współczesnej rosyjskiej literatury pięknej.

A.S. Puszkina urodził się w Moskwie w rodzinie szlacheckiej. Pochodził od strony ojca ze zubożałego bojarskiego rodu, zaś jego matka była wnuczką faworyta Piotra I – Abisynczyka Ibrahima Hannibala.

⁹ W.A. Serczyk, *Katarzyna II – carowa Rosji*, s. 281.

¹⁰ *Ibidem*, s. 284.

Dzięki staraniom przyjaciół stryja i ojca Puszkina został przyjęty do nowootwartego arystokratycznego liceum w Carskim Siole¹¹. Po ukończeniu sześcioletniej nauki w 1817 r. rozpoczął pracę w Kolegium Spraw Zagranicznych, jednakże zajęcie to nie było dla niego atrakcyjne. W tym czasie wstąpił do towarzystwa literackiego „Arzamas”, a następnie do kółka literackiego „Zielona lampa” związanego z dekabrystami¹², co w dużym stopniu ukształtowało jego światopogląd i przejawiało się we wczesnych utworach poety¹³.

W tym okresie powstało wiele wierszy nawiązujących w swej treści do problematyki politycznej i wolnościowej. Do najbardziej znanych z nich należą: oda *Wolność* powstała w 1817 r. (opublikowana w 1856 r.) oraz wiersz *Do Czaadajewa*, który poeta napisał w 1818 r. i który opublikowano w 1829 r. W tym czasie powstały również satyryczne, wyszydające Aleksandra I *Bajki Noël* (1818) oraz elegia *Wieś* (1819), stanowiąca protest przeciwko prawu pańszczyźnianemu¹⁴. Utwory te dotarły do cesarza i stały się powodem zesłania poety na południe Rosji wiosną 1820 r. Puszkina zesłany został najpierw do Kiszyniowa, a następnie do Odessy. W trakcie zesłania zwiedził Kaukaz i Krym, o których wspomina w swych późniejszych dziełach.

Jesienią 1824 r. przymusowy pobyt Puszkina w Odessie został zamieniony na zesłanie do majątku matki Michajłowskoje koło Pskowa. W tym okresie powstał dramat *Borys Godunow* (w 1825 r., wydany w 1831 r.)¹⁵. Znaczący wpływ na finalną postać tego dzieła miały prace N.M. Karamzina¹⁶. A. Godowicz-Liszkowa podkreśla, że pracując nad

-
- 11 Jak podaje K. Czipicka, stosunek Puszkina do Carskiego Sioła jest bardzo emocjonalny – tu bowiem zawiązały się jego pierwsze przyjaźnie i powstały pierwsze utwory (zob. *eadem*, *Puszkina i Achmatowa*, „Acta Neophilologica” 1999, nr 1 (I), s. 94). Podczas oficjalnego otwarcia Liceum w tym mieście Puszkina odczytał swój wiersz w obecności znanego poety Gawriiła R. Dzierżawina. Ten ważny moment w życiu A.S. Puszkina został uwieczniony w 1911 r. na płótnie Ilji Repina „Młody Puszkina recytujący poezję przez Dzierżawinem. Egzamin w Liceum w Carskim Siole”. Zob. *Пушкин на экзамене в Царском Селе 8 января 1815 г.*, Всероссийский музей А. С. Пушкина, <https://museumpushkin.bm.digital> (dostęp: 12.11.2022).
- 12 Por. W. Śliwowska, *Pokłosie jubileuszu powstania dekabrystów 1825–1975. Kilka uwag na marginesie ostatnich publikacji poświęconych ruchowi dekabrystów*, „Przegląd Historyczny” 1976, nr 4 (67), s. 626.
- 13 Więcej zob. w: B. Stawarz, *Liryka Aleksandra Puszkina (systematyka i ewolucja gatunków)*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Kraków 1995.
- 14 Por. A.С. Пушкин, *Собрание сочинений в 10 томах*, ГИХЛ, Москва 1959–1962; M. Jastrun, S. Pollak, *Dwa wieki poezji rosyjskiej. Antologia*, Czytelnik, Warszawa 1951.
- 15 Tragedia *Borys Godunow* była pisana w latach 1824–1825. Jak podaje A. Godowicz-Liszkowa, jej powstanie związane było z rozwojem ruchu rewolucjonistów szlacheckich – przyszłych dekabrystów, jak również z okresem narastania nastrojów antypańszczyźnianych i powszechnym zainteresowaniem problematyką ludu. Zob. A. Godowicz-Liszkowa, „*Borys Godunow*” Aleksandra Puszkina w polskich przekładach i krytyce literackiej w latach 1827–1917, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 1977, nr 1, s. 23.
- 16 N.M. Karamzin (1765–1826) był najważniejszym przedstawicielem sentymentalizmu rosyjskiego – nowego kierunku literackiego, który pojawił się w Rosji pod koniec XVIII w. Ogromnym powodzeniem cieszyły się takie utwory Karamzina, jak *Listy podróżnika rosyjskiego*, w których

Borysem Godunowem, Puszkina sięgał do dokumentów źródłowych oraz do pamiętników epoki, co umożliwiło mu wierne oddanie kolorytu przełomu XVI i XVII w.¹⁷

Podczas pobytu w majątku Michajłowskoje poeta napisał także trzy kolejne rozdziały *Eugeniusza Oniegina*¹⁸ oraz liczne wiersze liryczne¹⁹.

We wrześniu 1826 r. Puszkina przybył do Moskwy na rozkaz Mikołaja I, a jego zesłanie zostało zakończone. W 1829 r. odbył on podróż do Gruzji. Swe wrażenia z tej wyprawy zawarł w szkicu prozą zatytułowanym *Podróż do Erzerum*. Jesień 1831 r. Puszkina spędził w majątku Boldino. W tym czasie ukończył on *Eugeniusza Oniegina* – dzieło pisane w latach 1823–1831²⁰.

Największym utworem Puszkina napisanym prozą jest powieść *Córka kapitana*. Powstała ona w latach 1833–1836. Autor przedstawił w nim dzieje powstania J. Pugaczowa.

Ważne miejsce w twórczości Puszkina zajmował Kaukaz²¹. Za podstawę kaukaskiego cyklu utworów A.S. Puszkina przyjmowane są jego dzieła umieszczone w zbiorze z 1832 r., zawierające takie wiersze, jak *Kaukaz*, *Klasztor na Kazbeku*, *Na wzgórzach Gruzji*, *Delibash*²². Do cyklu kaukaskiego zaliczane są również utwory planowane do druku w 1836 r. w rozdziale *Wiersze, napisane w czasie podróży* (1829 r.)²³.

Puszkina przejawiał także zainteresowanie dziennikarstwem. W 1830 r. założył on – korzystając z pomocy swego przyjaciela z liceum A.A. Delwiga – „Gazetę Literacką” („Litieraturnaya gazieta”)²⁴. Jej pierwszy numer ukazał się 1 stycznia tegoż roku. Gazeta ta ukazywała się do 1831 r.

opisywał on swój pobyt za granicą, oraz *Biedna Liza*, tematem którego jest nieszczęśliwa miłość wiejskiej dziewczyny do szlachcica. W późniejszym okresie Karamzin całkowicie zarzucił literaturę piękną i w pełni poświęcił się badaniom nad historią Rosji. Jeszcze za panowania Aleksandra I ukazało się doniosłe dzieło jego autorstwa, zatytułowane *Historia państwa rosyjskiego*. Jak podkreśla L. Bazyłow, Karamzin najwcześniej spośród przedstawicieli historiografii rosyjskiej I połowy XIX w. zdobył się na syntezę historii Rosji i doprowadził ją do początków XVII w. Zob. L. Bazyłow, *op. cit.*, t. II, s. 242.

17 A. Godowicz-Liszkowa, *op. cit.*, s. 19.

18 L. Belmont podkreśla, że A. Mickiewicz uznawał *Eugeniusza Oniegina* za najpiękniejszy, najbardziej oryginalny i najbardziej różnorodny utwór Puszkina. Zob. L. Belmont, *Przedmowa*, [w:] A. Puszkina, *Eugeniusz Oniegin*, Fundacja Nowoczesna Polska, <https://wolnelektury.pl> (dostęp: 13.11.2022).

19 Więcej zob. w: Г.А. Гуковский, *Пушкин и русские романтики*, Интрадо, Москва 1995.

20 *Eugeniusz Oniegin* był publikowany częściami w latach 1825–1832, zaś dzieło w całości opublikowane zostało w 1833 r. Utwór ten napisany jest oryginalną strofą, która zyskała nazwę „strofy onieginowskiej”. *Eugeniusz Oniegin* składa się z małych, 14-wierszowych strof stanowiących zamkniętą całość.

21 Do literatury romantycznej inspirowanej Kaukazem należy zaliczyć także utwory M.J. Lermontowa, L.N. Tołstoja, A.S. Gribojedowa, T.H. Szewczenki czy A.A. Bestużewa (ps. Marlinski), o których będzie mowa w dalszej części pracy.

22 B. Stawarz, *Rozluźnienie gatunkowe: poezja liryczna Aleksandra Puszkina w latach 1827–1829*, „Studia Rossica Posnaniensia” 1988, nr 19, s. 28.

23 *Ibidem*.

24 „Литературная Газета” – национальное достояние России, <https://www.lgz.ru> (dostęp: 12.11.2022).

W 1836 r. Puszkina założył „Sowriemiennik”, miesięcznik o charakterze społeczno-politycznym. Wydawany był on w Petersburgu w latach 1836–1866. Puszkina nie tylko podjął się redakcji tego pisma, ale także umieszczał w nim artykuły swego autorstwa²⁵. Przez długie lata było to czołowe pismo literackie, skupiające największych postępowych pisarzy rosyjskich.

27 stycznia 1837 r. w czasie pojedynku z Francuzem G. d'Anthèsem – przybranym synem barona Heeckerna, posła holenderskiego – Puszkina odniósł ciężką ranę i dwa dni potem zmarł²⁶.

Po śmierci poety czasopismo „Sowriemiennik” prowadził P.A. Pletniow – profesor Uniwersytetu w Petersburgu. W 1846 r. „Sowriemiennik” został sprzedany N.A. Niekrasowowi i I.I. Panajewowi. W 1847 r. reaktywowali oni czasopismo, którego głównym ideologiem stał się W.G. Bielinski. W połowie lat 50. XIX w. w skład redakcji weszli M.G. Czernyszewski i M.A. Dobrolubow²⁷.

N.A. Niekrasow był poetą-społecznikiem, a także przedsiębiorczym wydawcą, znanym przede wszystkim jako autor dzieł, w których podejmował problematykę społeczną²⁸. W swoich utworach przedstawiał sytuację cięźżonych chłopów, cierpiących niedolę w ustroju pańszczyźnianym. Twórczości N.A. Niekrasowa sprzyjał ruch ideowo-społeczny i literacki lat 40. i 50. XIX w.²⁹ Cechą charakterystyczną liryki i poematów jego autorstwa jest podejmowanie przede wszystkim takich zagadnień, jak trudne położenie ludu rosyjskiego.

Najbardziej znanym utworem N.A. Niekrasowa jest jego niedokończony poemat *Komu na Rusi dobrze się żyje* tworzony w latach 1863–1877³⁰. Utwór ten stanowi jedno z arcydzieł literatury rosyjskiej. Niekrasow zawarł w nim analizę wydarzeń, jakie miały miejsce w Rosji w II połowie XIX w., a w szczególności życia ludności wiejskiej po reformie chłopskiej przeprowadzonej w 1861 r.

Iwan I. Panajew był pisarzem, wydawcą i felietonistą. Swą działalność literacką rozpoczął w latach 30. XIX w. W tym okresie opublikował on szereg opowiadań i powieści z życia arystokracji rosyjskiej, spośród których do najbardziej znanych należą *Sypialnia damy* (1835) oraz *Ona będzie szczęśliwa* (1836). Utwory te powstały pod wpływem inspiracji romantycznymi powieściami Bestużewa-Marlinskiego. W latach 40. działalność literacka Panajewa pozostawała pod wpływem Bielinskiego, za sprawą którego pisarz propagował w swej twórczości realizm.

25 I. Węgrzyn, *Pisarz – krytyk – redaktor. Romantyczne początki nowoczesnego rynku wydawniczego. Józef Julian Sękowski i jego „Biblioteka dla Cztienia”*, [w:] K. Papiorkowska-Dymet, J. Stożek (red.), *(Bez)kres romantyzmu: nowoczesność w romantyzmie – romantyzm w nowoczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2018, s. 32.

26 M. Zielińska, *Puszkina i pojedynki (rozważania w 160 rocznicę śmierci poety)*, „Teksty Drugie” 1997, nr 1–2, s. 19.

27 O ich twórczości i wpływie na rosyjską myśl społeczną będzie mowa w dalszej części pracy.

28 S. Kułakowski, *Pięćdziesiąt lat literatury rosyjskiej 1884–1934*, Księgarnia F. Hoesicka, Warszawa 1939, s. 19.

29 *Ibidem*.

30 Poemat ten wydawany był w latach 1866–1881.

Jak wspomniano wcześniej, od 1847 r. Panajew wraz z Niekrasowem wydawał czasopismo „Sowriemiennik”. Na jego łamach, pod pseudonimem „Nowyj Poet”, Panajew zamieszczał felietony i satyry na pseudoromantyczną poezję. W latach 1855–1862 prowadził on stałą kronikę „Z życia Petersburga”.

Za propagowanie idei rewolucyjno-demokratycznych w 1862 r. pismo „Sowriemiennik” zostało zawieszono, a w 1866 r. – zamknięte. Kontynuacją jego zamysłu ideowego stanowił miesięcznik „Oteczestwiennye zapiski”. Ukazywał się on w latach 1818–1830, a następnie w latach 1839–1884. Pismo to w początkowym okresie miało charakter etnograficzny, zaś od 1839 r. – literacki. Od 1868 r. czasopismo redagowane było przez N.A. Niekrasowa aż do jego śmierci, która nastąpiła w 1878 r.

Bogata i różnorodna twórczość A.S. Puszkina stała się inspiracją dla innych poetów, o których będzie mowa w dalszej części pracy, a także kompozytorów, malarzy i grafików³¹.

Utwory A.S. Puszkina stanowiły inspirację dla P.I. Czajkowskiego³², twórcy takich dzieł wzorowanych na twórczości tego poety, jak *Eugeniusz Oniegin*, *Dama Pikowa* i *Mazepa*³³, N.A. Rimskiego-Korsakowa, który dał jej wyraz w takich utworach, jak *Baśń o carze Sałtanie*, *Mozart i Salieri* i *Złoty kogucik*, M.I. Glinki (*Ruslan i Ludmiła*), S.W. Rachmaninowa (*Aleko*), M.P. Musorgskiego (*Borys Godunow*) czy I.F. Strawińskiego (*Mawra*)³⁴.

P.I. Czajkowski był jednym z największych rosyjskich kompozytorów, cieszył się światową sławą. Stworzył takie opery, jak *Eugeniusz Oniegin* i *Dama Pikowa* oraz znane na całym świecie balety – *Jeziro łabędzie*, *Dziadek do orzechów* i *Śpiąca królewna*. W twórczości Czajkowskiego ważne miejsce zajęły także symfonie, fantazje i suita orkiestrowe, koncerty, uwertury, pieśni, utwory kameralne i fortepianowe.

Ogromny wkład do rosyjskiej muzyki poważnej wnieśli kompozytorzy należący do „Potężnej Gromadki” – ugrupowania twórczego II połowy XIX w., zrzeszającego pięć wybitnych postaci – M. Bałakiriewa, A. Borodina, M. Musorgskiego, C. Cuja i N. Rimskiego-Korsakowa³⁵. Jak podkreśla K. Cieślík, pomiędzy muzyką „Potężnej Gromadki” a literaturą rewolucyjno-demokratyczną i narodnicką istniały silne powiązania³⁶.

31 Więcej zob. w: K. Cieślík, *Kilka uwag o powiązaniach malarstwa i literatury rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia Rossica Posnaniensia” 1980, nr 1, s. 83–91.

32 Więcej zob. w: M. Matecka, *Piotr Czajkowski a literatura rosyjska*, „Slavia Orientalis” 2002, nr 4, s. 527.

33 Więcej zob. w: J. Walczak, *Ile jest Oniegina w Onieginie? Libretto opery Piotra Czajkowskiego a tekst poematu Aleksandra Puszkina*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2011, nr 3336, s. 73–85; T. Kołakowski, *Piotra Czajkowskiego refleksje nad twórczością poetycką Puszkina*, „Studia Rossica Posnaniensia” 1991, nr 1, s. 135–143.

34 Por. A. Wypych-Gawrońska, *O możliwościach czytania dzieła operowego*, „Przestrzenie Teorii” 2015, nr 24, s. 377–389.

35 Autorem określenia „Potężna Gromadka” jest Władimir Stasow – krytyk związany z postępowym nurtem w rosyjskiej krytyce muzycznej. Określenie to zostało po raz pierwszy użyte przez niego w recenzji koncertu muzyki słowiańskiej, zorganizowanego w 1867 r. w Petersburgu przez M. Bałakiriewa. Zob. M. Dziadek, *Motywy „duszy rosyjskiej” w polskiej krytyce muzycznej (do 1939 roku)*, „Muzyka” 2021, nr 2 (66), s. 99.

36 K. Cieślík, *op. cit.*, s. 83.

W takich operach, jak *Borys Godunow*, *Chowańszczyzna* M. Musorgskiego, *Kniaź Igor A. Borodina* czy *Śnieżynka* N. Rimskiego-Korsakowa, po raz pierwszy w historii sztuki operowej głównym ich bohaterem uczyniony został lud, zaś w dziełach tych ukazane jest jego proste, codzienne życie, troski i zmartwienia.

Michaił I. Glinka (1804–1857) był protoplastą rosyjskiej muzyki operowej i symfonicznej. W swej twórczości wykorzystywał muzykę klasyczną innych krajów, a także bogactwo melodii ludowych. W jego utworach wybrzmiewają melodie rosyjskie, białoruskie, ukraińskie, gruzińskie, hiszpańskie, polskie i fińskie. Do najbardziej znanych dzieł M. Glinki należą *Ruslan i Ludmiła*³⁷ oraz *Iwan Susanin*³⁸.

4. Ruchy społeczne w Rosji i ich powiązanie z działalnością literacką

4.1. Tajne związki rewolucyjne w Rosji a działalność literacka

Początki tajnych związków rewolucyjnych w Rosji przypadają na 1816 r., kiedy to założony został „Związek Ocalenia”, określany także jako „Związek Prawdźwycich i Wiernych Synów Ojczyzny”³⁹. Jego założycielem był Aleksander Murawiew. Związek ten dążył do zniesienia poddaństwa i ustanowienia w Rosji monarchii konstytucyjnej.

Rozbieżności w kwestiach ideowych spowodowały rozwiązanie „Związku Ocalenia” i powstanie „Związku Dobra Publicznego”, który prowadził swą działalność w latach 1818–1821. Skupiał on w swych szeregach około 200 członków.

W 1821 r. w „Związku Dobra Publicznego” wyłoniły się ostre sprzeczności wewnętrzne, które doprowadziły do jego rozwiązania. W tym samym roku Paweł I. Pestel utworzył własną organizację – Towarzystwo Południowe. Pestel był zwolennikiem ustroju republikańskiego i wprowadzenia reform mających na celu zniesienie samowładztwa i pańszczyzny. Opracował on program przemian i reform społecznych, określając go mianem „Ruskiej Prawdy”.

Program ten przewidywał ustanowienie „niepodzielnej republiki” z silną władzą centralną. Pestel planował utworzenie następujących trzech najwyższych organów władzy: ustawodawczego – Wiecu Ludowego, wykonawczego – Dumy Państwowej i kontrolnego – Soboru Najwyższego, który miał czuwać nad należyty

37 *Ruslan i Ludmiła* to baśniowy poemat fantastyczny, który powstał w latach 1817–1820. Ukazano w nim w nowy sposób świat baśni rosyjskiej.

38 *Iwan Susanin* to opera ludowo-patriotyczna.

39 Więcej zob. w: Т.В. Андреева, *Тайные общества в России в первой трети XIX в.: правительственная политика и общественное мнение*, Лики России, СПб. 2009.

wykonywaniem ustaw. Program zawarty w „Ruskiej Prawdzie” przewidywał zniesienie wszystkich stanów, równe prawa i swobody dla wszystkich obywateli oraz wybory powszechne do ustawodawczych organów republiki bez względu na cenzus majątkowy i wykształcenie. Program wysuwał wyzwolenie chłopów z nadaniem im ziemi bez wykupu. „Ruska Prawda” nie zawierała jednak postulatu całkowitego zniesienia obszarnczego władania ziemią.

Pestel wraz z członkami Towarzystwa Południowego zamierzali przeprowadzić przewrót przy pomocy pułków, którymi dowodzili. W przeddzień powstania Pestel został jednak na skutek denuncjacji aresztowany i wysłany do Petersburga.

W 1822 r. powstało w Petersburgu Towarzystwo Północne, na czele którego stał oficer gwardii Nikita Murawiew. Opracował on projekt przyszłej konstytucji Rosji. W przeciwieństwie do Pestela Murawiew opowiadał się nie za republiką, lecz za monarchią ograniczoną w swej władzy przez Wiec Ludowy, składający się z dwóch izb: wyższej – Dumy Najwyższej i niższej – Izby Reprezentantów. W projekcie konstytucji Murawiewa znalazł się zapis, że prawa wyborcze mieli posiadać tylko właściciele dużych majątków. Pańszczyzna miała być w myśl postanowień programu Murawiewa zniesiona, ale ziemia miała pozostawać w rękach obszarników.

Znaczącą rolę w Towarzystwie Północnym odgrywał poeta i działacz społeczny Kondratij F. Rylejew⁴⁰. Po ukończeniu Korpusu Kadetów w Petersburgu brał udział w działaniach wojennych w latach 1814–1815. Wraz z armią rosyjską przemierzył Europę aż do Paryża. W 1823 r. wstąpił on do Towarzystwa Północnego, gdzie niebawem zajął czołową pozycję, stając się przywódcą jego radykalnej grupy. Był zwolennikiem wystąpienia zbrojnego.

Rylejew debiutował ciętą satyrą polityczną *Do faworyta*, która powstała w 1820 r. W utworze tym, opublikowanym na łamach „Newskiego Zritiela”, odważył się on publicznie zdemaskować faworyta monarchy – Aleksego Arakczewewa⁴¹ – używając następujących określeń charakteryzujących tę osobę: „arogancki faworyt, podstępny i nikczemny, chytry pochlebca i niewdzięczny przyjaciel monarchy, wściekły tyran własnej ojczyzny”⁴².

Do najwybitniejszych dzieł K.F. Rylejewa należy poemat *Wojnarowski* stworzony w 1824 r. Utwór ten osnuty jest na tle dziejów Mazepy – niezwykle popularnych w dobie romantyzmu.

40 Więcej zob. w: K.B. Пигарев, *Жизнь Рылеева*, Советский писатель, Москва 1947.

41 Por. В.И. Маслов, *Литературная деятельность Рылеева*, Типография Императорского Университета св. Владимира, Киев 1912, s. 325–327.

42 L. Bazylow, *op. cit.*, t. II, s. 141.

4.2. Kółko Stankiewicza i Pietraszewskiego

Połowa XIX w. w Rosji była okresem formowania się nowej warstwy społecznej, jaką była inteligencja. A.L. Ospowat⁴³ jest zdania, że za zapowiedź jej pojawienia uznać należy list W.G. Bielinskiego skierowany do N.W. Gogoła w 1847 r. oraz spotkania organizowane przez kółko Pietraszewskiego.

Niezwykle ważną rolę w rozwoju rosyjskiej myśli społecznej odegrał G.W.F. Hegel⁴⁴. Początki heglizmu w Rosji związane są z działalnością kółka Stankiewicza funkcjonującego w latach 1832–1840, skupiającego moskiewską młodzież, a przede wszystkim z rozwojem światopoglądu takich znaczących dla Rosji postaci, jak Bielinski, Hercen i Turgieniew⁴⁵. Hegel był głosicielem teorii tzw. dialektycznego charakteru historii⁴⁶. Uważał on, że świat rozwija się trójrytmem określanym przez niego jako teza – antyteza – synteza, przy czym każdy z tych etapów jest jednakowo ważny.

W latach 1830–1860 ośrodkiem życia ideowo-politycznego Rosji był Uniwersytet Moskiewski, w którym kształciło się wielu późniejszych działaczy społecznych i politycznych⁴⁷. Na początku lat 30. XIX w. na uczelni tej powstało kółko założone przez studenta-filozofa Mikołaja W. Stankiewicza. Jako filozof Stankiewicz był zwolennikiem romantycznego idealizmu F.W.J. Schellinga⁴⁸. Był także jednym z pierwszych heglistów w Rosji.

Utworzone w 1831 r. kółko młodych entuzjastów filozofii wywodzących się z inteligencji szlacheckiej działało do 1837 r. Zapisano się ono na trwałe w dziejach rosyjskiej kultury i myśli politycznej. Członkowie tego kółka przywiązywali dużą wagę do zgłębiania dzieł filozofów niemieckich – przede wszystkim Hegla, jak również prac Fichtego i Schellinga. Kółko Stankiewicza odegrało ogromną rolę w rozwoju ideowym takich postaci wielkiego formatu, jak W.G. Bielinski, I.S. Turgieniew i T.N. Granowski⁴⁹.

43 Zob. A.L. Oсповат, *Смерть Пушкина, рождение интеллигенции (реплика по ходу дискуссии)*, [w:] Б.А. Успенский (red.), *Русская интеллигенция и западный интеллектуализм. История и типология*, Издательство О.Г.И., Москва 1999.

44 P. Koprowski, *Recepcja heglizmu w mikołajowskiej Rosji i jej uwarunkowania*, [w:] M. Winograd (red.), *Klasyczna i romantyczna nowa postać Europy po kongresie wiedeńskim*, Wydawnictwo Alter Studio, Białystok 2018, s. 69.

45 *Ibidem*, s. 70.

46 *Ibidem*.

47 Por. В.М. Бокова, *Эпоха тайных общественных объединений первой трети XIX в.*, Реалии-Пресс, Москва 2002.

48 Wilhelm Joseph Schelling (1775–1854) – profesor filozofii, autor pracy „System idealizmu transcendentального” (1800). Uznawany jest on – obok G.W.F. Hegla i J.G. Fichta – za przedstawiciela nurtu tzw. idealizmu niemieckiego. Zob. M. Poręba, *F.W.J. Schellinga System idealizmu transcendentального*, „Przegląd Filozoficzny” 1996, nr 2 (18), s. 101.

49 Timofiej Nikołajewicz Granowski (1813–1855) – wybitny historyk. Wywarł on znaczący wpływ na rozwój poglądów swoich przyjaciół pisarzy.

Michaił W. Butaszewicz-Pietraszewski był założycielem dyskusyjnej grupy literackiej, określonej mianem kółka Pietraszewskiego. Jak podaje E. Stawicka, Pietraszewski od 1844 r. w piątkowe wieczory organizował w swym mieszkaniu spotkania, w których uczestniczyła petersburska młodzież⁵⁰. Podczas tych spotkań czytane były nowości literackie, a także dyskutowano na temat planowanych reform społecznych w Rosji⁵¹. Sam Pietraszewski był zwolennikiem poglądów francuskiego utopijnego socjalisty Charles'a Fouriera⁵².

Pietraszewcy uważali, że odnowa Rosji winna nastąpić według wzorów utopijno-socjalistycznych. Ich działalność ograniczała się do spotkań o charakterze dyskusyjnym oraz do studiów nad dziełami socjalistów zachodnich, głównie Ch. Fouriera. Opracowywali oni także materiały agitacyjne. Bliskie związki z kółkiem Pietraszewskiego utrzymywali F. Dostojewski i M. Sałykow-Szczedrin.

Z kółkiem Pietraszewskiego wiążą się początki działalności literackiej W.N. Majkowa – krytyka literackiego. Był on współautorem broszury *Kieszonkowy słownik wyrazów obcych*. Powstała ona w latach 1845–1846 przy współudziale Michaiła Butaszewicza-Pietraszewskiego. Pod pretekstem objaśnień słownikowych popularyzowała postępowe idee społeczno-polityczne. W 1846 r. W. Majkow został głównym krytykiem literackim pisma „Otieczestwiennyje zapiski”.

Członków kółka Pietraszewskiego aresztowano wiosną 1849 r., a jesienią tegoż roku sąd wojskowy skazał najbardziej aktywnych działaczy tej organizacji na karę śmierci przez rozstrzelanie (wśród nich był m.in. Fiodor Dostojewski). 22 grudnia 1849 r. ustawiono skazanych na placu kaźni i tuż przed salwą egzekucyjną ułaskawiono – car Mikołaj I zamienił karę śmierci na katorgę.

4.3. Zapadnicy i słowianofile

4.3.1. Zapadnicy

Około 1840 r. w Rosji ukształtowały się dwa nurty literacko-polityczne – zapadników (okcydentalistów) i słowianofili. Różnili się oni w swych poglądach w obszarze takich zagadnień, jak perspektywy rozwoju Rosji oraz kształtowanie stosunków z Europą Zachodnią.

Zapadnicy byli zdania, że Rosja posiada wspólne z Europą Zachodnią prawa rozwojowe, czym uzasadniali konieczność zbliżenia do nich Rosji. Jak podkreśla

50 E. Stawicka, *Proces Fiodora Dostojewskiego*, „Palestra” 1998, nr 5–6 (42), s. 114–115.

51 *Ibidem*.

52 Charles Fourier (1772–1837) – zwolennik socjalizmu utopijnego, twórca jednej z jego odmian, określanej mianem furieryzmu. W swoich dziełach podjął się on krytyki ustroju kapitalistycznego, przedstawiając własną, oryginalną wizję organizacji społecznej. Zob. M. Sobieszewska, *Karol Fourier i jego wizja organizacji społecznej*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2010, nr 14, s. 125–133.

L. Bazyłow, okcydentaliści byli wyrazicielami tendencji liberalnych⁵³. Szczególnie tacy zapadnicy, jak filozof i historyk B. Cziczerin, historyk T. Granowski i pisarz I. Turgieniew byli przeciwnikami rewolucji. Dążyli oni do stworzenia w Rosji monarchii konstytucyjnej, czym uzasadniali konieczność przeprowadzenia reform. Zapadnicy twierdzili, że Rosja kroczy po tej samej drodze rozwojowej co Zachód już od czasów cara Piotra I⁵⁴. Okcydentaliści byli zdania, że zasady prawdziwej wolności i postępu należy przetransponować na rosyjski grunt, by Rosja – podobnie jak Europa Zachodnia – mogła osiągnąć szczyty rozwoju.

Koncepcje okcydentalistów publikowano przede wszystkim na łamach takich czasopism, jak „Sowriemiennik” i „Otieczestwiennyje zapiski”. L. Bazyłow uważa, że do okcydentalistów zaliczyć należy P. Czaadajewa, W. Bielinskiego, A. Hercena i M. Ogariewa – niezależnie od tego, że Czaadajew odstąpił w późniejszym okresie od swych poglądów, a trzej pozostali stali się zwolennikami ideologii rewolucyjno-demokratycznej⁵⁵.

Piotr J. Czaadajew był filozofem i publicystą. W 1821 r. zbliżył się do środowiska dekabrystów, jednakże wkrótce odciął się od nich, przeżywając przełom duchowy. Głównym dziełem P.J. Czaadajewa jest osiem *Listów filozoficznych*, napisanych w latach 1829–1830⁵⁶. Stanowią one spójną całość, cechującą się wielkimi walorami literackimi. W *Listach filozoficznych* Czaadajew ujął problematykę metafizyki i filozofii historii rozumianej przez niego jako proces duchowego i moralnego odradzania się człowieka oraz stopniowej realizacji woli Boga na ziemi. Za życia Czaadajewa opublikowany został tylko pierwszy list, który powstał w 1829 r. Został on umieszczony w 1836 r. w czasopiśmie „Teleskop”. Czaadajew zawarł w nim skrajnie pesymistyczną wizję swego kraju. W jego opinii Rosja została zapomniana przez Opatrzność i nie reprezentuje żadnej idei moralnej. Według Czaadajewa Rosja nie ma przyszłości, gdyż gdyby chciała zbudzić się do życia, musiałaby powtórzyć długą ścieżkę rozwoju narodów europejskich.

List ten wywołał oburzenie rosyjskich środowisk nacjonalistycznych. Czasopismo zostało zamknięte, a Czaadajewa uznano za obłąkanego. Został on skazany na areszt domowy, poddano go także przymusowej opiece lekarskiej.

Wissarion G. Bielinski był twórcą rosyjskiej krytyki literackiej, która odegrała znaczącą rolę w rozwoju rosyjskiej literatury realistycznej⁵⁷. W 1833 r. rozpoczął on współpracę z wydawanymi przez Nikołaja I. Nadieżdina⁵⁸ czasopismami „Teleskop” oraz „Mołwa”.

53 L. Bazyłow, *op. cit.*, t. II, s. 183.

54 *Ibidem*.

55 *Ibidem*.

56 Więcej zob. w: L. Augustyn, *O religii, tradycji i wolności. Religijny wymiar myśli Piotra Czaadajewa*, „Studia Religioznawcze” 2016, nr 1 (49), s. 1–19.

57 Więcej zob. w: Е.П. Прохоров, В.Г. Белинский. *Искусство публицистической критики*, Факультет журналистики МГУ имени М.В. Ломоносова, Москва 2011.

58 Nikołaj Iwanowicz Nadieżdin (1804–1856) – historyk i krytyk literacki. W 1831 r. objął on katedrę na Uniwersytecie Moskiewskim. W tymże roku zaczął on wydawać czasopismo „Teleskop” wraz

W.G. Bielinski żywo interesował się filozofią, przede wszystkim niemiecką – najpierw F.W. Schellinga i F. Schillera, a następnie G.W.F. Hegla. Był on jednym z najaktywniejszych uczestników kółka Stankiewicza. Szczególnym szacunkiem darzył Gogola – za narodowy charakter jego utworów i realistyczne przedstawienie rzeczywistości, co podkreślił w artykule *O opowiadaniu rosyjskim i opowiadaniach p. Gogola* (1835).

Idąc za przykładem Hercena, Bielinski zainteresował się utopijnym socjalizmem francuskim. Na łamach czasopisma „Otieczestwiennye zapiski”, z którym współpracował w latach 1839–1846, objawił się jako ideolog walczącej demokracji rosyjskiej.

Testament polityczny Bielinskiego stanowi *List do Gogola*⁵⁹, napisany w 1847 r. W liście tym Bielinski zawarł ostrą krytykę realiów rosyjskich, wskazując na konieczność zniesienia w Rosji poddaństwa i pańszczyzny. Po śmierci Bielinskiego *List do Gogola* rozchodził się w tysiącach nielegalnych odpisów, a ostro wyrażone przez niego żądanie praworządności budziło nastroje rewolucyjne.

Bielinski wysoko cenił także talent Puszkina, Lermontowa i Hercena. Cykl artykułów jego autorstwa, zatytułowany *Dzieła Aleksandra Puszkina*, który powstawał w latach 1843–1846, stanowi pierwszą w dziejach rosyjskiej krytyki syntetyczną ocenę twórczości tego genialnego poety na tle rozwoju literatury w Rosji. Działalność i twórczość Bielinskiego wywarła ogromny wpływ na rozwój rosyjskiej myśli społecznej, a także rosyjskiej literatury i literaturoznawstwa.

W swej działalności krytyczno-literackiej Bielinski poświęcał wiele uwagi sprawom wychowania i pedagogiki⁶⁰. Stworzył wiele recenzji dzieł naukowych i literatury dziecięcej⁶¹. Poświęcił całe życie walce o zniesienie pańszczyzny i caratu. Był on zdania, że powołaniem pisarza jest służba ludowi i wychowanie go w duchu postępowych idei⁶².

Kontynuatorem dzieła W.G. Bielinskiego był Mikołaj G. Czernyszewski⁶³, publicysta, powieściopisarz i krytyk literacki. Po rezygnacji z kariery duchownej podjął studia filozoficzne na uniwersytecie w Petersburgu, a w 1855 r. – współpracę

z gazetą „Mołwa”. W 1836 r. za opublikowanie „Listu filozoficznego” Czaadajewa czasopisma wydawane przez N. Nadieżdina zostały zamknięte, a ich wydawca zesłany do Ust'-Sysolska (obecnie Syktywkar w Republice Komi).

59 W liście tym Bielinski otwarcie krytykował Gogola za to, że ten usiłował przejść na stronę caratu, co uznawał za zdradę sprawy ludu rosyjskiego. W liście tym skrytykowane zostały utwory publicystyczne Gogola, wydane pod tytułem „Wybór fragmentów z listów do przyjaciół”. List, będący manifestem demokracji rewolucyjnej lat 40. XIX w., krążył w setkach odpisów. Do ważnych postulatów, postawionych w nim przez Bielinskiego, należą zniesienie poddaństwa, rozbudzenie w narodzie poczucia godności ludzkiej oraz powszechny rozwój oświaty.

60 W.Z. Smirnow, *Poglądy pedagogiczne Wissariona Bielinskiego (1811–1848)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1961, nr 4, s. 177.

61 *Ibidem*.

62 Zob. В.Г. Белинский, *Собрание сочинений*, Художественная литература, Москва 1981.

63 Więcej zob. w: G. Przebinda, *Mikołaj Czernyszewski. Późny wnuk Oświecenia*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1996.

z wydawanym przez Nikołaja A. Niekrasowa czasopismem „Sowriemiennik”. Na jego łamach Czernyszewski rozwinął intensywną działalność publicystyczną i naukową, koncentrując się na takich dziedzinach naukowych, jak historia, ekonomia polityczna, filozofia i historia literatury.

Do szczególnie cennych dzieł z zakresu historii, jakie opublikował w tym czasopiśmie, zaliczyć należy takie prace, jak *Walka partii we Francji za Ludwika XVIII i Karola X* (1858) oraz *Monarchia lipcowa* (1860). Ważnymi dziełami autorstwa Czernyszewskiego traktującymi o zagadnieniach z zakresu ekonomii politycznej są takie prace, jak *Krytyka przesądów ekonomicznych przeciwko gminnemu władaniu ziemią* (1858) oraz *Kapitał i praca* (1860).

Niezwykle cennym dziełem Czernyszewskiego, stanowiącym wykład jego poglądów filozoficznych, jest rozprawa *Zasada antropologiczna w filozofii* (1860). Natomiast w dziedzinie historii literatury najważniejszym jego dziełem są *Szkice z gogolowskiego okresu literatury rosyjskiej* tworzone w latach 1855–1856.

Ważne miejsce w działalności publicystycznej i naukowej Czernyszewskiego zajmowała sprawa chłopska. Był on zwolennikiem całkowitego uwłaszczenia chłopów bez konieczności żądania od nich wykupu za nadaną ziemię. Po związaniu się z ruchem rewolucyjnym Czernyszewski opublikował proklamację *Do chłopów pańskich* (1861) oraz *Listy bez adresu* (1862).

W 1862 r. Czernyszewski został aresztowany. W więzieniu, w oczekiwaniu na proces, który przygotowywano dwa lata, napisał powieść *Co robić?*, która – dzięki niedopatrzeniu cenzury – ukazała się w 1863 r. na łamach „Sowriemiennika”. Odegrała ona ogromną rolę w dziejach rosyjskiej literatury i myśli społecznej, stając się „elementarzem” rosyjskich rewolucjonistów. W powieści tej Czernyszewski ukazał obraz „nowych ludzi” wyznających ideały socjalizmu – reprezentantów nowej epoki, socjalistycznej moralności⁶⁴.

Czernyszewskiego skazano na siedem lat ciężkich robót i dożywotnie zesłanie. Karę odbywał w Zakładach Aleksandrowskich na Syberii pod granicą chińską. Kolejne 12 lat spędził w Wilujsku. Na zesłaniu napisał powieść autobiograficzną *Prolog*. Powstawała ona w latach 1865–1870. Powieść ta ma wielką wartość poznawczą ze względu na fakt, że stanowi ona dokument odtwarzający aspekty walki ideowej w okresie bezpośrednio poprzedzającym reformę włościańską przeprowadzoną w Rosji w 1861 r.

Dopiero w 1883 r. pozwolono Czernyszewskiemu osiedlić się w jednym z miast europejskiej części Rosji, jednakże bez prawa przyjazdu do Moskwy i Petersburga i publikowania pod własnym nazwiskiem.

64 Więcej zob. w: Е.И. Щербакова, Роман Н.Г. Чернышевского „Что делать?” в восприятии радикальной молодежи середины 60-х годов XIX века, „Вестник Московского университета” 1998, № 1, s. 59–68; Н.М. Белова, Роман „Что делать?»: предшественники и последователи Н.Г. Чернышевского, Наука, Саратов 2009; А.А. Демченко, Писатель – журнал – власть: из цензурной истории романа „Что делать?”, Новый ветер, Саратов 2007, s. 71–84.

W 1883 r. zamieszkał w Astrachaniu i wznowił działalność literacką, publikując pod pseudonimem kilka dzieł z zakresu filozofii.

Najbliższym współpracownikiem M.G. Czernyszewskiego był Mikołaj A. Dobrolubow – publicysta i krytyk literacki. W 1857 r. ukończył on Główny Instytut Pedagogiczny w Petersburgu i zaczął pisywać do czasopisma „Sowriemiennik”. Wkrótce został najbliższym współpracownikiem Czernyszewskiego, który powierzył mu kierownictwo działu krytyki literackiej tego czasopisma. Od 1858 r. M.A. Dobrolubow redagował dodatek satyryczny do „Sowriemiennika” – „Swistok”.

W swych poglądach M.A. Dobrolubow był rewolucyjnym demokratą⁶⁵. Jego działalność odbiła się szerokim echem w rosyjskiej literaturze i myśli społecznej. Dobrolubow publikował prace pedagogiczne i historyczne, a także wiersze liryczne i satyryczne oraz artykuły, na których przez wiele lat wzorowała się rosyjska demokratyczna krytyka literacka. Do ważnych prac pedagogicznych Dobrolubowa zaliczyć należy dzieło *O znaczeniu autorytetu w wychowaniu* (1857), zaś do prac historycznych – *Pierwsze lata panowania Piotra Wielkiego* (1858).

Bardzo istotną rolę w rozwoju rosyjskiej myśli społecznej odegrał artykuł *Co to takiego obłomowszczyzna?* (1859)⁶⁶. Dobrolubow poddał w nim krytyce liberalizującą szlachtę, wskazując, że cechuje ją – podobnie jak gonczarowskiego Obłomowa⁶⁷ – całkowity brak woli i lęk przed podejmowaniem decyzji. Słowo „obłomowszczyzna”, użyte przez Dobrolubowa w jego artykule, na stałe weszło do języka rosyjskiego.

M.A. Dobrolubow podejmował szeroko zakrojone działania mające na celu wyzwolenie chłopów z niewoli pańszczyźnianej i uświadomienie społeczeństwu konieczność poparcia rewolucji chłopskiej. Kres jego śmiałym rewolucyjnym planom położyła śmierć w bardzo młodym wieku – Dobrolubow zmarł bowiem na gruźlicę, mając zaledwie 25 lat.

Aleksandr I. Hercen urodził się w rodzinie szlacheckiej. Otrzymał bardzo staranne wykształcenie domowe, które rozwijał, korzystając z cennych zbiorów znajdujących się w bibliotece jego ojca. Za sprawą swego nauczyciela zapoznał się on w młodym wieku z poezją Rylejewa⁶⁸ i Puszkina. Hercen stał się twórcą chłopskiego socjalizmu utopijnego w Rosji.

65 Poglądy Dobrolubowa sprawiły, że pisarze o orientacji liberalnej, tacy jak I. Turgieniew, L. Tołstoj, I. Gonczarow i D. Grigorowicz, zrezygnowali ze współpracy z „Sowriemiennikiem”.

66 Artykuł ten nawiązywał do powieści Iwana Gonczarowa, zatytułowanej *Obłomow* (1859).

67 Iwan Aleksandrowicz Gonczarow (1812–1891) – powieściopisarz. W powieści *Obłomow*, którą Gonczarow ukończył w 1859 r., podjął on problem destrukcyjnego wpływu stosunków pańszczyźnianych na charakter i osobowość człowieka. W powieści tej Gonczarow użył określenia „obłomowszczyzna”, oznaczającego apatię życiową, paraliż woli i brak jakichkolwiek ideałów. Zdaniem Gonczarowa, „obłomowszczyzna” rodzi się wśród szlachty w wyniku izolacji od życia ludu, od kultury oraz wskutek prowincjonalnego marazmu ideowego i obyczajowego. Dzięki upowszechnieniu tego terminu przez Dobrolubowa „obłomowszczyzna” stała się synonimem gnuśności pańszczyźnianej.

68 K.F. Rylejew (1795–1826) od 1823 r. wydawał wspólnie z Bestużewem czasopismo „Gwiazda Polarna”. W 1823 r. wstąpił do Towarzystwa Północnego i wziął czynny udział w przygotowaniu

W 1829 r. rozpoczął on studia na Wydziale Filozoficzno-Matematycznym Uniwersytetu Moskiewskiego. W tym czasie na uczelni studiowali Bielinski, Stankiewicz, Ogariew, Turgieniew oraz późniejszy znany historyk T.N. Granowski. Hercen skupił wokół siebie grono rewolucyjnej młodzieży hołdującej ideałom socjalizmu utopijnego C.H. Saint-Simona i Ch. Fouriera, zainteresowanej studiowaniem dzieł F.W.J. Schellinga.

Pierwsze prace filozoficzne Hercena powstały na początku lat 30. XIX w. Były to dwa znaczące utwory: *O miejscu człowieka w przyrodzie* (1832) oraz *Analityczny wykład systemu słonecznego Kopernika* (1833)⁶⁹.

Wczesne publikacje filozoficzne i społeczne Hercena zawierają protest przeciwko słowianofilom z pozycji radykalnego skrzydła zapadników. W 1843 r. Hercen ogłosił pracę filozoficzną *Dyletantyzm w nauce*, a następnie *Listy o badaniu przyrody* (1845–1846). W 1850 r. powstał słynny utwór jego autorstwa, zatytułowany *O rozwoju idei rewolucyjnych w Rosji*⁷⁰. Dzieło to zawiera zarys historii Rosji, rosyjskiej myśli społecznej oraz przegląd rosyjskiej literatury.

Za propagowanie idei rewolucyjnych Hercen został aresztowany, był kilkakrotnie więziony, kilka lat przebywał na zesłaniu⁷¹. W 1847 r. – na skutek prześladowań carskiej policji – został zmuszony opuścić Rosję.

Hercen zamieszkał początkowo we Francji, a następnie w Szwajcarii. W 1852 r. przeniósł się do Londynu, gdzie w 1853 r. założył „Wolną drukarnię rosyjską” i zaczął wydawać pismo „Gwiazda Polarna”, nawiązujące swym tytułem do nazwy czasopisma dekabrystów. Przez 10 lat (1857–1867) Hercen wydawał za granicą czasopismo „Kołoło” („Dzwon”)⁷². Mottem pisma uczynił on słowa „Vivos voco” („Wzywam żywych”), które stanowiło wezwanie do walki przeciwko samowładztwu i poddaństwu.

Za najznakomitszy utwór Hercena uznawana jest jego autobiografia zatytułowana *Rzeczy minionie i rozmyślenia*, która powstawała w latach 1852–1868. To czterotomowe dzieło stanowi cenne źródło wiedzy o dziejach Rosji i Europy w okresie 1812–1871.

powstania, mającego miejsce 14 grudnia 1825 r. Jak wspomniano w rozdziale 1, car bezwzględnie rozprawił się z jego uczestnikami – 13 lipca 1826 r. oprócz Rylejewa powieszono Pestela, Kachowskiego, Murawiewa-Apostoła i Bestużewa-Riumina.

69 Zob. А.И. Герцен, *Собрание сочинений и писем в 30 т.*, АН СССР, Москва 1958.

70 Została ona opublikowana w 1851 r. w języku niemieckim w Bremie, a także w języku francuskim w Nicei. Praca ta w języku rosyjskim pojawiła się jako nielegalny druk litograficzny w Moskwie w 1861 r.

71 Jak podaje L. Bazyłow, Hercen został zesłany do guberni permskiej. Uzyskał on zgodę na przeniesienie się do Wiatki, a w 1838 r. do Włodzimierza nad Kłazmą. Następnie przebywał w Petersburgu, a od 1842 r. ponownie w Moskwie. Zob. L. Bazyłow, *op. cit.*, t. II, s. 180.

72 1 lipca 1857 r. wyszedł pierwszy numer pisma „Kołoło”. Ukazywało się ono w Londynie do kwietnia 1865 r., a następnie w Genewie do 1867 r. Pismo to było nielegalnie kolportowane w Rosji, stając się trybuną demokracji rewolucyjnej.

Mikołaj P. Ogariow był publicystą, poetą i działaczem społecznym. W latach 1829–1833 studiował na Uniwersytecie Moskiewskim, gdzie wraz z Hercenem zorganizował kółko rewolucyjnej młodzieży. Był kilkakrotnie zsyłany za propagowanie idei rewolucyjnych i szerzenie ideologii dekabrystów.

W 1856 r. Ogariow wyemigrował do Anglii. Podjął tam ponownie współpracę z Hercenem, z którym w latach 1856–1867 wydawał czasopismo „Kołoł”.⁷³

Ogariow koncentrował swą działalność w obszarze prac publicystycznych, w których propagował idee utopijnego socjalizmu i krytykował zarówno carat, jak i burżuazję zachodnioeuropejską. Ważną rolę w rozwoju rosyjskiej myśli społecznej i politycznej odegrały jego prace krytyczne. Jest on m.in. autorem dzieła *Tajna literatura rosyjska XIX wieku*, które powstało w 1861 r.

Iwan S. Turgieniew to poeta, prozaik, dramatopisarz, autor takich powieści, jak *Szlacheckie gniazdo* (1859), *Ojcowie i dzieci* (1862), *Dym* (1867), *Nowizna* (1877). Był zwolennikiem zniesienia poddaństwa i reform społecznych.

Początki swej popularności zawdzięczał on opowiadaniom *Zapiski myśliwego*, traktującym o życiu obszarników i chłopów pańszczyźnianych. Do najbardziej znanych jego powieści należą *Szlacheckie gniazdo*, *Rudin*, *W przededniu*, *Ojcowie i dzieci*. W latach 40. i 50. XIX w. I.S. Turgieniew współpracował z czasopismem „Sowriemiennik”.

4.3.2. Słowianofile

Kierunek określany mianem słowianofilstwa zapoczątkował w rosyjskiej myśli społecznej Aleksiej S. Chomiakow. Stało się to za sprawą jego artykułu *O starym i nowym*, który ukazał się w 1839 r. W tekście tym A.S. Chomiakow przeciwstawił „gnijącemu Zachodowi” prawosławną, moralną Rosję, podążającą odmienną drogą historyczną.

Jak podaje L. Bazyłow, słowianofile poszukiwali sposobów rozwiązania problemów społecznych, korzystając z doświadczeń historycznych samej Rosji⁷³. Rozwój historyczny Rosji odznaczał się w ich mniemaniu wieloma niezwykle cennymi walorami, które umożliwiły ojczyźnie jak najbardziej prawidłową drogę rozwojową. Twierdzili, że nie istnieje żadna jednolita, ogólnoludzka cywilizacja, i tym samym nie ma mowy o podobieństwie dróg rozwojowych poszczególnych narodów.

Stara Ruś charakteryzowała się ich zdaniem przykładową harmonią w stosunkach między ludem a władzą państwową i dlatego oparte na takiej podstawie dalsze studia rozwojowe były nie tylko oryginalne, lecz również naturalne i prawidłowe⁷⁴.

73 L. Bazyłow, *op. cit.*, t. II, s. 184.

74 Słowianofile uznawali ustrój pierwotnej Rusi za prawidłowy z punktu widzenia kształtowania więzów społecznych i rozwoju. Jak podaje B. Rybakow, głównym osiągnięciem sił wytwórczych społeczeństwa słowiańskiego było stałe powiększanie terenów nadających się do uprawy roli. Następnym rozwojem rolnictwa na ziemiach zajmowanych przez Słowian było zastępowanie wspólnot rodowych, liczących około 100 osób, przez gospodarstwa jednej kmiecnej rodziny, jednego „dymu”. Stopniowy rozwój społeczeństwa słowiańskiego prowadził od wspólnot

Zdaniem słowianofilów – jak podkreśla L. Bazyłow – wzory zachodnie nie nadawały się do naśladowania w Rosji, która – jak twierdzili – opiera swój byt na zasadach religii i moralności⁷⁵.

Członkowie grupy słowianofilów, wśród których najbardziej znani byli wspomniani wcześniej Aleksiej Chomiakow, a także Iwan i Piotr Kiriejewscy oraz Iwan i Konstanty Aksakowie, wywodzili się przeważnie ze środowiska wykształconej młodzieży obszarniczej. Stali oni na stanowisku, że u podstaw drogi rozwoju Rosji powinna leć rosyjska wspólnota wiejska. Występowali oni przeciwko powielaniu dróg rozwoju kraju na wzór Europy Zachodniej, uznając, że Rosja powinna mieć własną, samodzielną drogę rozwoju, a ten z kolei powinien być zapoczątkowany zniesieniem poddaństwa. Swój ideał polityczny upatrywali oni w zjednoczeniu wszystkich Słowian.

Aleksiej S. Chomiakow był działaczem społecznym, poetą i filozofem. Opowiadał się on za uwłaszczeniem chłopów drogą liberalnych reform. Swoje przemyślenia na ten temat zawarł m.in. w artykule *O współczesnych zjawiskach w dziedzinie filozofii* (1859) oraz w pracy *Notatki o historii powszechnej*, tworzonej w latach 1871–1873. Był on gorącym zwolennikiem kreowania oryginalnej, samodzielnej kultury narodowej, opartej na religii prawosławnej i carskim samodzierzawiu. Swe poglądy wyraził m.in. w artykułach *Poglądy Rosjan o cudzoziemcach* (1846) i *O możliwości rosyjskiej szkoły w sztuce* (1847), a także w znanym wierszu *Do Rosji* (1854).

Iwan W. Kiriejewski był krytykiem literackim, publicystą, jednym z przywódców słowianofilów. W młodości należał do towarzystwa „lubomudrów” – grupy literackiej, grupującej zwolenników F.W. Schellinga. W okresie tym I.W. Kiriejewski uprawiał tzw. krytykę filozoficzną. W owym czasie pojawił się jego artykuł *Kilka słów o charakterze poezji Puszkina*, który powstał w 1828 r. W latach 1832–1845 I.W. Kiriejewski miał zakaz publikowania swych dzieł ze względu na głoszenie przez niego postępowych – jak na owe czasy – poglądów.

W latach 40. XIX I.W. Kiriejewski stał się jednym z przywódców słowianofilów, a w latach 50. pojawiły się takie ważne artykuły jego autorstwa, jak *O charakterze oświecenia Europy i jego stosunku do oświecenia Rosji* (1852) oraz *O konieczności i możliwości nowych zasad filozofii* (1856).

Piotr W. Kiriejewski – brat Iwana W. Kiriejewskiego – był folklorystą, kolekcjonerem rosyjskich pieśni ludowych. To także propagator i działacz ruchu słowianofilskiego. Za życia Piotra W. Kiriejewskiego wyszedł zbiór zatytułowany *Rosyjskie pieśni ludowe* (1848). Bogaty zbiór pieśni, pochodzących z archiwum P.W. Kiriejewskiego, wydany został po jego śmierci.

rodowych i pojedynczych „dymów” do *wotcziny* – księżęcej lub bojarskiej dziedzicznej własności ziemskiej, której ośrodkiem był dwór bojarski. „Miry”, składające się z kilku wspólnot rodowych, jednoczyły się z kolei w plemiona. Wzrosło znaczenie wymiany między wspólnotami i zwiększył się podział pracy między poszczególnymi „mirami”, co wzmacniało więzi wewnątrzplemienne ówczesnych Słowian. Zob. B. Rybakow, *Pierwsze wieki historii Rusi*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 15–18.

75 L. Bazyłow, *op. cit.*, t. II, s. 185.

Iwan S. Aksakow był publicystą i poetą, przywódcą i teoretykiem słowianofilstwa w późnym okresie jego istnienia. Pełnił on funkcję redaktora i zarazem wydawcy takich pism, jak „Mołwa” (1857), „Russkaja biesieda” (1858–1859), a także gazet, takich jak „Dien” (1861–1869) i „Moskwa” (1867–1868). Na ich łamach propagował on idee panslawistyczne. Dzieła poetyckie Aksakowa wydane zostały na krótko przed jego śmiercią (tom *Zbiór poezji*, który ukazał się w 1886 r.). W jego twórczości dominowała problematyka społeczna. I.S. Aksakow jest także autorem szkicu biograficznego, zatytułowanego *F.I. Tiutczew*, który ukazał się w 1874 r.

Konstantin S. Aksakow był krytykiem literackim, publicystą i poetą. W latach 30. XIX w. zbliżył się do grupy Aleksieja S. Chomiakowa, braci Iwana i Piotra Kiriejewskich oraz historyka i działacza społecznego Jurija F. Samarina. Grupa ta w latach 1841–1856 stanowiła rdzeń słowianofilstwa. Członkowie tej grupy byli w opozycji wobec reżimu Mikołaja I. W swych poglądach idealizowali oni stare rosyjskie więzi rodowe w okresie przed rządami Piotra I.

W 1855 r. K.S. Aksakow przedłożył Aleksandrowi II memoriał „O stanie wewnętrznym Rosji”, który został wydany w 1881 r. Do ważnych – z poznawczego punktu widzenia – należą artykuły publicystyczne jego autorstwa, takie jak *Byt starożytnych Słowian w ogóle i Rosjan w szczególności* (1852) i *O poglądzie rosyjskim* (1856). Szczególnie cenne są jego prace literaturoznawcze i językoznawcze – *Łomonosow w historii rosyjskiej literatury i języka rosyjskiego* (1846) oraz *Próba gramatyki rosyjskiej* (1860).

5. Twórczość poetów i pisarzy rosyjskich i ich wpływ na kształtowanie rosyjskiej tożsamości oraz zainteresowanie Kaukazem

Wasilij A. Żukowski zaliczany jest do grona najwybitniejszych poetów rosyjskojęzycznych XIX w. Zajmował się także przekładami – dokonał m.in. tłumaczenia dzieł Homera. Jest on autorem słów do hymnu Imperium Rosyjskiego *Boże, chroń Cara!* (do muzyki stworzonej przez Aleksego Lwowa⁷⁶). W.A. Żukowski należał do grupy literackiej „Arzamas”, które prowadziło swą działalność w latach 1815–1818 w Petersburgu. Członkowie tego ugrupowania dążyli do wprowadzenia do poezji

⁷⁶ Aleksy Lwow (1798–1870), oprócz stworzenia muzyki do hymnu, podjął się także zadania mającego na celu zharmonizowanie wszystkich śpiewów cerkiewnych. Pozostawał on pod silnym wpływem muzyki niemieckiej i w jej właśnie duchu zamierzał je opracować. Eksperyment mający na celu odcięcie się od staroruskich tradycji w muzyce religijnej nie powiódł się ze względu na zdecydowany sprzeciw wyznawców prawostawia. Zob. B. Mucha, *op. cit.*, s. 96.

rosyjskiej nowych gatunków. Najbardziej znanymi członkami tej grupy literackiej byli A.S. Puszkina, P.A. Wiaziemski, K.N. Batuszkow i dekabrysta M.N. Murawjow⁷⁷.

W 1815 r. W.A. Żukowski został powołany na stanowisko lektora carycy, a w 1826 r. – wychowawcy następcy tronu, przyszłego Aleksandra II. W latach 1837–1839 odbył z nim podróż po Rosji i Europie Zachodniej.

Żukowski był monarchistą. W swych poglądach skłaniał się ku wizjom politycznym N.M. Karamzina. Będąc aktywnym członkiem stowarzyszenia literackiego „Arzamas”, opowiadał się on za reformą językową, proponowaną przez wspomnianego Karamzina⁷⁸.

W.A. Żukowski stał się spadkobiercą pierścienia A.S. Puszkina, wręzonego mu przez hrabinę Woroncowa przed wyjazdem poety do Odessy. Jak podaje E. Bezekowicz, był to kunsztowny wyrób ze złota z czerwonym kamieniem karneolem i wyrytym na nim tajemniczym napisem⁷⁹. Identyczny pierścień posiadała hrabina. Służyły one do pieczętowania listów, jakie hrabina E. Woroncowa i poeta przesyłali do siebie. Puszkina traktował go jako bezcenny klejnot i wierzył w jego tajemniczą moc. Wołą poety pierścień trafił w ręce Żukowskiego, który czuwał przy Puszkinie w ostatnich chwilach jego życia⁸⁰.

Dziedzictwo kulturowe Kaukazu zostało docenione przez rosyjskiego księcia G.G. Gagarina, który – jak dowodzi M. Cyuńczyk – dostrzegał jego różnorodność etniczną i podjął starania zmierzające do powiązania kultury Kaukazu z dziedzictwem rosyjskim⁸¹.

G.G. Gagarin urodził się w 1810 r. w rosyjskiej rodzinie książęcej. Studiował na Sorbonie, gdzie miał możliwość zapoznania się z zagadnieniami związanymi z architekturą i budownictwem⁸². Rozwój jego kariery dyplomatycznej uniemożliwił mu ukończenie studiów. Kontynuował ją u boku księcia M.S. Woroncowa⁸³.

W latach 40. XIX w. G.G. Gagarin został oddelegowany do stolicy Gruzji. Pobyt w Tbilisi stał się przyczynkiem do opublikowania dwóch cennych dzieł: *Scen pejzażu, obyczajów i stylów Kaukazu*⁸⁴ (1840) i *Malowniczego Kaukazu*⁸⁵ (1847).

77 Więcej zob. w: B. Mucha, *Studia nad życiem literackim w Rosji (lata 1801–1825)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1981.

78 Więcej zob. w: A. Nowak, *Radzieckie biografie Karamzina (w związku z książkami: Natan Ejdelman, Poslednij lietopisiec, Moskwa 1983; Jewgienij Osietrow, Tri żizni Karamzina, Moskwa 1985)*, „Przegląd Historyczny” 1986, nr 4, s. 745–751.

79 E. Bezekowicz, *Sekret talizmanu Puszkina*, „Awazymyz”, maj 2008, s. 10–11.

80 *Ibidem*, s. 11. Puszkina zmarł w ciągu dwóch dni z powodu rany odniesionej w pojedynku, który miał miejsce 27 stycznia 1837 r. Zob. M. Zielińska, *op. cit.*, s. 19.

81 M. Cyuńczyk, *Inspiracje Grigorija G. Gagarina i jego rola w procesie kształtowania stylu rosyjsko-bizantyjskiego w architekturze dziewiętnastowiecznego Imperium Rosyjskiego – zarys zagadnienia*, „Porta Aurea” 2021, nr 20, s. 56–57.

82 *Ibidem*, s. 57, 59.

83 Więcej zob. w: H.3. Соломко, *Григорий Гагарин, Белый город*, Москва 2006.

84 G.G. Gagarin, *Scènes paysages, moeurs et costumes du Caucase*, Paris 1840.

85 G.G. Gagarin, *Le Caucase pittoresque*, Paris 1847.

Aleksandr S. Gribojedow to wybitny komediopisarz rosyjski. Odznaczał się on wyjątkowymi zdolnościami intelektualnymi. W wieku 11 lat zapisał się na Uniwersytet Moskiewski, który ukończył w ciągu czterech lat, studiując na dwóch wydziałach – filologicznym i prawnym. W 1810 r. Gribojedow rozpoczął studia matematyczno-filozoficzne, które przerwała wojna w 1812 r.

Gribojedow zgłosił się na ochotnika do wojska. Nie brał on jednak udziału w walkach, pozostając ze swym pułkiem w Brześciu Litewskim.

Po porzuceniu służby wojskowej od 1817 r. Gribojedow pełnił funkcję urzędnika Kolegium (Ministerstwa) Spraw Zagranicznych. W 1818 r. został przeniesiony na stanowisko sekretarza misji dyplomatycznej w Teheranie, a w 1821 r. przydzielono go w charakterze urzędnika dyplomatycznego do sztabu namiestnika Kaukazu gen. A.P. Jermołowa.

W Tyflisie Gribojedow związał się ze środowiskiem gruzińskiej inteligencji. W 1828 r. ożenił się z córką pisarza Aleksandra Czawczawadze – Niną.

Po wojnie rosyjsko-perskiej (1826–1828) Gribojedow uczestniczył w rokowaniach pokojowych. Za sprawą jego niepospolitych zdolności dyplomatycznych możliwe stało się podpisanie niezwykle korzystnego dla Rosji traktatu. Został on mianowany ministrem-rezydentem przy dworze szacha, jednakże ta zaszczytna nominacja miała na celu odizolowanie Gribojedowa od środowiska rosyjskiego ze względu na sympatie dekabrystowskie pisarza⁸⁶. Nominacja ta została odebrana przez Gribojedowa jako wygnanie z Rosji.

Wkrótce po przybyciu Gribojedowa do Teheranu w mieście wybuchły rozruchy antyrosyjskie. W ich trakcie sfanatyzowany tłum wtargnął do gmachu poselstwa. Gribojedow wraz z jego pracownikami podjął walkę, jednak ze względu na przewagę liczebną wszyscy oni polegli⁸⁷.

L. Liburska dowodzi, że w twórczości A.S. Gribojedowa znalazło wyraz charakterystyczne dla pierwszych dekad XIX w. współistnienie różnych tendencji literackich – utwory jego autorstwa cechuje bowiem sprzeczność pomiędzy klasycznym racjonalizmem a porywami emocjonalnymi⁸⁸. Jego wybitne dzieło rosyjskiej literatury pięknej, zatytułowane *Mądrému biada*⁸⁹, stanowi ostrą satyrę na rosyjską arystokrację i biurokrację. Ta udana i niezwykle błyskotliwa komedia polityczna⁹⁰

86 Gribojedow przyjaźnił się z przywódcami ruchu dekabrystów i w pełni podzielał ich poglądy.

87 Szczegółowy opis przyczyn śmierci Gribojedowa ujęła M. Abassy w swoim dziele: *Śmierć Aleksandra Gribojedowa w Persji. Perspektywa kulturowo-polityczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012, s. 159–168.

88 L. Liburska, *Literatura rosyjska 1800–1861*, [w:] L. Suchanek (red.), *Rosjoznawstwo. Wprowadzenie do studiów nad Rosją*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, s. 238.

89 Komedia ta powstawała w latach 1822–1824. Dzieło to od razu zyskało rozgłos. Odzwierciedla ona typowy dla okresu przed powstaniem dekabrystów konflikt dwóch obozów – obrońców starego ładu i szlacheckich rewolucjonistów.

90 P. Marcinkiewicz dowodzi: „Komedia, wykorzystując uniwersalność komizmu, zbliża się do tragedii i dramatu, nawiązując z nimi skomplikowane związki, staje się gatunkiem syntetycznym.

odegrała w Rosji ogromną rolę⁹¹. Zakazana przez cenzurę carską, przez długi czas rozpowszechniana była w formie rękopisu⁹². Dzieło to sprzyjało kształtowaniu się liberalnych poglądów wielu postępowych osób żyjących w tamtej epoce.

Aleksandr A. Bestużew (pseud. Marlinski) (1797–1837) był pisarzem, krytykiem i poetą. Zapisał się on w historii jako jeden z najbardziej znanych dekabrystów.

Aleksandr Bestużew od 1820 r., wraz z Fiodorem N. Glinką⁹³, odgrywał ważną rolę w Wolnym Towarzystwie Miłośników Piśmiennictwa Rosyjskiego. W latach 1823–1825, wspólnie z K.F. Rylejewem, wydawał almanach literacki „Gwiazda Polarna”, w którym ukazały się takie znaczące artykuły jego autorstwa, jak *Rzut oka na starą i nową literaturę w Rosji* (1823), *Rzut oka na literaturę rosyjską w ciągu 1823 roku* (1824), *Rzut oka na literaturę rosyjską w ciągu 1824 i początku 1825 roku* (1825). W artykułach tych A.A. Bestużew występował ze stanowiska zwolennika rodzącego się romantyzmu rosyjskiego.

Za udział w powstaniu w Petersburgu w grudniu 1825 r. A.A. Bestużew został skazany na 20 lat katorgi, który to wyrok zamieniono na zesłanie. W 1829 r. został on wcielony do wojska i wysłany na Kaukaz. Tu powstały jego najbardziej znane utwory, które przyniosły mu ogromną sławę. Były to takie opowieści romantyczne, jak *Próba* (1830), *Porucznik Biełozor* (1831), *Fregata Nadzieja* (1833) i *Mułła-Nur* (1836). A.A. Bestużew poległ na Kaukazie w czasie walk z plemionami góralskimi.

Michaił J. Lermontow pochodził z rodziny szlacheckiej. Dzieciństwo spędził w majątku Tarchany w guberni penzeńskiej u babki J.A. Arsieniejewej. W 1827 r.

Proces transformacji komedii, polegający na łączeniu w utworze dwóch wzajemnie dopełniających się sposobów przedstawiania świata – śmiesznego i poważnego, rozpoczął się właściwie wraz z zanikiem tragedii w jej klasycznej postaci, wraz z twórczością Szekspira, a rozwój dramatu mieszczańskiego w XVIII wieku sprawił, że komedia romantyczna coraz bardziej traciła charakter gatunku antytragicznego. Jego zdaniem komedia Gribojedowa *Mądremu biada* jest klasycznym przykładem sztuki, w której nurt śmieszny i poważny kształtują uogólnioną postać wyrazu tego dzieła”. Zob. C. Marcinkiewicz, *Związek dramatów Iwana Turgieniewa z tradycją europejską: gatunki, ich funkcje*, „Prace Naukowe” 2001, „Pedagogika”, z. 8/10, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, Częstochowa 1999–2001, s. 951.

91 Komedie Gribojedowa stanowiła protest przeciwko ustrojowi pańszczyźnianemu i despotyzmowi, ale także wyśmiewała przywiązanie do wszystkiego tego, co cudzoziemskie, głosząc postulat narodowego charakteru rosyjskiej kultury.

92 Komedie *Mądremu biada* była drukowana w wyjątkach w 1824 r. w almanachu „Russkaja Talija”. W 1833 r. pojawiła się ona ze znacznymi skrótami cenzuralnymi, natomiast pełen jej tekst ukazał się w 1862 r. W Rosji komedia ta rozpowszechniana była w całości w odpisach, a pełne jej wydania ukazały się za granicą – w 1831 r. w przekładzie niemieckim, a w 1858 r. – po rosyjsku.

93 Fiodor Nikołajewicz Glinka (1786–1880) – poeta, pisarz i publicysta. Był współorganizatorem wczesnego ruchu dekabrystów. Należał do Związku Ocalenia i Związku Dobra Publicznego, a od 1819 r. stał na czele Wolnego Towarzystwa Miłośników Piśmiennictwa Rosyjskiego. W swej twórczości poetyckiej F.N. Glinka wyrażał idee etyczne i polityczne wczesnego dekabryzmu. Poezja jego autorstwa ujęta została w tomie zatytułowanym *Próby alegorii, czyli alegoryczne opisy wierszem i prozą*, który ukazał się w 1825 r.

przyjechał do Moskwy, gdzie rozpoczął naukę w szkole szlacheckiej przy uniwersytecie. W latach 1830–1832 studiował na Uniwersytecie Moskiewskim na Wydziale Nauk Moralnych i Politycznych. Następnie wyjechał do Petersburga i wstąpił do Oficerskiej Szkoły Gwardii. W 1834 r. rozpoczął służbę w gwardyjskim pułku huzarskim.

M.J. Lermontow to najwybitniejszy przedstawiciel późnoromantycznej poezji rosyjskiej⁹⁴. Jest on autorem blisko 30 poematów i ponad 400 wierszy lirycznych, które wywarły ogromny wpływ na twórczość kolejnych pokoleń poetów, w szczególności A. Błoka⁹⁵ i D. Mereżkowskiego⁹⁶.

W 1837 r. za wiersz *Śmierć poety*⁹⁷, napisany po tragicznym zgonie Puszkina, Lermontow został zesłany na Kaukaz. W wierszu tym oskarżył on cara i środowisko polityczne Petersburga o jego śmierć⁹⁸.

W 1840 r. Lermontow został ponownie zesłany na Kaukaz. Tym razem powodem jego zesłania był pojedynek z Ernestem de Barantem – synem ambasadora francuskiego w Petersburgu⁹⁹. Został on przydzielony do oddziału dowodzonego przez Apołona Gałafiewa¹⁰⁰. Prawie pół roku spędził w Czeczenii i Dagestanie, biorąc czynny udział w walkach prowadzonych na tym terytorium¹⁰¹.

Lermontow zginął podczas pojedynku z byłym majorem N.S. Matynowem – dawnym kolegą ze szkoły podchorążych gwardii¹⁰². Miało to miejsce w Piatigorsku 27 lipca 1841 r.¹⁰³

94 A. Brus, *Poezja Michaiła Lermontowa wobec romantycznej idei syntezy sztuk*, Wydział Neofilologii UAM w Poznaniu, Poznań 2016, s. 9.

95 Aleksander A. Błok (1880–1921) należał do drugiego pokolenia symbolistów. Do jego najważniejszych dzieł należą: *Wiersze o Pięknej Pani* (1905), *Radość Niespodziana* (1907), *Maska śnieżna* (1907), *Ziemia pod śniegiem* (1908), „*O miłości, poezji i służbie państwowej*” (1908), *Godziny nocne* (1911), *Róża i Krzyż* (1916), *Rosja a inteligencja, Ogród słowicy, Dwunastu, Scytowie* (wszystkie z 1918 r.), *Ostatnie dni władzy cesarskiej* (1921), *Odwet* (1922). Błok pozostawał pod wpływem działalności W.S. Sołowjowa, A.A. Feta i W.A. Żukowskiego. Zob. S. Kułakowski, *op. cit.*, s. 128, 134.

96 Więcej o twórczości tego pisarza będzie mowa w dalszej części pracy.

97 Wiersz ten został wydrukowany w 1858 r.

98 O. Letka-Spychała, „*Kaukaz w przekładzie*”. *Sposoby obrazowania realiów „trzeciej kultury” w anglojęzycznych wersjach „Bohatera naszych czasów” Michaiła Lermontowa*, „Roczniki Humanistyczne” 2019, z. 7, t. 67, s. 128.

99 J. Borsukiewicz, *Polskie kontakty Lermontowa*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*” 1967, nr 22, s. 116.

100 G. Jatczak, *Kaukaz w ostatnim roku życia i twórczości Michaiła Lermontowa*, „*Studia Rossica Posnaniensia*” 2012, vol. XXXVII, s. 87.

101 *Ibidem*.

102 W czasie swego ostatniego pobytu w Piatigorsku Lermontow utrzymywał bliskie stosunki z polską rodziną Wierziłnych. W ich domu spotykała się przyjezdna młodzież, wśród której byli także Lermontow i Martynow. Zob. J. Borsukiewicz, *op. cit.*, s. 127.

103 B. Działożyński, *Filozofia pojedynku – Hercen, Puszkina, Lermontow*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2013, nr 3 (87), s. 239.

Twórczość Lermontowa dzielona jest zazwyczaj na dwa okresy – młodzięczy, trwający do 1837 r., oraz dojrzały, obejmujący lata 1837–1841. Najstarsze zachowane wiersze Lermontowa powstały w 1828 r. Jego wczesne liryki i poematy były inspirowane twórczością Puszkina, Byrona i Schillera.

W swej twórczości Lermontow często nawiązuje do przyrody, legend i mieszkańców Kaukazu. Do dzieł jego autorstwa, traktujących o tych zagadnieniach, należą poematy *Czerkiesi* (1828)¹⁰⁴, *Jeniec kaukaski* (1828)¹⁰⁵ i *ChadźI-Abriek* (1835). Ukoronowanie dorobku poetyckiego Lermontowa stanowi poemat *Demon*. Dzieło to powstało w latach 1832–1840¹⁰⁶. *Demon* zaliczany jest do arcydzieł poezji romantycznej.

Taras Szewczenko to nie tylko utalentowany poeta ukraiński, ale także zdolny malarz. Był on synem chłopca pańszczyźnianego, należącego do bogatego obszarnika. Został wcześniej osierocony i wzięty w charakterze służącego do dworu ziemianina Engelhardta. Szewczenkę wykupił od jego pana poeta W.A. Żukowski i malarz K.P. Briułłow¹⁰⁷, umożliwiając mu wstąpienie do Akademii Sztuk Pięknych.

Poglądy społeczne i polityczne Tarasa Szewczenki kształtowały się zarówno pod wpływem rosyjskiego ruchu wyzwolenczego, jak i idei rewolucyjnych Radiszczewa, Hercena i Bielinskiego. Uznawany jest on za twórcę nowych wzorów w literaturze ukraińskiej. W swej twórczości opowiadał się przeciwko caratowi i poddaństwu, co szczególnie znalazło wyraz w takich poematach, jak *Sen* (1844) i *Kaukaz* (1845). W tym ostatnim utworze Szewczenko wzywa robotników do powstania przeciwko caratowi i zniesienia – jak określił poeta – „więzienia narodów”¹⁰⁸.

W 1846 r. Taras Szewczenko wstąpił do tajnej organizacji politycznej „Bractwo Cyryla i Metodego”, które powstało w Kijowie w tymże właśnie roku¹⁰⁹. W kwietniu 1847 r. Szewczenko wraz z pozostałymi członkami tej organizacji został aresztowany. Śledztwo w sprawie tej organizacji było prowadzone przez III Oddział Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości. W. Śliwowska podaje, że w polu

104 Poemat ukazał się w 1860 r.

105 Poemat został opublikowany w 1859 r.

106 *Demon* został wydany za granicą w 1856 r., zaś w Rosji – w 1860 r.

107 Karł P. Briułłow (1799–1852) – malarz i architekt, pochodzący z rodziny francuskiej, osiadł w Rosji. Był on wybitnym portrecistą, profesorem Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu. Jego najstojniejszym dziełem jest obraz „Ostatni dzień Pompei”, który został wystawiony w 1834 r. Zob. К.П. Брюллов, *Последний день Помпеи*, Русский музей, <https://rusmuseum.ru/collections> (dostęp: 22.11.2022).

108 T. Szewczenko, *Kaukaz*, [w:] T. Szewczenko, *Trzy lata*, Ukraiński Instytut Naukowy, Warszawa 1936, s. 151.

109 M. Bracka podkreśla, że „Bractwo Cyryla i Metodego” – choć istniało tylko półtora roku – wywarło ogromny wpływ na proces kształtowania się tożsamości narodu ukraińskiego. Zob. M. Bracka, *Idee kijowskiego Bractwa Cyryla i Metodego (1846–1847) w świetle krytyki postkolonialnej*, „Bibliotekarz Podlaski” 2015, nr 1 (30), t. 16, s. 43.

zainteresowania policji znalazło się 20 osób, zaś winnymi uznano połowę z nich¹¹⁰. Wyroki wydał bez sądu car Mikołaj I¹¹¹.

Szewczenkę wcielono jako szeregowca do Korpusu Orenburskiego. Po odbyciu dziesięcioletniego zesłania poeta przybył do Petersburga, gdzie zaprzyjaźnił się z N. Czernyszewskim.

Fiodor M. Dostojewski to jeden z najbardziej znanych powieściopisarzy rosyjskich. Wsławił się w latach 40. XIX w. powieścią *Biedni ludzie*. Światową sławę przyniosły mu jego późniejsze dzieła: *Zbrodnia i kara*, *Idiota* oraz *Bracia Karamazow*.

F.M. Dostojewski poświęcił się pracy literackiej w 1844 r. Rok później ukończył powieść *Biedni ludzie*, którą opublikowano w 1846 r. Spotkała się ona z entuzjastycznym przyjęciem w kręgu Bielinskiego. W utworze tym Dostojewski podjął temat krzywdy ludzkiej, wyrażając humanistyczny protest wobec niesprawiedliwego losu jej bohaterów. W powieści tej zawarł on jednocześnie wiarę w wartości duchowe prostych ludzi.

Młodzięczy okres twórczości Dostojewskiego trwał do 1849 r. W tym czasie powstało wiele nowel i opowiadań tego znakomitego pisarza, spośród których za szczególnie cenne uznawane są *Białe noce* (1848).

W okresie swej młodzięczy twórczości Dostojewski należał do kółka Pietraszewskiego. Wiosną 1849 r. członków kółka aresztowano. Jesienią tegoż roku sąd wojskowy skazał najbardziej aktywnych jego działaczy – w tym Dostojewskiego – na karę śmierci przez rozstrzelanie. Została ona zamieniona na katorgę, jednak w ostatnim momencie – tuż przed oddaniem salwy egzekucyjnej.

Dostojewski został skazany na cztery lata katorgi i służbę wojskową w stopniu szeregowca. Do 1854 r. odbywał on karę w więzieniu w Omsku, a następnie służył w 7. Syberyjskim Batalionie Liniowym w Semipałatyńsku. W 1855 r. awansował na podoficera, a w 1856 r. – na podchorążego. W 1859 r. zwolnił się z wojska w stopniu podporucznika.

Dostojewskiemu pozwolono na powrót do centralnej części Rosji – najpierw do Tweru, a następnie do Petersburga, gdzie od grudnia 1859 r. ponownie podjął systematyczną działalność literacką.

Wiosną 1862 r. Dostojewski wyjechał po raz pierwszy za granicę. Odwiedził on Anglię, Francję, Szwajcarię, Niemcy oraz Włochy. Swoje przemyślenia z podróży zawarł w zbiorze felietonów *Zimowe uwagi o wrażeniach z lata*, które powstały w 1863 r. Poddał w nich krytykę stosunki kapitalistyczne w Europie Zachodniej. Dostojewski stał na stanowisku zakładającym odrębność rozwoju historycznego

110 W. Śliwowska, *Bractwo św. Cyryla i Metodego i problemy ukraińskiego odrodzenia narodowego*, „Kwartalnik Historyczny” 1991, nr 4, s. 83.

111 *Ibidem*. Więcej zob. w: S. Kozak, *Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści. Bractwo Cyryla i Metodego*, P.A.X., Warszawa 1990.

Rosji, opierającym się na neosłowiańskiej teorii poczwinnicestwa¹¹² – kierunku reprezentowanego przez poetę i krytyka Apołłona A. Grigoriewa¹¹³.

W latach 1860–1863 Dostojewski wraz ze swym bratem Michałem wydawali czasopismo „Wriemia”, które zostało zamknięte w związku z opublikowaniem na jego łamach artykułu o polskim powstaniu styczniowym, którego autorem był przyjaciel i współpracownik Fiodora Dostojewskiego – Nikołaj N. Strachow¹¹⁴.

Od stycznia 1864 r. bracia Dostojewscy wydawali czasopismo „Epocha”. Po śmierci brata w lecie 1864 r. F. Dostojewski próbował samodzielnie redagować miesięcznik, jednakże wskutek długów zmuszony został w 1865 r. zakończyć jego wydawanie.

Michaił J. Sałtykow-Szczedrin¹¹⁵ był pisarzem, publicystą i satyrykiem. Duży wpływ na kształtowanie się jego radykalno-demokratycznych poglądów miało kółko Pietraszewskiego. Poglądy te ujawniły się już we wczesnym okresie jego twórczości w takich opowieściach, jak *Sprzeczności* (1847) i *Zagmatwana sprawa* (1848), opublikowanych w „Otoczestwiennych zapiskach”.

Sałtykow-Szczedrin został oskarżony o rozpowszechnianie idei rewolucyjnych i z rozkazu Mikołaja I zesłany na przymusową służbę do Wiatki, gdzie przebywał w latach 1848–1855. Swoje przemyślenia z zesłania zawarł w *Szkicach gubernialnych*, które powstawały w latach 1856–1857. W utworze tym poddał ostrej krytyce prowincjonalną biurokrację. Za swą demaskatorską pasję ujawnioną w tej książce Sałtykow-Szczedrin zyskał sobie miano pierwszego satyryka Rosji.

Wielkim powodzeniem cieszyła się jego satyra *Historia jednego miasta*, w której z właściwym sobie poczuciem humoru przedstawił obraz rosyjskich carów i caryc oraz ich ministrów na tle ówczesnego ustroju państwowego Rosji, ukazując, jak wiele wspólnego ma Rosja lat 60. XIX w. z dawną Rosją pańszczyźnianą. Do znanych utworów Sałtykowa-Szczedrina należą także *Państwo Gołowlewowie* oraz *Stare dzieje Poszechoni*.

Dmitrij W. Grigorowicz to pisarz i działacz społeczny, organizator i sekretarz Rosyjskiego Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych. Jego pierwszym znaczącym utworem była powstała w 1845 r. opowieść zatytułowana *Petersburscy kataryniarze*, która pojawiła się w almanachu literackim „Fizjologia Petersburga”.

112 Poczwinnicestwo (od *почва* – gleba) – kierunek pokrewny słowianofilstwu, którego przedstawiciele byli zwolennikami zbliżenia się do „gleby ojczystej”, tj. do ludu. Według zwolenników tego kierunku to właśnie lud jest nosicielem rdzennych pierwiastków narodowości rosyjskiej.

113 Apołłon Aleksandrowicz Grigoriew (1822–1864) – krytyk literacki i poeta. Jego twórczość krytyczna w początkowych latach twórczości była związana z czasopismem „Moskwitianin”, a w okresie późniejszym – z czasopismami wydawanymi przez braci Dostojewskich – „Wriemia” i „Epocha”. A.A. Grigoriew był przedstawicielem kierunku pokrewnemu słowianofilstwu, jakim było poczwinnicestwo.

114 Nikołaj Nikołajewicz Strachow (1828–1896) – publicysta i krytyk literacki. Od 1861 r. współpracował z pismami braci Dostojewskich, a od 1869 r. z organem neosłowianofilów „Zaria” („Zorza”). Swe artykuły krytyczne wydał w zbiorze zatytułowanym *Walka z Zachodem w naszej literaturze*. Dzieło to, liczące trzy tomy, powstawało w latach 1882–1896.

115 Właśc. M.J. Sałtykow, pseud. M. Szczedrin.

Do najbardziej znanych dzieł D.W. Grigorowicza należą *Wieś*, powstała w 1846 r., oraz *Antoni Nieborak* (1847). W utworach tych Grigorowicz jako pierwszy wprowadził do literatury rosyjskiej postacie z ludu, opisując w opowiadaniu *Wieś* tragiczne życie ubogiej sieroty, a w utworze *Antoni Nieborak* – historię chłopca pańszczyźnianego, doprowadzonego do skrajnej nędzy przez swego rządcę.

Lew N. Tołstoj to znany rosyjski pisarz, twórca takich powieści, jak *Dekabryści*, *Wojna i pokój*, *Anna Karenina*, *Zmartwychwstanie*. W latach 1844–1847 studiował orientalistykę, a następnie prawo na uniwersytecie w Kazaniu. Podjętych studiów Tołstoj jednak nie ukończył.

W 1851 r. Tołstoj – za namową brata – udał się na Kaukaz. Zaciągnął się do wojska i brał udział w wojnie krymskiej (1853–1856). Debiutował w 1852 r. opowieścią *Dzieciństwo*. Wierny obraz wojny krymskiej przedstawił w *Opowiadaniach sewastopolskich*. Do innych znanych jego utworów należą *Sonata Kreutzerowska*, *Śmierć Iwana Ilijicza*, *Żywy trup*.

Wierny obraz Północnego Kaukazu został przedstawiony w takich dziełach Lwa Tołstoja, jak *Kozacy*, *Jeniec kaukaski* i *Hadzi-Murat*. Jak dowodzi B. Trojanowska, na twórczość tego pisarza silny wpływ wywarła jego biografia – Tołstoj bowiem w wieku 13 lat przeprowadził się do Kazania, będącego jednym z muzułmańskich centrów ówczesnej Rosji¹¹⁶. W tym też mieście odbył on studia, w trakcie których przyswajał język arabski i języki tureckie. Bardzo istotne znaczenie dla rozwoju jego twórczości miała osoba jego nauczyciela, którym był twórca rosyjskiej arabistyki i nauk o Wschodzie – Mirza Kazim-Bek¹¹⁷.

Wielemir Chlebnikow¹¹⁸ był poetą, czołowym teoretykiem kubofuturyzmu. We wczesnym okresie swej twórczości nawiązywał on do symbolizmu. Wielemir Chlebnikow, Wasilij W. Kamienski i bracia Burluk – Dawid i Nikołaj – wydali w 1910 r. manifest rosyjskiego kubofuturyzmu – *Policzek smakowi powszechnemu*. Do grupy kubofuturystów – za sprawą Dawida D. Burluka – przyłączył się w późniejszym czasie W.W. Majakowski. Kubofuturyści odnosili się przychylnie do socjalizmu, odrzucając tradycję klasyków i poszukując nowych środków wyrazu.

Chlebnikow w 1910 r. wyruszył na wieloletnią wędrówkę po Rosji. W okresie jego podróży powstał m.in. poemat *Szaman i Wenera* (1912), będący wynikiem jego zainteresowań patriarchalną Słowiańszczyzną. W 1913 r. napisał on – wraz z Aleksiejem Kruczonych – manifest poetycki *Słowo jako takie*.

Chlebnikow w swych poglądach był socjalistą, postulującym gruntowną przebudowę porządku społecznego i moralnego. W swej twórczości prowadził on szeroko zakrojone eksperymenty w zakresie języka. Jednym z najbardziej znanych utworów

116 B. Trojanowska, *Świat muzułmański w literackiej prezentacji Lwa Tołstoja*, [w:] G. Czerwiński, A. Konopacki (red.), *Wschód muzułmański w ujęciu interdyscyplinarnym: ludzie, teksty, historia*, Alter Studio, Białystok 2017, s. 170.

117 *Ibidem*.

118 Właśc. Wiktor Władimirowicz.

W. Chlebnikowa jest poemat *Ładomir*, napisany w 1919 r. Przedstawiona została w nim wizja utopijnego ładu panującego wśród ludzi i otaczających ich fauny i flory, który to stan został zorganizowany przez matematykę.

Twórczość W. Chlebnikowa wywarła znaczący wpływ na oblicze poetyckie Władimira W. Majakowskiego¹¹⁹. Majakowski już w szkole interesował się polityką, czytał rewolucyjne broszury, a także brał udział w manifestacjach ulicznych, jakie miały miejsce w 1905 r.

Po śmierci ojca w 1906 r. rodzina Majakowskich – ze względu na trudną sytuację materialną – wyjechała do Moskwy. W 1908 r. Majakowski wstąpił do RSDRP (partii bolszewików) i stał się jej propagandystą, używając pseudonimu „Konstanty”. W latach 1911–1913 studiował w Szkole Malarstwa, Rzeźby i Architektury. Poznał tam poetę i malarza Dawida D. Burluka – jednego z pierwszych rosyjskich futurystów¹²⁰, który wprowadził Majakowskiego w to środowisko.

W latach 1913–1914 wraz z członkami grupy futurystów Majakowski odbył szereg podróży po Rosji. W ich trakcie prowadzone były ekscentryczne i prowokacyjne odczyty i wieczory autorskie, które stworzyły wokół ruchu futurystów atmosferę skandalu.

W latach wojny domowej Majakowski stworzył około 3 tys. plakatów i podpisów o charakterze satyrycznym i komentującym rozwój wydarzeń, które przeznaczone były dla witryn Rosyjskiej Agencji Telegraficznej (tzw. Okna satyry ROSTA)¹²¹.

Dmitrij S. Mereżkowski był pisarzem, którego twórczość odegrała znaczącą rolę w rozwoju literatury rosyjskiej początków XX w. W 1893 r. ukazała się jego książka *O przyczynach upadku i nowych prądach literatury rosyjskiej*, która stała się manifestem modernizmu rosyjskiego. D.S. Mereżkowski wydawał miesięcznik „Nowyj Puts” („Nowa Droga”), w którym propagował swe poglądy.

Za ogromny wkład D.S. Mereżkowskiego do rosyjskiej literatury uznać należy sformułowanie przez niego nowych poglądów, co szczególnie widać w jego dziele *O przyczynach upadku i o nowych kierunkach we współczesnej literaturze rosyjskiej*¹²². Książka ta – dowodzi W. Kułakowski – odegrała rolę deklaracji przodującego kierunku¹²³, charakteryzując w następujący sposób jej przesłanie:

Autor przodującego kierunku doszedł do pesymistycznego wniosku, stwierdzając upadek twórczości literackiej za czasów realizmu, kiedy to literaci ignorowali piękno, hołdując ideom społecznym. Dążenie do odrodzenia sztuki w literaturze na podstawach estetycznych, stało się celem nowego pokolenia¹²⁴.

119 Szczegółowy opis jego twórczości ujęto w rozdziale 4.

120 Kierunek, jakim był futuryzm, postulował konieczność zwrócenia się ku przyszłości, podążania za postępem technicznym i odjęcia się od tradycji. Futuryzm na gruncie rosyjskim przybrał charakter wybitnie demokratyczny. Grupa tzw. kubofuturystów moskiewskich skupiała – oprócz D. Burluka i W. Majakowskiego – A. Kruczonych, W. Chlebnikowa i W. Kamińskiego.

121 Д.В. Сарабьянов (red.), *История русского и советского искусства*, Высшая школа, Москва 1979, s. 302.

122 S. Kułakowski, *op. cit.*, s. 33.

123 *Ibidem*.

124 *Ibidem*.

Do najważniejszych utworów D.S. Mereżkowskiego – oprócz wspomnianej książki *O przyczynach upadku i o nowych kierunkach we współczesnej literaturze rosyjskiej* – należą: *Odwieczni współwędrowcy* (1897), *Prorok rewolucji rosyjskiej* (1906), *Państwo Antychrysta* (1920), *Tajemnica trzech* (1925), *Mesjasz* (1928), *Napoleon* (1929) oraz *Jezus Nieznany* (1931, 1933).

Borys L. Pasternak był poetą i pisarzem. Przed wstąpieniem na Uniwersytet Moskiewski studiował w Niemczech filozofię. Debiutował w organie umiarkowanych futurystów „Centryfuga”. Z okresu wczesnej twórczości Pasternaka pochodzą dwa tomiki jego wierszy – *Bliźniak w obłokach* (1914) oraz *Ponad barierami* (1917). W latach 20. XX pojawiły się takie tomy poetyckie jego autorstwa, jak *Życie – moja siostra* (1922) oraz *Tematy i wariacje* (1923), a także poematy *Porucznik Schmidt* (1926), *Rok dziewięćset piąty* (1927) i *Wzniosła choroba* (1924–1928).

W 1956 r. radzieckie wydawnictwa odrzuciły powieść Pasternaka *Doktor Żywago*. Została ona jednak wydana w 1957 r. za granicą. Pasternak nie przyjął przyznanej mu w 1958 r. Nagrody Nobla za całokształt swej twórczości, ze szczególnym wyróżnieniem powieści *Doktor Żywago*.

Pasternak zajmował się także działalnością translatorską. Przełożył on m.in. sztuki W. Szekspira, dramaty i wiersze J. Słowackiego oraz *Fausta* J.W. Goethego. Cennym wkładem do literatury są jego przekłady poetów gruzińskich.

Podsumowując, można stwierdzić, że bogata twórczość poetów i pisarzy rosyjskich stanowi kronikę życia ówczesnego społeczeństwa, a ich utwory są znakomitymi dokumentami artystycznymi tej wyjątkowej epoki. Ukazują one bowiem rozwój rosyjskiej myśli społecznej. Nie sposób zatem nie zacytować słów M. Gorkiego¹²⁵:

Tytan Puszkina jest naszą największą dumą i najpełniejszym wyrazicielem sił duchowych Rosji, a tak samo i czarodziejski Glinka i wspaniały Briułłow, bezwzględny dla siebie i innych Gogol, tęskny Lermontow, smutny Turgieniew, gniewny Niekrasow, wielki buntownik Tołstoj i nasze chore sumienie – Dostojewski; Kramskoj, Riepin, niezrównany Musorgski, Leskow, którzy wszystkie swoje siły i całe życie poświęcił na to, ażeby stworzyć pozytywny typ Rosjanina, i wreszcie wielki liryk Czajkowski i czarodziej języka Ostrowski, wszyscy niepodobni do siebie, rzecz możliwa tylko u nas na Rusi, gdzie w jednym i tym samym pokoleniu spotkać można ludzi jak gdyby z różnych wieków, tak są psychologicznie odrębni, tak niejednakowi. Cały ten ogrom stworzyła Ruś w czasie krótszym niż sto lat. Radością i szaloną dumą napętnia nas nie tylko obfitość talentów, które Rosja wydała w XIX wieku, lecz i ich zdumiewająca różnorodność, ta różnorodność, na którą historycy naszej sztuki nie zwracają należytej uwagi.

125 Maksim Gorki (Aleksiej M. Pieszkow) (1868–1936) za czynny udział w ruchu rewolucyjnym niejednokrotnie trafiał do więzienia. Ogromne powodzenie miały takie sztuki M. Gorkiego, jak „Mieszczanie” i „Na dnie”, które zostały wystawione przez Moskiewski Teatr Artystyczny. Jego utwory brzmiały jak wezwanie do walki z caratem i kapitalizmem.

Warto także nadmienić, że w latach 30. w Związku Radzieckim podjęto działania mające na celu popularyzację twórczości literackiej narodów, zamieszkujących terytorium tego kraju¹²⁶. Szczególnie płodne były lata 1934–1941, w którym to okresie pojawiły się nowe przekłady na język rosyjski poematu Szota Rustawelego *Rycerz w tygryziej skórze*, a także ormiańskiego eposu *Dawid Sasuński*¹²⁷. W języku rosyjskim wydana została także antologia *Gruzińscy romantycy*, jak również cykl wierszy liryki gruzińskiej i przekłady poezji ormiańskiej¹²⁸.

126 T. Kuroczycki, *Uwagi o radzieckiej szkole przekładu*, „Studia Rossica Posnaniensia” 1973, nr 5, s. 98.

127 *Ibidem*.

128 *Ibidem*.

Rozdział 7

Literatura i kultura Kaukazu Południowego i jej wpływ na rozwój społeczny Zakaukazia

1. Gruzja

Współczesny gruziński język literacki posługuje się alfabetem gruzińskim, który powstał dzięki pierwszemu królowi Kartlii Farmanasowi I, rządzącemu Gruzją w III w. p.n.e.¹ Tak wczesny rozwój piśmiennictwa umożliwił szybki rozwój literatury w tym języku. Najcenniejsze zbiory rękopiśmiennictwa gruzińskiego, liczące niemalże 9 tys. pozycji, z czego prawie 4 tys. stanowią palimpsesty², przechowywane w Gruzji w Narodowym Centrum Rękopiśmiennictwa w Tbilisi³.

Jak dowodzi W. Materski, odrodzenie w gruzińskiej literaturze przypada na okres rządów królowej Tamary (1178–1212), który nastąpił o trzy stulecia wcześniej niż w Europie Zachodniej, co świadczyło o ogromnym rozwoju kulturowym tego kraju⁴. Najważniejsze znaczenie dla rozwoju literatury gruzińskiej miał poemat Szoty Rustawelego *Rycerz w tygrysięj skórze*. M. Belokoneva-Shiukashvili tak wypowiada się o tym wspaniałym dziele⁵:

-
- 1 G. Kobahidze, *Alfabet gruziński*, „Kwartalnik Polonicum” 2018, nr 28/29, s. 84.
 - 2 W pierwotnym znaczeniu słowo „palimpsest” (z gr. πάλιν – „znowu”, ψάω – „wymazać”) oznaczało rodzaj starożytnego rękopisu, sporządzonego zazwyczaj na pergaminie, z którego usunięto stary tekst i ponownie go zapisano. Zob. С.Н. Басик, *Имя и место: топонимический палимпсест в геокультурном пространстве*, „Современные проблемы территориального развития” 2018, № 3, s. 2.
 - 3 J. Ostapczuk, *Nieznaný dotychczas grecki rękopiśmienny fragment Ewangelii Łukasza (Gr 29(49)) z Narodowego Centrum Rękopisów w Tbilisi*, „Rocznik Teologiczny” 2013, z. 1–2, s. 31.
 - 4 W. Materski, *Georgia rediviva. Republika Gruzjińska w stosunkach międzynarodowych 1918–1921*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1994, s. 9.
 - 5 A. Urban-Podolan tak opisuje zawartość tego poematu: „Piękna księżniczka Tinatina, córka króla Arabii Rostewana i następczyni tronu, posyła swego ukochanego – dzielnego wojownika

Powstały na przełomie XII i XIII wieku poemat epicki *Rycerz w tygrysiej skórze* (*Wepchwis tkaosani*), którego autorem jest Szota Rustaweli, do dziś pozostaje niekwestionowanym gruzińskim arcydziełem, znanym na całym świecie. Poemat ten łączy prądy filozofii platońskiej, średnio-wiecznego ideału rycerstwa i miłości dworskiej oraz wschodniego romantyzmu i egzotyki. Składa się nań ponad 1600 strof napisanych szesnastozgłoskowym wierszem (*szairi*), z zastosowaniem rozmaitych środków artystycznych, metafor, aliteracji, rymów itp. Dzieło cieszyło się w Gruzji ogromną popularnością, było chętnie czytane i przepisywane, a z biegiem czasu do ustnych przekazów utworu dołączano różne uzupełnienia⁶.

Na początku XIX w. stolica Gruzji była głównym ośrodkiem wydawniczym, w którym ukazywała się zarówno prasa, jak i książki⁷. Jak podają B. Baranowski i K. Baranowski, za początek czasopiśmiennictwa gruzińskiego uznawany jest 1819 r., kiedy to ukazało się pierwsze wydanie „Gazety Gruzjińskiej” („Sakartwelos Gazeti”)⁸. J.W. Łuczyński dowodzi, że za powstaniem tego pisma stał generał A.P. Jermołow⁹. Pierwszy numer „Gazety Gruzjińskiej” ukazał się w styczniu 1819 r.¹⁰ Pismo było drukowane i wydawane w tyfliskiej drukarni wojskowej pod nadzorem sztabu korpusu¹¹. „Gazeta Gruzjińska” ukazywała się do 1822 r.

W latach 1828–1832 wydawane było pismo „Tpilisis Uckebani” („Wiadomości Tyfliskie”)¹², będące projektem wydawniczym administracji rosyjskiej¹³. Było to pierwsze tego rodzaju zamierzenie wydawnicze w Imperium Rosyjskim. Pierwszy rosyjskojęzyczny numer „Wiadomości Tyfliskich”, zawierający duplikat w języku gruzińskim, ukazał się 4 lipca 1828 r.¹⁴ W latach 1828–1829 pismo było tygodni-

Awtandyła – na trzyletnią wędrowkę w poszukiwaniu tajemniczego rycerza w tygrysiej skórze, spotkanego podczas polowania, w zamian obiecując Awtandyłowi małżeństwo i tron. Odnalazłszy rycerza o imieniu Taryjel, Awtandył poznaje historię jego nieszczęśliwej miłości do indyjskiej cesarzówny Nestan-Daredżan. Obu młodzieńców łączy przyjaźń, w imię której Awtandył obiecuje Taryjelowi pomoc w odzyskaniu wybranki. Opowiedziawszy o wszystkim Tinatinie, powraca on do przyjaciela, aby dotrzymać przyrzeczenia. Pokonują oni wiele niebezpieczeństw, toczą bitwy, aż wreszcie udaje im się osiągnąć cel. Po szczęśliwym odnalezieniu cesarzówny obie pary pobierają się i zasiadają na tronach swoich królestw”. Zob. A. Urban-Podolan, *Gruzjińskie dziedzictwo w poezji Bułata Okudżawy*, „Przegląd Rusycystyczny” 2007, nr 30 (119), s. 56.

6 M. Belokoneva-Shiukashvili, *Polska i Gruzja. Jak łączą nas kultury i historia*, [w:] J. Szadura, D. Gocół (red.), *Gawędy o kulturach II*, Polihymnia, Lublin 2016, s. 101.

7 Więcej zob. w: Г.В. Хацапуридзе, *К истории Грузии первой половины XIX века*, Издательство „Заря Востока”, Тбилиси 1950.

8 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, s. 155.

9 J.W. Łuczyński, *System medialny Azerbejdżanu, Armenii i Gruzji: historia i współczesność*, „Rocznik Prasoznawczy” 2009, nr 3, s. 13.

10 *Ibidem*, s. 14.

11 *Ibidem*, s. 13.

12 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, s. 155. J.W. Łuczyński podaje natomiast, że czasopismo to ukazywało się do 1833 r. Zob. J.W. Łuczyński, *op. cit.*, s. 14.

13 *Ibidem*.

14 *Ibidem*.

kiem, zaś od 1830 r. zaczęło się ono ukazywać dwa razy w tygodniu. „Wiadomości Tyfliskie” stały się pierwowzorem dla pisma „Wiadomości Gubernialne”¹⁵.

Od 1852 r. w Gruzji zaczęto wydawać pismo literackie „Ciskari” („Zorza”)¹⁶. Był to pierwszy gruziński miesięcznik literacki o wysokim poziomie merytorycznym. W latach 1852–1853 „Zorza” redagowana była przez dramaturga Giorgi Eristawiego, dbającego o odpowiedni dobór tekstów do tego czasopisma.

Od 1863 r. w Gruzji wydawano pismo „Sakartwelos Moambe” („Wiadomości Gruzji”), inicjatorem którego był wybitny pisarz, poeta i działacz społeczny Ilja Czawczawadze¹⁷. Jak podkreśla A. Woźniak, „Sakartwelos Moambe” był jednym z niewielu czasopism ukazujących się w latach 60. XIX w. w języku gruzińskim¹⁸. Pismo to propagowało sprawy związane z postępem społecznym i kulturalnym¹⁹, a wokół niego skupiała się inteligencja gruzińska, która zdobyła wykształcenie na uczelniach rosyjskich i europejskich²⁰.

Ilja Czawczawadze (1837–1907) jest uznawany za jednego z najwybitniejszych pisarzy, a także działaczy społecznych Gruzji. O tej wybitnej osobowości tak pisze V.I. Occheli:

Ilja Czawczawadze (1837–1907) był jednym z najwybitniejszych działaczy narodowych obecnych w życiu kulturalnym i społecznym Gruzji w drugiej połowie XIX wieku, poetą, prozaikiem, dramaturgiem, krytykiem literackim, myślicielem, historykiem, publicystą, wydawcą, politykiem i ideologiem ruchu narodowowyzwoleńczego. Poświęcił się walce o narodową niezawisłość ojczyzny i za nią oddał swoje życie; 30 sierpnia 1907 roku został zdradziecko zamordowany, a choć minęło wiele czasu od tamtych zdarzeń, nie mamy ich ostatecznego wyjaśnienia. Jedno jest pewne: w dzisiejszej Gruzji Czawczawadze traktowany jest jako *Pater Patriae*, w 1987 roku gruzińska cerkiew prawosławna kanonizowała go pod imieniem Ilji Sprawiedliwego²¹.

Ilja Czawczawadze w swych utworach poruszał tematykę społeczną i obyczajową, często występował przeciwko przejawom niesprawiedliwości społecznej²². Jego twórczość, jak już wspomniana cytowana V.I. Occheli, jest niezmiernie bogata – pierwsze swe wiersze Czawczawadze napisał bowiem w wieku 13 lat. Do najsłynniejszych jego powieści należą: *Opowieść żebraka*, *Sceny z pierwszego okresu oswobodzenia chłopów*,

15 *Ibidem*.

16 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, s. 155.

17 *Ibidem*.

18 A. Woźniak, *Gruzińskie echa „polskiego powstania”*, „Niepodległość i Pamięć” 1995, nr 1 (2), s. 164.

19 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, s. 155.

20 A. Woźniak, *op. cit.*, s. 164.

21 V.I. Occheli, *Ilja Czawczawadze i krąg literackich związków polsko-gruzińskich w XIX wieku*, „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza” 2017, r. X (LII), s. 295.

22 Więcej zob. w: А.Л. Вычугжанин, Д.А. Мизгулин, *Отец нации. Илья Григорьевич Чавчавадзе*, Издательский дом „Титул”, Тюмень 2015; П. Кобидзе, Ц. Карцивадзе, *Илья Чавчавадзе (к 100-летию со дня рождения)*, „Звезда” 1937, № 7, s. 203–208.

Listy podróżnika, Opowieść bożonarodzeniowa. Natomiast najbardziej znanymi wierszami jego autorstwa są *Epizod z życia rabusiów, Duch, Pustelnik, Matka i syn*²³.

Zasługą Ilji Czawczawadze jest przetłumaczenie na język gruziński wielu dzieł W.G. Bielińskiego i N.A. Dobrolubowa. Był także założycielem i redaktorem „Iwe-rii” – najpopularniejszego pisma literacko-politycznego ukazującego się w Tyflisie w latach 1877–1906²⁴. Pismo to odegrało ważną rolę w umacnianiu idei narodowowyzwoleńczych Gruzji.

Pierwsza połowa XIX w. była w literaturze gruzińskiej okresem, w którym zaznaczyły się silne wpływy romantyzmu. Najważniejszą postacią tworzącą w tym okresie był Aleksander Czawczawadze (1786–1846). Był on poetą, działaczem społecznym, a także generałem wojsk rosyjskich. Należał do gruzińskiej arystokracji.

Do najbardziej znanych wierszy Aleksandra Czawczawadze należą takie utwory, jak *Czasy ludzkiego życia, O, ten świat, Jezioro Gokcza, Biada temu światu...*. Jest on uznawany za „ojca romantyzmu gruzińskiego”. Ważną rolę w kształtowaniu świadomości narodowej Ormian odegrały utwory patriotyczne Aleksandra Czawczawadze, w których słauił przeszłość swego narodu i podkreślał ważność jego dokonań w walce o niezależność. Jego zasługą jest także przetłumaczenie na język gruziński utworów A.S. Puszkina, V. Hugo, Goethego, J.-B. Racine’a, Hafeza, Sadięgo, a także P. Corneille’a.

Grigol Orbeliani (1804–1883) był wybitnym poetą, który w swej twórczości często podejmował tematy o charakterze patriotycznym, wychwalając przeszłość Gruzji i idealizując ją (jak to uczynił w poemacie *Toast lub uczta po bitwie pod Erywaniem*). Jego prace nasycone są jasnym, optymistycznym postrzeganiem świata. Fragment jego twórczości jest zawarty we współczesnym hymnie Gruzji.

Do najbardziej znanych wierszy G. Orbelianiego należą *Spowiedź* (1831), *Mojej siostrze Efemii* (1835), *Wieczór rozstania* (1841), *Muchambazi* (1861). Przełożył on na język gruziński dzieła A.S. Puszkina, M.J. Lermontowa i baśnie I.A. Kryłowa.

G. Orbeliani był nie tylko wybitnym poetą, ale także zdolnym inżynierem, absolwentem Wyższej Szkoły Artylerii w Tbilisi²⁵. Jego zasługą jest zaprojektowanie i nadzorowanie budowy sieci telegraficznej Warszawa – Krym – Tbilisi²⁶.

Giorgi Eristawi (1811–1864) był twórcą utworów romantycznych oraz dzieł scenicznych. 2 stycznia 1850 r. została wystawiona komedia jego autorstwa zatytułowana *Sekcja*. Występowali w niej aktorzy gruzińscy posługujący się swym ojczystym językiem. Dzień ten uznawany jest za datę powstania teatru gruzińskiego.

23 И. Чавчавадзе, *Полное собрание сочинений: в 9 томах*, Картули цигни, Тбилиси 1927; И. Чавчавадзе, *Сочинения: в 5 томах*, Накадули, Тбилиси 1985.

24 V.I. Occheli, *op. cit.*, s. 296.

25 W. Materski, *Gruzini na ziemiach polskich – historia i terażniejszość (próba zakreślenia tematyki)*, „Sprawy Międzynarodowe” 2021, t. 74, nr 4, s. 80.

26 *Ibidem*. Więcej zob. w: W. Materski, *Grigol Orbaliani i warszawski telegraf*, „Pro Georgia” 1999, t. 8, s. 84–85.

G. Eristawi za udział w przygotowaniu powstania zesłany został na teren Litwy, Białorusi i Królestwa Polskiego²⁷. Jak dowodzi W. Materski,

Warszawa jako najbardziej zachodnie miasto Imperium, wyróżniające się europejską atmosferą życia zbiorowego, już od lat dwudziestych XIX w. przyciągała gruzińską inteligencję i środowiska artystyczne. Ich przedstawiciele, rekrutujący się z górnych, wykształconych warstw społeczeństwa, pojawili się nad Wisłą licznie. Był wśród nich m.in. dramaturg i poeta Georgi Eristawi, mieszkający kolejno w Kownie, Białymstoku i Warszawie. Szybko opanował język polski i przesiąkł polską kulturą, a po powrocie z zesłania stał się pierwszym propagatorem polskiej poezji romantycznej w Gruzji, w szczególności Sonetów krymskich Adama Mickiewicza. Jego przekład Konrada Wallenroda odegrał – jak wiemy z pism poety Akakija Ceretelego – istotną rolę w rozbudzeniu wśród patriotycznej młodzieży gruzińskiej myślenia w kategoriach czynu niepodległościowego²⁸.

W pierwszej połowie XIX w. do Gruzji trafiło wielu uczestników powstania listopadowego, zesłanych przez cara w odległe krańce Imperium Rosyjskiego. Szczególnie zapisał się w historii związków kulturalnych poeta Tadeusz Łada-Zabłocki, który wraz z innymi współczesnymi mu ludźmi pióra (m.in. Władysławem Strzelnickim i Michałem Andrzejkowiczem-Butowtem) stworzył kaukaską grupę poetów polskich, która wniosła do literatury odrębny i oryginalny ton dzięki swoim związkom z Gruzją²⁹.

Jednym z najwybitniejszych pisarzy gruzińskich II połowy XIX w. był Luka Razi-kaszwili (1861–1915), używający pseudonimu literackiego Waża Pszawela. Urodził się on w niewielkiej górskiej krainie – Pszawetii, którą rozślawiał w swych dziełach, opisując życie górali z tego regionu. Do najbardziej znanych jego utworów należą poematy *Gość i gospodarz* (1888), *Bachtrioni* (1892), *Zjadacz węży* (1901). Ważne miejsce w jego twórczości zajmowały kwestie narodowościowe i patriotyczne.

Znaczącą rolę w rozwoju kultury i literatury gruzińskiej II połowy XIX w. zajmowała twórczość Aleksandra Moczchubaridze (1848–1893), piszącego pod pseudonimem Aleksander Kazbega. Najważniejsze jego dzieła pochodzą z lat 1880–1885. Są wśród nich powieść *Elgudza* (1881), opowieści *Eliso* i *Ojacobója* (oba z 1882 r.) oraz *Pasterz* (1885). B. Baranowski i K. Baranowski tak oceniają twórczość A. Kazbegi: „Jego powieści trafiały do gustu czytelników tamtych czasów. Egzotyka jego książek, opisujących życie górali kaukaskich, budziła zainteresowanie również poza granicami Gruzji”³⁰.

Ważną rolę w rozwoju literatury gruzińskiej odegrał Akaki Cereteli (1840–1915) – autor poematów o charakterze lirycznym, patriotycznym i satyrycznym. Za szczególnie cenne uznawane są jego elegie *Nie mam szczęścia*, *Wspinałem się powoli pod*

27 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, s. 156.

28 W. Materski, *Gruzini na ziemiach polskich...*, s. 82.

29 Więcej zob. w: S. Sattarow, *Orient w twórczości „polskich poetów kaukaskich” (na przykładzie twórczości Tadeusza Łady-Zabłockiego, Władysława Strzelnickiego, Michała Butowta-Andrzejkowicza)*, „Tematy i Konteksty” 2019, nr 9 (14), s. 313–326.

30 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, s. 197.

górz, *Kochanie*. Jest on znany też jako dramaturg (*Podstępna Tamara*) oraz autor opowiadania psychologicznego *Trzy rodzaje miłości*.

Na uwagę zasługuje także twórczość Rafaela Eristawiego (1824–1901), który w początkowym okresie swej twórczości pisał utwory o charakterze lirycznym. Następnie zainteresował się problematyką społeczną, podejmując się głębokiej analizy istoty życia wsi gruzińskiej. Jak podkreśla A. Furier, Rafael Eristawi przetłumaczył na język gruziński wiele dzieł literatury rosyjskiej, jak i zachodniej³¹. Był on też cenionym etnografem i badaczem gruzińskiego folkloru³².

W 1844 r. namiestnikiem Kaukazu został książę Michaił Woroncow. Jak podkreśla K. Kozakowski, jego ambicją stało się uczynienie z Tyflisu znaczącego ośrodka polityczno-kulturalnego³³. Zrealizował on swe zamierzenia poprzez zakładanie teatrów, bibliotek, szkół, a także towarzystw naukowych, które zajmowały się badaniem gruzińskiej historii i kultury³⁴.

W Tbilisi panował też dobry klimat dla malarstwa i rozwoju młodych talentów, czemu sprzyjała działalność Towarzystwa Popierania Sztuk Pięknych. Prowadziło ono specjalną szkołę malarską, w której studiowało wielu znanych w późniejszym czasie malarzy³⁵. W 1902 r. szkołę tę otoczyła opieką Akademia Sztuk Pięknych w Petersburgu³⁶. Duże zasługi dla rozwoju kultury i sztuki Kaukazu miał wspomniany w rozdziale 3 książę G.G. Gagarin. W 1859 r. został on powołany na stanowisko wiceprezesa Akademii Sztuk Pięknych, które zajmował do 1872 r.³⁷

Na szczególną uwagę zasługuje także gruzińska sztuka awangardowa. Za jej początek uznawane jest malarstwo naiwne³⁸. Do najbardziej znanych gruzińskich malarzy prymitywistów należy Niko Pirosmaszwili (Pirosmani)³⁹ (1862–1918), uznawany za prekursora sztuki awangardowej w Gruzji⁴⁰.

31 A. Furier, *Kultura gruzińska a europejska – z historii wzajemnych oddziaływań*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2010, nr 1–2, s. 133–134.

32 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, s. 197.

33 K. Kozakowski, *Przekuć słowo w czyn: zachowanie jako wyznacznik gruzińskiej tożsamości narodowej w XIX wieku*, [w:] K. Gęsikowska, K. Kozakowski (red.), *Etno-grafia, kulturo-grafia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2018, s. 52.

34 *Ibidem*.

35 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, s. 198–199.

36 *Ibidem*, s. 199.

37 M. Cyuńczyk, *op. cit.*, s. 59.

38 Więcej zob. w: M. Bogaczyk, *Sztuka Inna. O sztuce prymitywnej, naiwnej i surowej*, „Filo-Sofija” 2006, nr 1 (6), s. 239–256; H. Schreiber, *Koncepcja sztuki prymitywnej. Odkrywanie, oswojenie i udomowienie Innego w świecie Zachodu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.

39 Więcej o tym artyście zob. w: C. Zdaniewicz, *Pirosmani, malarz naiwny*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1968.

40 W 1969 r. ukazał się film Georgija N. Szengielaja o tym wybitnym malarzu-samouku, zatytułowany „Pirosmani”. Nakręcono go w Wytwórni Gruzja-film.

Pirosmani, będąc bezdomnym, miał się malowania szyldów dla gruzińskich sklepików i duchanów⁴¹. Jego talent ujawnił się jednak przede wszystkim na licznych płótnach artysty. Malował on często mieszkańców swego miasta, których uwiecznił na takich obrazach, jak *Dozorca*, *Rybak pośród skał*, *Mieszkaniec miasta na osle*, *Dziewczynka z balonikiem*. Częstym motywem jego obrazów są uczujący biesiadnicy czy osoby spożywające posiłki (*Ślub w Kachetii*, *Uczta w czasie zbioru urodzaju*), a także zwierzęta (*Zajac*, *Lisica*, *Jeleń*, *Dzik*, *Niedźwiedzica*, *Łabędź w księżycową noc*)⁴². Do jego najbardziej znanych płócien zalicza się obraz *Aktorka Margarita*⁴³.

Artysta zmarł w nędzy. Jego twórczość została doceniona dopiero po jego śmierci. Jak podaje A. Melnyk, w czerwcu 2015 r. na aukcji Christie's w Londynie płótno tego artysty zatytułowane *Wzgórze Arsenal nocą* (powstałe w latach 1907–1908) zostało sprzedane za 1,5 mln dolarów⁴⁴.

Do najwybitniejszych malarzy gruzińskich tworzących w tym okresie należeli R. Gwelesiani, G. Gabaszwili i A. Mrewliszwili⁴⁵, zaś rzeźbiarzy – Jakob Nikoladze. Był on uczniem Auguste'a Rodina⁴⁶. Jego zasługą jest wykonanie dekoracji rzeźbiarskich pawilonu bakijskiego Towarzystwa Akcyjnego Przetworów Naftowych braci Nobel⁴⁷.

Literatura gruzińska – podobnie jak literatura Armenii i Azerbejdżanu – zmieniła swój charakter po utworzeniu 30 grudnia 1922 r. Związku Radzieckiego. Przyniosło to także gruntowne zmiany w dziedzinie kultury, oświaty i nauki.

Za najwybitniejszego poetę radzieckiej Gruzji uznawany jest Galaktion Tabidze⁴⁸ (1892–1959). W początkowym okresie swej twórczości nawiązywał on do

41 Mianem „duchanów” na Kaukazie określane są szynki, knajpki, przydrożne zajazdy.

42 Więcej o życiu i twórczości malarza zob. w: L. Kończak, *Czarna cerata Pirosmianego. Życie i twórczość gruzińskiego artysty*, KEW, Wrocław 2022.

43 Niko Pirosmaszwili zakochał się we francuskiej aktorce i tancerce Margaricie de Sèvres. Artystka przybyła do Tbilisi na występy z grupą „Belle Vue”. Została ona obdarowana nietypowym wyrazem uwielbienia Pirosmianego – cała bowiem ulica przed hotelem, w którym mieszkała artystka, została przez niego usłana kwiatami. Niestety miłość Pirosmianego nie została przyjęta, a Margarita de Sèvres wkrótce opuściła Gruzję. Obiekt swej adoracji artysta uwiecznił właśnie na płótnie „Aktorka Margarita”. Ten romantyczny epizod z życia Pirosmianego stanowi także kanwę piosenki, tekst której napisany został przez A. Wozniesińskiego i wykonywany był przez Ałłę Pugaczową – *Milion purpurowych róż* (*Миллион алых роз*).

44 A. Melnyk, *Podróż na wschód: gruzińska sztuka awangardowa*, <https://rynekisztuka.pl> (dostęp: 11.10.2022).

45 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, s. 199.

46 Auguste Rodin (1840–1917) – przedstawiciel symbolizmu. Jak dowodzi P. Maciąg, artystę tego przyjęto uważać za przedstawiciela impresjonizmu w rzeźbie. Twórczość Auguste'a Rodina cechuje się niekonwencjonalnym charakterem, przez co – jak podkreśla wyżej wymieniony autor – doskonale wpisuje się w tradycję XIX-wiecznego romantyzmu. Zob. idem, *Emocje w sztuce europejskiej na przykładzie twórczości Gianlorenza Berniniego i Auguste'a Rodina*, [w:] D. Saniewska (red.), *Emocje, język, literatura*, Libron, Kraków 2016, s. 428.

47 J. Opaska, *Działalność polskich architektów w Tbilisi w XIX i początkach XX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki: teoria i historia” 2012, nr 1 (57), s. 15.

48 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, s. 224.

symbolizmu, którego charakter odzwierciedlił się w pierwszym zbiorze jego wierszy, wydanym w 1914 r.⁴⁹ Jest autorem takich poematów, jak *John Reed, Epoka* (oba z 1924 r.), *Rewolucyjna Gruzja* (1931). W latach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej G. Tabidze pracował w redakcji gazety „Komunista”. W tym też okresie powstało wiele wierszy jego autorstwa wymierzonych przeciwko faszystowskim najeźdźcom (*Do broni, bracia!, Wygramy!, Unia serc*). Galaktionowi Tabidze i jego tragicznie zmarłej żonie Oldze⁵⁰ Bułat Okudźawa poświęcił wiersz *Fotografia ślubna*⁵¹.

Jak podają B. Baranowski i K. Baranowski, początki kinematografii gruzińskiej datowane są na lata 1908–1910⁵². J. Wojnicka tak opisuje ten okres:

Początki kinematografii [w Gruzji] sięgają jeszcze czasów przedrewolucyjnych, kiedy w Tyflisie w roku 1908 Vaso Amaszukeli, operator z kinoteatru w Baku, nakręcił cykl krótkich filmów dokumentalnych w stylu braci Lumière. W 1912 roku ten sam Amaszukeli zrealizował pełnometrażowy dokument, zatytułowany *Podróż Akakija Cereteli*. Od tego momentu rozpoczyna się historia gruzińskiego kina⁵³.

W 1921 r. została założona wytwórnia „Gruzja-film”. Stała się ona znaczącym studiem filmowym, w którym kręcono liczne filmy fabularne, animowane i dokumentalne. Lata 20. to także okres rozwoju teatru. Istotną rolę w rozwoju gruzińskiego życia teatralnego odegrał Konstantyn Mardżaniszwili⁵⁴. W 1922 r. dzięki jego staraniom otworzył swe podwoje Gruziański Teatr im. Sz. Rustawelego, a w 1928 r. – teatr w Kutaisi⁵⁵.

Kino gruzińskie zyskało sobie ogromną popularność za sprawą M.K. Kałatozowa⁵⁶ i jego filmu *Lecą żurawie*. Jak dowodzi J. Wojnicka:

Grand Prix na festiwalu w Cannes, przyznane w 1958 roku filmowi *Lecą żurawie* Michaiła Kałatozowa, zwróciło ponownie uwagę Europy na kino radzieckie. Nie był to jednak radykalny przełom w kinematografii. Było to wykorzystanie szansy, którą stworzyła łaskawsza dla wszystkich rodzajów sztuki epoka odwilży⁵⁷.

49 *Ibidem*, s. 225.

50 Galaktion Tabidze ożenił się z siostrą ojca Bułata Okudźawy. Olga Okudźawa została oskarżona o trockizm i przez wiele lat była represjonowana. Rozstrzelano ją we wrześniu 1941 r. Zob. A. Urban-Podolan, *Gruziańskie dziedzictwo...*, s. 55, 58.

51 *Ibidem*, s. 58.

52 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, s. 226.

53 J. Wojnicka, *Przypowieści Tengiza Abuładze*, „Ekran” 2014, nr 2, s. 74.

54 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, s. 225.

55 *Ibidem*.

56 M.K. Kałatozow (Kałatoziszwili) (1903–1973) – gruziński reżyser filmowy. Debiutował w 1928 r. filmem *Ich królestwo*, stanowiącym ideologiczny dokument o gruzińskich mierzewikach. Był on twórcą filmu *Sól Swanetii* (1930 r.), obrazującego życie górali kaukaskich. Od 1936 r. kierował on studiem filmowym w Tbilisi. Film *Lecą żurawie*, nakręcony według sztuki dramaturga Wiktora S. Rozowa zatytułowanej *Wiecznie żywi*, przyniósł M.K. Kałatozowi światową sławę. Zob. G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*, Wydawnictwo ZNAK, Kraków 2000, s. 130.

57 J. Wojnicka, *Andriej Michatkow-Konczatowski: wędrówka przez konwencje*, [w:] G. Stachówna, J. Wojnicka (red.), *Autorzy kina europejskiego*, Rabid, Kraków 2003, s. 158.

K. Duda jest zdania, że w dramacie tym – a zwłaszcza w głównej jego bohaterce – uosobione są zwykle ludzkie uczucia, pozbawione heroizmu, a niekiedy również emocje graniczące z tchórzostwem i egoizmem⁵⁸.

Zdaniem B. Pawłowskiej-Jądrzyk, film *Lecą żurawie* jest podobny w swej konwencji do takich wybitnych dzieł, jak *Los człowieka* Siergieja F. Bondarczuka (1959), *Czterdziesty pierwszy* Grigorija N. Czuchraja⁵⁹ (1956) i *Dziecko wojny* Andrieja A. Tarkowskiego⁶⁰ (1962)⁶¹. Ważnym tematem tych filmów jest bowiem ból i rozpacz jednostki⁶². Szczególnie dzieło Siergieja Bondarczuka jest filmem, w którym ukazane zostało ludzkie cierpienie składające się na obraz traumatycznych przeżyć jej bohatera⁶³.

Siergiej F. Bondarczuk (1920–1994) to wybitny reżyser⁶⁴, scenarzysta⁶⁵, aktor⁶⁶ i pedagog⁶⁷. W jego twórczości często pojawiają się motywy związane z wojną i traumatycznymi przeżyciami jego bohaterów. Sam Bondarczuk został wcielony

58 K. Duda, *Film rosyjski*, [w:] L. Suchanek (red.), *Rosjoznawstwo. Wprowadzenie do studiów nad Rosją*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, s. 336.

59 Grigorij N. Czuchraj (1921–2001) – reżyser filmowy. Zadebiutował w 1956 r. filmem *Czterdziesty pierwszy*. Temat wojny pojawił się także w jego filmie z 1959 r., zatytułowanym *Ballada o żołnierzu*. W 1961 r. wyszedł na ekrany wyreżyserowany przez niego film *Czyste niebo*, a następnie – w 1964 r. – *Był sobie dziad i baba*. W latach 70. powstały takie filmy Grigorija N. Czuchraja, jak *Pamięć* (1971), *Trzęsawisko* (1977), *Życie jest piękne* (1979). W 1985 r., wspólnie z J. Szwyriowem, wyreżyserował film dokumentalny *Nauczę was marzyć*. W latach 1966–1971 był wykładowcą we Wszechzwiązkowym Państwowym Instytucie Kinematografii w Moskwie.

60 Andriej A. Tarkowski (1932–1986) – reżyser filmowy tworzący swe wczesne filmy w Związku Radzieckim, a następnie za granicą. Urodził się w rodzinie artystycznej mającej polskie korzenie. Jego ojciec był znanym poetą i tłumaczem, zaś matka – aktorką. W 1961 r. powstał debiutancki film A. Tarkowskiego zatytułowany *Dzieciństwo Iwana*, który w Polsce pojawił się pod tytułem *Dziecko wojny*. Film ten oparty został na motywach opowiadania autorstwa Władimira Bogomołowa noszącego ten sam tytuł. W 1966 r. powstał kolejny film A. Tarkowskiego, zatytułowany *Andriej Rublow*. W latach 70. na kinowe ekrany wyszły takie filmy tego reżysera, jak *Solaris* (1972), *Zwierciadło* (1974), *Stalkier* (1979). Od 1982 r. Tarkowski tworzył swoje filmy za granicą (we Włoszech). W 1986 r. ukazał się jego ostatni film, *Ofiarowanie*. Zob. T. Kałużny, *Ikoniczny paradygmat filmowej twórczości Andrieja Tarkowskiego*, „Collectanea Theologica” 2010, nr 1, s. 99 i nast.

61 B. Pawłowska-Jądrzyk, *Między Hiobem a homo sovieticus. O Losie człowieka Siergieja Bondarczuka w aspekcie transsemiotycznym*, „Teksty Drugie” 2010, nr 5, s. 201.

62 *Ibidem*.

63 Więcej zob. w: J. Płażewski, *Historia filmu*, Ossolineum, Warszawa 1995, s. 219.

64 Do najważniejszych prac reżyserskich Siergieja Bondarczuka zaliczyć należy *Los człowieka* (1959), *Wojna i pokój* (1965–1967), *Waterloo* (1970), *Oni walczyli o Ojczyznę* (1975), *Step* (1978), *Czerwone dzwony* (film 1 i 2) (1981–1982), *Borys Godunow* (1996), *Cichy Don* (1992).

65 Jako scenarzysta Siergiej Bondarczuk znany jest z takich dzieł, jak *Wojna i pokój*, *Waterloo*, *Piąta ofensywa*, *Oni walczyli za Ojczyznę*, *Step*, *Czerwone dzwony*, *Borys Godunow*, *Cichy Don*.

66 Występował m.in. w takich filmach, jak *Opowieść o prawdziwym człowieku*, *Taras Szewczenko*, *Iwan Franko*, *Los człowieka*, *Wojna i pokój*, *Wujaszek Wania*, *Oni walczyli za Ojczyznę*, *Borys Godunow*, *Cichy Don*.

67 Od 1971 r. Siergiej Bondarczuk wykładał we Wszechzwiązkowym Państwowym Instytucie Kinematografii w Moskwie, a w 1974 r. został profesorem tego Instytutu.

do wojska w 1941 r. W latach 1941–1942 był aktorem Teatru Armii Czerwonej w Groznym. Po roku służby w teatrze został powołany na front. Uczestniczył w walkach na Północnym Kaukazie w początkowym etapie bitwy za Kaukaz (26 czerwca – 1 sierpnia 1942 r.). Walczył pod Groznym, Armawirem i Mozdokiem. Służył w Armii Czerwonej do 1946 r.

Jako aktor filmowy Siergiej Bondarczuk zadebiutował w październiku 1948 r. w filmie wojennym *Młoda Gwardia* Siergieja A. Gierasimowa, nakręconym na motywach powieści Aleksandra A. Fadiejewa o tym samym tytule.

B. Pawłowska-Jądrzyk tak opisuje wydarzenie stanowiące kanwę filmu *Los człowieka*:

Protagonista obrazu Bondarczuka, Andriej Sokołow, musi napić się z czary goryczy już jako młodzieniec (jego rodzice i siostrzyczka umierają podczas klęski głodu w 1922 roku), potem jako żołnierz Armii Czerwonej, jeńiec i więzień obozu koncentracyjnego, wreszcie jako ojciec rodziny (ukochana żona Andrieja, Irina, ginie wraz z córkami w bombardowaniu Woroneża, a – jakby tego było mało – u progu zwycięstwa zostaje zabity również jego jedyny syn Anatolij, bohater wojenny i wybitnie uzdolniony matematyk)⁶⁸.

Grigorij N. Czuchraj wpisał się na trwałe w historię kina, debiutując filmem *Czterdziesty pierwszy*. W jego twórczości często pojawia się temat wojny i ludzkiego cierpienia⁶⁹. L. Kalita tak określa postać tego reżysera:

Grigorij Czuchraj to postać, bez której prawdopodobnie nie sposób wyobrazić sobie rozwoju rosyjskiej kinematografii. Wiodący temat jego filmów, jakim jest miłość wpisana w ważne wydarzenia historyczne, otwiera problematykę tych dzieł na uniwersalne sprawy ludzkie, takie jak: kwestie pojedynczych wyborów człowieka i ich konsekwencji, pozostawanie wiernym własnym przekonaniom lub sprzeniewierzenie się im, odpowiedzialność za los swój i bliskich⁷⁰.

Dziecko wojny to film, który zapoczątkował karierę Andrieja Tarkowskiego. K. Owczarek tak ocenia ten film:

Dziecko wojny to film metafora, obecna jest tu walka dobra ze złem, życia ze śmiercią, pokoju z wojną, normalnego dzieciństwa z dzieciństwem zachwianym przez wojnę, humanizmu z anty-humanizmem. Motywem przewodnim jest ofiara jednostki, ale i los całej kultury. Faszyzm, który poświęcił swoją kulturę, w filmie porównany jest do apokaliptycznej Bestii. Na końcu widzimy, iż została złożona ofiara z historii, a apokalipsa została urzeczywistniona⁷¹.

Sine związki z Gruzją utrzymywał Borys Pasternak. Zdaniem Z. Zbyrowskiego, nazywał on Gruzję swoją drugą ojczyzną⁷². Gruzja zajęła bowiem wyjątkowe miejsce w życiu i twórczości Borysa Pasternaka – warto przede wszystkim wspomnieć

68 B. Pawłowska-Jądrzyk, *op. cit.*, s. 201.

69 G. Czuchraj zgłosił się w 1941 r. na ochotnika do wojska. Wkrótce trafił na front. Brał on udział m.in. w bitwie pod Stalingradem. Zob. J. Kalita, *Percepcja twórczości filmowej Grigorija Czuchraja w Polsce*, „Acta Polono-Ruthenica” 2018, nr 23, t. 4, s. 85.

70 *Ibidem*, s. 81.

71 K. Owczarek, *Wielka Wojna Ojczyzniana oczami dziecka. Porównanie „Dziecka wojny” Tarkowskiego i „Idź i patrz” Klimowa*, „Maska” 2015, nr 26, s. 257.

72 Z. Zbyrowski, *Gruzja – „druga ojczyzna” Borysa Pasternaka*, „Zeszyty Naukowe” 2015, t. 4, s. 71.

o założonej w 1916 r. (wraz z poetą Tycjanem Tabidze) grupy poetyckiej „Błękitne rogi”, której twórczość nawiązywała w dużym stopniu do symbolizmu⁷³.

Jak podkreśla Z. Zbyrowski, już pod koniec lat 20. Pasternak zajmował negatywne stanowisko wobec różnych wydarzeń politycznych i kulturowych, jakie miały miejsce w owym czasie w Związku Radzieckim⁷⁴. Niezadowolone i sprzeciw pisarza wobec wydarzeń związanych z represjami, jakie dotknęły czołowych twórców tej epoki i ludzi mu bliskich, nasiliły się w II połowie lat. 30.⁷⁵ Miało to znaczący wpływ na wydarzenia związane z nominacją Borysa Pasternaka do Nagrody Nobla. A. Stępniaak dowodzi, że:

Nominacja i przyznanie już na wstępie cieszyły się złą sławą i rzuciły tragiczne światło na ostatnie, wypełnione goryczą i twórczym zwątpieniem, lata życia Pasternaka. Trzeba pamiętać, że *Doktor Żywago*, powieść, za którą otrzymał nominację, ukończona zimą 1955–1956, od początku spotkała się z niechęcią ze strony ówczesnych władz. Pisarzowi zarzucano „antyrosyjski wydźwięk powieści”, który miałby przejawiać się w ukazaniu mrocznych stron rewolucji październikowej i wojny domowej, będących jedynie źródłem cierpienia dla radzieckiego narodu (...). Dnia 16 VIII 1957 r. miało miejsce publiczne potępienie decyzji Pasternaka podczas posiedzenia Sekretariatu Związku Pisarzy Radzieckich. Aleksy Surkow, ówczesny naczelnik twierdził wręcz, że przekazanie maszynopisu *Doktora Żywago* na Zachód było zdradą państwa⁷⁶.

Szczególnie znaczenie dla rozwoju literatury i kultury ma twórczość Władimira Majakowskiego i Bułata Okudżawy.

W.W. Majakowski (1893–1930) urodził się we wsi Baghdadi w Gruzji w regionie guryjskim. Jego ojciec – Włodzimierz Konstantynowicz – pracował jako leśniczy w tejże wsi⁷⁷. Ze względu na fakt, że w Baghdadi nie było ani szkół, ani nauczycieli, matka Majakowskiego wraz z synem przeniosła się do Kutaisi, a następnie – w 1906 r. – do Moskwy⁷⁸. W 1911 r. W.W. Majakowski podjął studia w Szkole Malarstwa, Rzeźby i Architektury. Na uczelni poznał on D.D. Burluka – malarza i poetę, który był organizatorem i przywódcą kubofuturystów⁷⁹. To on wprowadził Majakowskiego w to środowisko.

73 *Ibidem*, s. 71–72.

74 Z. Zbyrowski, *Borys Pasternak wobec ideologii swoich czasów*, „Studia Rossica Posnaniensia” 2017, nr 42, s. 84.

75 *Ibidem*.

76 A. Stępniaak, *Noblowa lekcja, czyli ciemna strona Literackiej Nagrody Nobla w Związku Radzieckim na przykładzie kandydatury Borysa Pasternaka*, „Vade Nobiscum II”, Materiały z II Łódzkiej Wiosny Młodych Historyków 20–22 III 2009, Łódź 2009, s. 89.

77 W. Woroszyński, *Życie Majakowskiego*, Tower Press, Gdańsk 2000, s. 5.

78 *Ibidem*, s. 5–6.

79 D.D. Burluk wraz z M.F. Łarionowem, N.S. Gonczarową i K.S. Malewiczem założył awangardowe ugrupowanie artystyczne „Walet Karo” („Бубновый валет”). W 1910 r. utworzył on także awangardową grupę literacko-artystyczną „Hylaea”, która skupiała takich poetów, jak W.W. Chlebnikow, A.J. Kruczonych i W.W. Majakowski. Zob. T. Brzostowska-Tereszkiewicz, *Co widzi „burlucze oko”? Przekład literacki jako zdarzenie percepcyjne*, „Porównania” 2020, nr 1 (26), s. 39.

Majakowski to czołowy twórca awangardy rosyjskiej⁸⁰, który wyrósł ze środowiska moskiewskiego⁸¹. Jak dowodzi S. Kułakowski, W.W. Majakowski był jednym z futurystów, który pozostał wierny temu kierunkowi⁸². Do najważniejszych dzieł we wczesnym okresie jego twórczości należą liryka *Ja* (1913), tragedia *Włodzimierz Majakowski* (1914) oraz poematy *Obłok w spodniach* (1915) i *Flet kręgosłupa* (1915)⁸³. Natomiast pierwszym obszernym dziełem W.W. Majakowskiego był utwór z 1918 r. zatytułowany *Misterium buffo*, poświęcony pierwszej rocznicy rewolucji październikowej⁸⁴. Za fundament ideowy tego dzieła służyło zderzenie dwóch klas – proletariatu i burżuazji⁸⁵.

S. Pollak i A. Stern w taki sposób opisali postać Majakowskiego:

Niemal we wszystkim, co Włodzimierz Majakowski napisał, był on lirycznym, i to takim, który odkrywał i tworzył nowy obraz rzeczywistości. Niektórzy skłonni są widzieć w Majakowskim wyłącznie trybuna rewolucji, a przecież przeżywając i opisując dzieje, cierpienia, rewolucje, klęski i zwycięstwa swego narodu, przeżywał on i opisywał swoje własne cierpienia, bunty, klęski i zwycięstwa. Ta twórczość – to nie tylko żywa historia jego ojczyzny, to także jego pamiętnik liryczny⁸⁶.

Na twórczość W.W. Majakowskiego ogromny wpływ wywarły dzieła W.W. Chlebnikowa. Poeta tak oceniał jego twórczość:

Dla Chlebnikowa słowo to samoistna siła, organizująca materię uczuć i myśli (...). Chlebnikow stworzył całościowy „układ okresowy słowa”. Biorąc wyraz z niedorozwiniętymi, nieznanymi formami, porównując go ze słowem tak rozwiniętym, dowodził konieczności i nieuchronności pojawienia się nowych słów⁸⁷.

W.W. Majakowski w swej twórczości występował z pozycji klas robotniczych przeciwko burżuazji, a uniwersalizacja wartości i interesu tej warstwy była nakierowana na jednoznaczny cel, jakim było zwycięstwo klasy robotniczej⁸⁸. X. Stańczyk tak ocenia twórczość W.W. Majakowskiego w tym aspekcie jego aktywności literackiej:

80 Jak podkreśla M. Szumna, awangardę – a zwłaszcza futurystów i dadaistów – uznaje się za najbardziej radykalnych kontestatorów tradycji. Zob. M. Szumna, „*Krzyk Majakowskiego*”. *Socrealizm a awangarda*, „Pamiętnik Literacki” 2011, nr 3, s. 48.

81 A. Surdykowska, *Pionierzy poezji: twórcy awangardowi w służbie sowieckiego systemu wychowawczego: analiza na przykładzie wybranych utworów Władimira Majakowskiego i Daniła Charmsa*, [w:] K. Duda, A. Dudek (red.), *Rosyjskie dzieciństwo*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2015, s. 313.

82 S. Kułakowski, *op. cit.*, s. 212.

83 *Ibidem*.

84 R. Czachor, *Włodzimierz Majakowski a socjalizm*, „Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego” 2012, nr 1, s. 60.

85 *Ibidem*.

86 S. Pollak, A. Stern, *Wstęp*, [w:] W. Majakowski, *Liryka*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1965, s. 5.

87 W. Majakowski, *Wspomnienie o W.W. Chlebnikowie*, „Elewator. Kwartalnik Literacko-Kulturalny” 2017, nr 1 (19), s. 10.

88 X. Stańczyk, „*Dzisiaj ma głos towarzysz Mauzer*”. *Rewolucyjna strategia literacka Majakowskiego*, „*Studia Litteraria Historica*” 2013, nr 2, s. 360.

Zadanie, którego Majakowski podejmował się w swojej twórczości, było zatem dwojakie: po pierwsze, zidentyfikowanie klasy robotniczej w zbiorowości obywateli rewolucyjnej i porewolucyjnej Rosji; po drugie, identyfikacja z tą klasą i ustawienie się w roli jej symbolicznego reprezentanta⁸⁹.

Wielką sławę zyskał sobie poematem *Włodzimierz Iljicz Lenin*, opublikowanym w 1924 r., a także wierszem *Do domu!*⁹⁰, który ukazał się w 1925 r.

Konkludując, można przytoczyć słowa A. Sterna o tym wielkim i kontrowersyjnym poecie:

Majakowski mawiał, że przywrócił poezji jej dawne znaczenie, to, które miała za czasów starych pieśniarzy, bardów: myślał oczywiście o swoich nieskończonych wędrówkach po miastach swej wielkiej ojczyzny i o przemawianiu wierszem do niezliczonych tłumów. W istocie jednak słowa poety mają głębsze i rozleglejsze znaczenie. Majakowski zdołał uczynić z poezji sprawę najbliższą milionom ludzi nie tylko dlatego, że mówił im o ich marzeniach i wyrażał ich ideały, ale również dlatego, że swemu patosowi rewolucyjnemu nadał formy monumentalne, takie, jakie odnajdujemy w najstarszych pomnikach literatury światowej, epopiejach i sagach⁹¹.

Bułat Szawłowicz Okudźawa (1924–1997) urodził się w Moskwie. Był na poły Gruzinem (po ojcu), na poły Ormianinem (po matce)⁹². Zadebiutował w 1956 r. tomikiem wierszy *Liryka*, jednakże nie była to jego pierwsza publikacja⁹³. Jak dowodzi A. Urban-Podolan, pierwszy jego utwór pt. *Trudno nam było zasnąć w zimnych wagonach towarowych...* powstał jeszcze na froncie – w 1943 r.⁹⁴ A. Polak podaje, że pierwsza publikacja Bułata Okudźawy ukazała się najprawdopodobniej w 1945 r. w gazecie wojskowej wychodzącej w Tbilisi⁹⁵.

W II połowie lat 50. Bułat Okudźawa zaczął wykonywać swe utwory przy akompaniamencie gitary⁹⁶. W latach 50. pojawiła się także w jego wierszach tematyka

89 *Ibidem*.

90 Wiersz ten – podobnie jak poemat *Włodzimierz Iljicz Lenin* – był ideowym echem epoki, w której tworzył Majakowski. Stanowi on deklarację poety uwielbienia panującego ustroju:

A ja
z niebios poezji
skoczę w komunizm
dlatego,
że poza nim miłości nie widzę.

91 A. Stern, *Wstęp*, [w:] W. Majakowski, *Wybór satyr*, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, Warszawa 1955, s. 9–10.

92 A. Urban-Podolan, *Gruzińskie dziedzictwo...*, s. 42.

93 A. Polak, *Proza historyczna Bułata Okudźawy: z problemów gatunku i intertekstualności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2006, s. 6.

94 A. Urban-Podolan, *Poezja Bułata Okudźawy. Między poetyką a interpretacją*, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra 2008, s. 4.

95 A. Polak, *op. cit.*, s. 6.

96 A. Urban-Podolan, *Poezja Bułata Okudźawy...*, s. 4.

gruzińska⁹⁷, zaś w latach 60. wydany został zbiór utworów poety i jego przekładów poezji gruzińskiej⁹⁸. W 1967 r. powstał jeden z najpopularniejszych utworów Bułata Okudźawy – *Pieśń gruzińska*⁹⁹.

2. Armenia

Po upadku Urartu Ormianie (Armenowie) byli związkiem panującym na Wyżynie Armeńskiej. Stopniowo uzyskali oni władzę nad Urartami i innymi ludami, następstwem czego stało się połączenie różnych elementów etnicznych¹⁰⁰. Jak dowodzi R. Gadamska-Serafin:

Kultura armeńska formowała się przecież w silnym związku ze światem greckim i była genealogicznie dużo bliższa Platonowi niż francuska czy jakakolwiek inna rzeczywistość nowożytna. Obie te starożytne cywilizacje koegzystowały z sobą przez stulecia, a kilku greckich historyków sugerowało ich wspólne korzenie¹⁰¹.

97 Jak podaje A. Urban-Podolan, za jeden z najwcześniejszych gruzińskich utworów Bułata Okudźawy uznać należy wiersz, zatytułowany *** *Niepokorna błękitna fala...* Autorka ta tak wypowiada się o gruzińskiej twórczości poety: „Wiersze Okudźawy o tematyce gruzińskiej, napiętnowane tragicznym osobistym doświadczeniem, noszą zazwyczaj właściwy tylko jemu, indywidualny charakter, wyróżniający go z kręgu rosyjskiej tradycji literackiej podejmującej tematykę Kaukazu”. Zob. *eadem*, *Gruzińskie dziedzictwo*, s. 42–43.

98 Б.Ш. Окуджава, *По дороге к Тинатин*, Литература да Хеловнеба, Тбилиси 1964. Tytuł *Po drodze w Tinatin* nawiązuje do imienia księżniczki Tinatiny z poematu Szoty Rustawelego *Rycerz w tygrysiej skórze*.

99 Fragment *Pieśni gruzińskiej* w przekładzie autorstwa T. Lubelskiego pochodzi z tomiku poezji Bułata Okudźawy *Zamek nadziei* wydanej przez Wydawnictwo Literackie (Kraków 1984):

Małą pestkę winogron w tej ziemi gorącej zasadzę,
pocałuję winorośl, by kiście dojrzałe wnet rwać,
i przyjaciół w swym domu, i miłość w mym sercu zgromadzę,
bo inaczej to po cóż na ziemi tej wiecznej mi trwać?

Chodźcie, goście, niech każdy czym zechce się u mnie uraczy,
prosto w oczy powiedzcie, kim jestem i kim mam się stać.
Król niebieski mi wszystkie przewiny i grzechy przebaczy,
bo inaczej to po cóż na ziemi tej wiecznej mi trwać?

100 Kształtowanie się narodu armeńskiego miało miejsce w okresie od VII–III w. p.n.e. Zob. M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 25, a także w: J.-P. Mahé, A. Mahé, *Histoire de l'Arménie des origines à nos jours*, Perrin, Paris 2012; R. Grosset, *Histoire de l'Arménie des Origines à 1071*, Payot, Paris 1947.

101 R. Gadamska-Serafin, *Król-Duch i kwestia Armenii*, [w:] M. Kuziak, J. Ławski (red.), *Studia o Królu-Duchu Juliusza Słowackiego*, Collegium Columbinum SJ, Kraków–Białystok 2020, s. 265.

R. Gadamska-Serafin podaje, że najstarsze greckie wzmianki o Armenii pochodzą z pism Hekatajosa z Miletu i datowane są na przełom VI i V w. p.n.e.¹⁰² Dowodząc, że niektórzy greccy historycy podkreślali wspólnotę tych korzeni, autorka ta ma na myśli przede wszystkim Herodota i Strabona, a także Platona¹⁰³. Herodot uważał, że Armeńcy stanowią potomków Frygijczyków, zaś Strabon był zdania, że pochodzą oni z Tesalii¹⁰⁴. Natomiast Platon podkreślał podobieństwo występujące między językiem greckim i frygijskim, co stało się przyczyną do pojawienia się w XIX-wiecznym językoznawstwie hipotez wywodzących język grecki i ormiański od wspólnego przodka protoindoeuropejskiego¹⁰⁵.

Za datę narodzin ormiańskiego piśmiennictwa uznawany jest V w., kiedy to Mesrop Masztoc opracował alfabet języka ormiańskiego, pozwalający zapisać wszystkie charakterystyczne dla niego głoski¹⁰⁶. Natomiast za pierwszego ormiańskiego drukarza uznawany jest Hakob (Jakub) Grzeszny, który w Wenecji założył drukarnię, w której odbywał się druk publikacji w języku ormiańskim¹⁰⁷. Pierwsza książka ormiańska została wydrukowana w 1511 bądź w 1512 r. w Wenecji, natomiast pierwsza publikacja książkowa w Wielkiej Armenii pojawiła się dopiero w 1772 r. w Eczmiadzynie (obecnym mieście Wagharszapat)¹⁰⁸.

Jak podkreśla T. Krzyżowski, na pojęcie „język ormiański” składają się język starormiański (*grabar*) oraz języki nowoormiańskie (*aszcharabar*), do których zalicza się język wschodnioormiański i zachodnioormiański¹⁰⁹.

Klasyczny język ormiański (*grabar*) powstał na początku V w.¹¹⁰ Stosowano go podczas nabożeństw w kościołach ormiańskich i w kręgach liturgicznych¹¹¹, a obecnie używany jest zarówno w Apostolskim Kościele Ormiańskim, jak i unickim

102 *Ibidem*.

103 *Ibidem*.

104 Tesalia stanowi krainę historyczną obecnej Grecji. Jak podaje S. Sprawski, termin „Tesalia” używany jest w dwóch znaczeniach. Nazwa ta utożsamiana jest ze Związkiem Tessalskim – wspólnotą polityczną, którą tworzyły miasta położone na Nizinie Tessalskiej. Pojęcie to używane jest także na określenie całego regionu położonego między Tempe a Termopilami. Zob. S. Sprawski, *Tessalia. Tessalowie i ich sąsiedzi. Rozważania nad źródłami do dziejów regionu w okresie archaicznym*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2009, s. 16–17.

105 R. Gadamska-Serafin, *op. cit.*, s. 265.

106 J. Rydzkowska, *Piśmiennictwo i miniaturstwo w Armenii*, [w:] W. Deluga (red.), *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich*, ARW Fine Grain, Zamość 2010, s. 67–68.

107 J. Skonieczny, *Druki ormiańskie*, [w:] W. Deluga (red.), *Ars Armeniaca...*, s. 83.

108 C. Mutałian, *Ormiańska diaspora od starożytności do nowoczesności*, „Lehahayer. Czasopismo Poświęcone Dziełom Ormian Polskich” 2018, nr 5, s. 7.

109 T. Krzyżowski, *Nauczanie języka ormiańskiego na Uniwersytecie Lwowskim w latach 1904–1939*, „Lehahayer. Czasopismo Poświęcone Dziełom Ormian Polskich” 2020, nr 7, s. 260.

110 *Ibidem*.

111 J. Rydzkowska-Kozak, *Historia polskich zbiorów rękopisów ormiańskich*, [w:] W. Walczak, K. Łopatecki (red.), *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. VI, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2013, s. 18.

Kościele katolickim obrządku ormiańskiego¹¹². *Grabar* wykorzystywany był w charakterze języka literackiego do początku XIX w.¹¹³

Wspomniane języki nowoormiańskie – wschodnioormiański i zachodnioormiański – powstały w XIX w.¹¹⁴ Są one językami literackimi określanymi mianem *aszcharabar*¹¹⁵. Jak podaje T. Krzyżowski, język wschodnioormiański ukształtował się na bazie dialektu erywańskiego i tyfliskiego, zaś język zachodnioormiański ma swe korzenie w Stambule¹¹⁶. Językiem wschodnioormiańskim posługują się Ormianie zamieszkujący przede wszystkim takie kraje, jak Armenia, Iran i Rosja, natomiast językiem zachodnioormiańskim mówią głównie Ormianie w Turcji i Libanie, jak również w krajach Europy Zachodniej, Ameryki Północnej i Południowej¹¹⁷.

Jak podkreśla W. Zajączkowski, w Armenii najważniejszą instytucją społeczną stanowił Kościół monofizycki, który od stuleci pełnił funkcję ostoi ormiańskiej tradycji¹¹⁸. Dlatego też pierwsi romantycy narodowi, którzy wypowiadali się za odrzuceniem starego alfabetu, liberalizmem politycznym i szerzeniem oświaty wśród kobiet, spotkali się z surową krytyką ze strony tej instytucji¹¹⁹.

Pierwsza połowa XIX w. stanowiła fundament rozwoju kultury ormiańskiej. Po przyłączeniu do Rosji obszarów Wschodniej Armenii możliwe stało się zakładanie szkół i drukowanie książek i czasopism, umożliwiających rozwój ormiańskiej kultury i oświaty¹²⁰. W okresie tym największym ośrodkiem kultury ormiańskiej były Tbilisi, Moskwa oraz Konstantynopol. W Tbilisi otwarte zostały szkoły, w których kształciła się ormiańska młodzież, a także drukarnie, dzięki którym możliwe stało się upowszechnianie ormiańskiej literatury.

Istotne znaczenie dla rozwoju ormiańskiej kultury i oświaty miało zorganizowanie przez braci Łazarian (Łazariewów) pierwszych instytucji oświatowych i dydaktycznych. Ci bogaci ormiańscy kupcy i fabrykanci założyli w Moskwie w 1807 r. pierwszą typografię oraz utworzyli w 1815 r. szkołę wyższą, przekształconą następnie

112 D. Ziętek, *Religijność jako element tożsamości Ormian w Krakowie i we Lwowie (projekt badań własnych)*, [w:] K. Banek (red.), *Polsko-ukraińskie badania religii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, s. 224.

113 Więcej o tym języku zob. w: A. Pisowicz, *Gramatyka ormiańska (grabar-aszcharabar)*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2001, s. 35–188; A. Nersesyan, E. Stoń, *Niektóre problemy pojawiające się przy opracowywaniu książki napisanej w języku ormiańskim: doświadczenia własne*, „Fides: Biuletyn Bibliotek Kościelnych” 2012, nr 2 (35), s. 115–121.

114 T. Krzyżowski, *op. cit.*, s. 260.

115 Więcej o tych językach zob. w: A. Pisowicz, *Gramatyka ormiańska...*, s. 191–474.

116 T. Krzyżowski, *op. cit.*, s. 260.

117 *Ibidem*.

118 W. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 137.

119 *Ibidem*.

120 Więcej zob. w: З.Т. Григорян, *Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX века*, Издательство Социально-экономической литературы, Москва 1959; А.В. Фадеев, *Россия и Кавказ в первой трети XIX века*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1960.

w Łazariewski Instytut Języków Wschodu¹²¹. Instytut ten stał się jednym z głównych centrów orientalistycznych Rosji, dając podwaliny badaniom nad licznymi językami¹²² (w Instytucie nauczano języka ormiańskiego, azerbejdżańskiego, tureckiego, perskiego, arabskiego i gruzińskiego)¹²³.

Pierwsze książki ormiańskie zostały wydrukowane w Konstantynopolu, w którym w 1567 r. założono pierwszą drukarnię ormiańską¹²⁴. Jak podkreśla P. Nieczuja-Ostrowski, w XVIII w. Konstantynopol stał się największym ośrodkiem drukarstwa ormiańskiego, w którym działało ponad 20 typografii i ukazywało się około 300 tytułów ormiańskich książek¹²⁵. Miasto to było ważnym ośrodkiem ówczesnej inteligencji ormiańskiej, zasilanej dzięki kolejnym pokoleniom dobrze wykształconej młodzieży. Warto bowiem podkreślić, że już w 1865 r. w Konstantynopolu działało 46 ormiańskich szkół, w których kształciło się 5,5 tys. uczniów¹²⁶.

Jak dowodzi J. Łuczyński, cechą szczególną rozwoju dziennikarstwa ormiańskiego we wczesnym etapie jego kształtowania się był brak jednego centrum kulturalnego¹²⁷. Pierwsze czasopismo ormiańskie, zatytułowane „Azdarar” („Wiadomości”), ukazało się w październiku 1794 r. w Madrasie¹²⁸. Jego redaktorem był mnich Harutyun Shmavonian¹²⁹. Dzięki jego staraniom w 1789 r. w tym mieście powstała druga drukarnia ormiańska¹³⁰.

Jak podkreśla M. Zakrzewska-Dubasowa, w I połowie XIX w. ukazywało się około 30 czasopism (gazet i dzienników) w języku ormiańskim¹³¹. Zamieszczane w nich były artykuły o charakterze religijno-prawnym. Czasopisma te wydawane były w większości poza granicami Armenii¹³². Tak opisuje to W. Zajączkowski:

121 B. Gołąbek, *Sowiecka Armenia Wasilija Grossmana – wokół geopolityki socrealizmu*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 2018, nr 28, s. 14.

122 *Ibidem*.

123 W. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 75.

124 K. Stopka, *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2000, s. 112.

125 P. Nieczuja-Ostrowski, *Mec Jekhern: kwestia zagłady narodowej w polityce ormiańskiej*, [w:] P. Nieczuja-Ostrowski (red.), *Armenia: dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, Fundacja na rzecz Czystej Energii, Poznań 2016, s. 102.

126 *Ibidem*.

127 J. Łuczyński, *System medialny w Armenii: historia i współczesność*, „Rocznik Prasoznawczy” 2011, nr 5, s. 37.

128 *Ibidem*.

129 Harutyun Shmavonian (1750–1824) pochodził z perskiego Szirazu. Po stracie obydwu synów w 1777 r. został mnichem i przez okres około 7 lat przebywał w klasztorze derwiszów. Następnie udał się do Indii, gdzie osiedlił się w Madrasie. Zdobył tam doświadczenie umożliwiające odlewanie czcionek poligraficznych. Ta cenna wiedza umożliwiła mu i grupie jego najbliższych współpracowników regularne wydawanie – od 1794 r. – czasopisma w języku ormiańskim. Harutyun Shmavonian uznawany jest za ojca dziennikarstwa ormiańskiego.

130 J. Łuczyński, *op. cit.*, s. 37.

131 M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 189.

132 *Ibidem*.

Do połowy XIX stulecia Ormianie mogli się pochwalić już 30 tytułami czasopism. Pierwszy periodyk ukazał się w Madrasie, w dalszej kolejności szły Wenecja, Astrachań (w 1816 roku pojawiło się tu pierwsze czasopismo ormiańskie w Cesarstwie Rosyjskim), Kalkuta, Konstantynopol, Smyrna, Tbilisi. Przeszkodą stojącą na drodze rozwoju współczesnej kultury ormiańskiej stał się nie brak druku, ale „grabar” – język starormiański, dość odległy od ówczesnego języka mówionego i nie przez wszystkich dobrze rozumiany. Mniej więcej w tym samym czasie co Ormianie, a mianowicie w 1819 rok, zaczęli wydawać swoją pierwszą gazetę Gruzini, którzy jako społeczność prawosławna, nie budzili we władzach rosyjskich takiej podejrzliwości, jak inne grupy etniczne. Użycie druku ugruntowało się tu z kolei na początku XVIII stulecia, a więc jeszcze przed wejściem ziem gruzińskich w skład Imperium¹³³.

Początek XIX w. stanowił okres kształtowania się nowej literatury ormiańskiej, której twórcy stanęli przed trudnym zadaniem związanym z koniecznością przezwyciężenia silnych tradycji klerykałno-feudalnych¹³⁴. Szczególnie ważna w tym okresie była możliwość obcowania z literaturą i kulturą rosyjską, a także łatwość poznawania kultury zachodniej¹³⁵.

Najwybitniejszym pisarzem ormiańskim I połowy XIX w. był Chaczatur Abowian. Uznawany jest on za twórcę nowej literatury armeńskiej – jego bowiem zasługą jest zapoczątkowanie procesu kształtowania się języka wschodnioarmeńskiego¹³⁶.

Chaczatur Abowian studiował na uniwersytecie w Dorpacie¹³⁷, który stanowił jedną z najważniejszych szkół wyższych w tamtych czasach. Na podkreślenie zasługuje fakt, że ówczesny Dorpat¹³⁸ (obecnie Tartu w Estonii¹³⁹) był głównym centrum kulturalnym i naukowym w regionie.

Rozległa i wszechstronna wiedza umożliwiła Abowianowi podjęcie się wydawania podręczników w języku *aszchabar*, jak również opracowania gramatyki języka rosyjskiego dla Ormian¹⁴⁰. W 1840 r. powstała najślynniejsza powieść Chaczatura Abowiana, zatytułowana *Rany Armenii* (*Werk Hajastani*). A. Pisowicz tak przedstawia to dzieło:

133 W. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 106.

134 M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 182.

135 *Ibidem*.

136 Chaczatur Abowian pochodził z wioski Kanakert pod Erywaniem. Dialekt, jakiego używano w jego rodzinnych stronach, został wykorzystany w najbardziej znanej powieści Abowiana, zatytułowanej *Rany Armenii*. Zob. A. Pisowicz, *Najwybitniejsze dzieła literatury ormiańskiej*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2000, nr 21–22, s. 38.

137 Uniwersytet w Dorpacie nosił w latach 1893–1918 miano Uniwersytetu Juriewskiego. Historia uniwersytetu w tym mieście bierze początek w 1632 r., kiedy to król Szwecji, Gustaw August, podniósł do rangi uniwersytetu gimnazjum, założone w tym mieście dwa lata wcześniej. Zob. F. Cyuńczyk, *Wydział Prawa Uniwersytetu w Dorpacie i jego polscy studenci do 1918 roku*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2014, t. 13, z. 1, s. 182.

138 Na początku XIX w. w Rosji działały dwa uniwersytety – w Moskwie i w Dorpacie. W 1805 r. założone zostały uniwersytety w Charkowie i Kazaniu, na uniwersytet przekształcony został także w 1819 r. Główny Instytut Pedagogiczny w Petersburgu.

139 Gubernie nadbałtyckie (inflancka i estońska) zostały przyłączone do Rosji podczas wojny północnej (1700–1721). Zarządzali nimi gubernatorzy rosyjscy.

140 M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 182.

Powieść opowiada o wojnie rosyjsko-perskiej lat 1826–1828 zakończonej zwycięstwem Rosji, która włączyła do swego imperium część terenów Armenii należących przedtem do Persji, w tym także Erywań. Abowian przedstawia ruchy chłopów ormiańskich wspierających działania armii rosyjskiej w nadziei na wyzwolenie spod muzułmańskiego jarzma. Treść utworu jest wielowarstwowa: z lirycznym wątkiem tragicznej miłości Aghasi'ego i Nazlu łączą się elementy publicystyczne, jako że Abowian był namiętnym propagatorem wszechstronnej modernizacji swego kraju. Jak i inne twory doby romantyzmu powieść *Rany Armenii* była nasycona uczuciami miłości i patriotyzmu. Ważną rolę odgrywa w niej także konflikt bohatera Aghasi'ego z reprezentantem perskiego despotyzmu Hasan-chanem¹⁴¹.

Chaczatur Abowian był nie tylko autorem powieści, sztuk, poezji czy baśni, ale dokonał także wielu przekładów, tłumacząc utwory Goethego oraz dzieła pisarzy i poetów rosyjskich¹⁴².

W II połowie XIX w. najwięcej gazet i czasopism było wydawanych poza granicami kraju – w Konstantynopolu, Moskwie i Paryżu¹⁴³. Jednym z najbardziej znanych tytułów był „Jusisapail” („Blask Północy”). Zgoda na jego wydanie została podpisana w 1857 r. osobiście przez imperatora Aleksandra II¹⁴⁴, a pierwsze wydanie gazety pojawiło się 17 marca 1858 r.¹⁴⁵

„Jusisapail” wydawany był w Moskwie do 1864 r. W czasopiśmie publikowano artykuły o charakterze literackim i moralno-estetycznym, jak również umieszczano w nim publikacje dotyczące rolnictwa, geografii i statystyki Rosji oraz historii powszechnej¹⁴⁶. W grudniu 1993 r. wznowiono wydawanie tej gazety¹⁴⁷.

Duże znaczenie dla rozwoju dziennikarstwa ormiańskiego miało redagowanie i wydawanie takich dzienników, jak „Mehu” (wychodzącego w Konstantynopolu) oraz „Arewelk” i „Arewmutk” (drukowanych w Paryżu)¹⁴⁸.

Do grona znanych i cenionych poetów ormiańskich tworzących w tym okresie zaliczał się Symbat Szahaziz (1840–1908). Był on absolwentem Instytutu Łazariewskiego w Moskwie. Na jego twórczość znaczącą rolę wywarły dzieła A.S. Puszkina, M.J. Lermontowa, N.A. Niekrasowa i A.S. Gribojedowa¹⁴⁹, a także R. Patkanianian i Ch. Abowiana¹⁵⁰.

Symbat Szahaziz zaliczany jest do grona pisarzy romantycznych. Jego bogata twórczość zawiera takie dzieła, jak zbiór wierszy *Godziny odpoczynku* (1858), poemat *Żal Leona* (1865), jak również takie utwory, jak *Głos publicysty* (1881) i *Kilka słów moim czytelnikom* (1903)¹⁵¹.

141 A. Pisowicz, *Najwybitniejsze dzieła...*, s. 38.

142 M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 182.

143 *Ibidem*, s. 222.

144 J. Łuczyński, *op. cit.*, s. 41.

145 <http://husisapail.narod.ru/145let.htm> (dostęp: 30.10.2022).

146 J. Łuczyński, *op. cit.*, s. 41.

147 <http://husisapail.narod.ru/145let.htm> (dostęp: 30.10.2022).

148 M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 222.

149 *Ibidem*, s. 223.

150 Więcej zob. w: Ю.А. Веселовский, *Армянский поэт Смбат Шахазиз*, Издательство Типо-лит. А.В. Васильева и К, Москва 1905.

151 *Ibidem*.

Poetą, który wywarł istotny wpływ na twórczość wielu ormiańskich pisarzy, poetów i publicystów, był Raphael Patkanian (1830–1892). Jest on autorem poematu *Śmierć dzielnego Wartana Mamikoniana*, a także takich znanych wierszy, jak *Łzy Araksu* i *Skarga na Europę*. W swojej twórczości Raphael Patkanian podejmował zarówno wątki patriotyczne, jak i społeczne, dokonując trafnej i głębokiej analizy stosunków kształtujących dzieje narodu ormiańskiego.

Kontynuatorem tradycji Chaczatura Abowiana był Perse Proszian (1832–1907) – pisarz, poeta i prozaik. Spod jego pióra wyszły takie powieści, jak *Z powodu chleba*, *Jabłko niezgody*, *Cecer*. Jego twórczość, zaliczana do nurtu literatury realistycznej, dotyczyła przede wszystkim losów chłopów ormiańskich.

Ogromny wpływ na kształtowanie się kultury i literatury ormiańskiej miała twórczość Akopa Melika-Akopiana (1835–1888), posługującego się pisarskim pseudonimem „Raffi”. Był on pisarzem, działaczem społecznym i politycznym oraz autorem prac i powieści historycznych¹⁵².

W swej powieści *Dawid-Bek*, wydanej w 1882 r., przedstawił on postać ormiańskiego dowódcy, walczącego o wolność Ormian w XVIII w. W utworze tym podkreślona została waga losów Ormian i konieczność wyzwolenia ich spod panowania tureckiego. Główny bohater powieści, stawiając czoła Persom i Turkom, unaocznia przesłanie „Raffiego” jako głosiciela idei narodowo-demokratycznych. Najbardziej znaną powieścią Akopa Melika-Akopiana są *Iskry*. W dziele tym podjęta została problematyka losu chłopów ormiańskich.

Lata 80. XIX w. stanowiły okres dominacji kierunku, jakim był realizm krytyczny. Do najbardziej znanych przedstawicieli tego nurtu należy zaliczyć Aleksandra Mowsesjana (Szirwanzade) oraz Michała Owanesjana.

Aleksandr Mowsesjan (Szirwanzade) (1858–1935) był autorem licznych powieści, nowel i dramatów. Z jego postacią wiąże się rozwój ormiańskiej dramaturgii i ormiańskiego teatru dramatycznego. Do najbardziej znanych utworów tego utalentowanego pisarza i dramaturga należą *Chaos*¹⁵³ i *Z ognia życia*. A. Szirwanzade podejmował przede wszystkim tematykę dotyczącą krytyki stosunków społecznych i klasy panującej.

Michał Owanesjan (1867–1933), używając literackiego pseudonimu „Nar-Dos”, zaistniał w literaturze ormiańskiej jako twórca takich utworów, jak *Człowiek o kulach* i *Ten, który zniknął bez śladu*. Utwory te stanowią protest przeciwko zdarzeniom mającym miejsce na świecie w 1914 r. Ważną pozycję w twórczości tego pisarza stanowi książka *Ja i on*.

Jak dowodzi M. Zakrzewska-Dubasowa, II połowa XIX w. stanowiła okres wzmożonego rozwoju teatru i dramaturgii¹⁵⁴. W okresie tym główną rolę w teatralnym

152 D.M. Lang uznaje „Raffiego” za najbardziej znanego powieściopisarza XIX w. Zob. D.M. Lang, *op. cit.*, s. 254.

153 A. Szirwanzade, *Chaos*, Wydawnictwo „Czytelnik”, Warszawa 1956.

154 M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 224.

świecie odgrywała postać Gabriela Sundukiana (1825–1912). *Pepo*, sztuka jego autorstwa, uznana została za arcydzieło dramaturgii ormiańskiej. Dramat ten przyniósł mu największą sławę. G. Sundukian był ponadto autorem takich sztuk, jak *Zrzućnawana rodzina*, *Kolejna ofiara*, *Małżonkowie*. To także jeden z głównych organizatorów teatru ormiańskiego.

Warto podkreślić – na co zwraca uwagę M. Zakrzewska-Dubasowa – że teatr ormiański rozwijał się głównie poza krajem¹⁵⁵. Do najważniejszych instytucji powstałych w tamtym okresie zaliczyć należy otwarty w 1851 r. w Tbilisi Teatr im. Tamamsziana, a następnie – w 1861 r. – Teatr Wschodni w Konstantynopolu¹⁵⁶. Ważnym wydarzeniem dla kultury ormiańskiej było także otwarcie teatru „Waspu-rakan” w Smyrnie.

Za prekursora XIX-wiecznego ormiańskiego romantyzmu uznawany jest ojciec Ghewond Aliszan¹⁵⁷. Jak dowodzi W. Ohanian, był on jednym z najwybitniejszych intelektualistów zakonu mechitarystów oraz jednym z pierwszych armenologów, który zyskał światową sławę¹⁵⁸.

Ghewond Aliszan tworzył wiersze w stylu romantycznym, które w większości zostały zebrane w tomikach pod wspólnym tytułem *Pieśni (Dzieciństwu, Naturze, Ojczyźnie, Panu, Smutkowi)*¹⁵⁹. Jego ostatnie dzieło, *Wspomnienia ormiańskiej ojczyzny*, to – zdaniem W. Ohaniana – synteza patriotycznych inklinacji, które poeta ten pragnął przekazać w swoich wierszach¹⁶⁰.

Koniec XIX w. był okresem rozwoju muzyki ormiańskiej. Szczególną rolę w rozwoju kultury muzycznej Armenii odegrali tacy kompozytorzy, jak Tigran Czuchadżian, Christofor Kara-Murza oraz Makar Ekmalian.

Tigran Czuchadżian (1837–1898) był znakomitym kompozytorem operowym, który zdobył gruntowne przygotowanie muzyczne w Mediolanie. Głównym dziełem Tigrana Czuchadżiana jest opera historyczna *Arszak II* traktująca o dziejach Armenii. Spod jego ręki wyszły także takie dzieła, jak *Śmiałkowie z Izmiru*, *Starosta gołowąs* oraz opera liryczna *Zemira*.

Christofor Kara-Murza (1853–1902) interesował się muzyką ludową, czerpiąc z bogatych zbiorów zebranych przez Komitasa Vartabeda¹⁶¹. Kompozytor poświęcił się muzyce chóralnej, którą popularyzował na całym Zakaukaziu. Ważne miejsce w rozwoju ormiańskiej kultury muzycznej zajmuje także Makar Ekmalian (1856–1905).

155 *Ibidem*.

156 *Ibidem*.

157 W. Ohanian, *Ojciec Ghewond Aliszan: historyk promiennej Armenii*, „Lehahayer. Czasopismo Poświęcone Dziejom Ormian Polskich” 2019, nr 6, s. 149.

158 *Ibidem*.

159 *Ibidem*, s. 158.

160 *Ibidem*, s. 159.

161 J. Chomiński, K. Wilkowska-Chomińska, *Historia muzyki*, cz. II, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 1990, s. 227.

Uznawany jest on za twórcę ormiańskiej muzyki liturgicznej. Dzieła tego kompozytora wywarły duży wpływ na kształtowanie się religijności narodu ormiańskiego.

Wyjątkowe miejsce wśród wybitnych postaci związanych z Armenią zajmuje Iwan K. Ajwazowski (Owannes Ajwazjan) (1817–1900). Ten znany na całym świecie malarz-marynista ukończył Akademię Sztuk Pięknych w Petersburgu. W swoim dorobku ma on niemalże 6 tys. dzieł. Do jego najstojniejszych obrazów o tematyce morskiej należą *Sztorm* i *Dziewiąta fala*. Interesujące z punktu widzenia nurtu, jaki reprezentował I.K. Ajwazowski, są także takie jego dzieła, jak *Pejzaż morski*, *Księżyc nad zatoką*, *Morze Czarne*, *Od spokoju do huraganu*, *Bryg*, *Burzliwe morze*, *Spokojne morze*. I.K. Ajwazowski był także twórcą obrazów o tematyce ormiańskiej, do których zaliczyć należy takie płótna tego malarza, jak *Ararat*, *Jezioro Sewan*, *Noe schodzący z góry Ararat*, *Chrzest narodu ormiańskiego*, *Zdobycie Karsu*, *Ormianie załadowani na okręt*, *Ormianie żywcem wrzuceni do Morza Marmara*.

Ważną rolę w rozwoju malarstwa ormiańskiego odegrał także Vardges Sureniants (1860–1921). Był malarzem realistą uznawanym za twórcę ormiańskiego malarstwa historycznego. Najbardziej znane jego płótna to *Salome*, *Dziewica i dziecko*, *Kobieta-rycerz*, *Po masakrze*, *Zbiczczona świątynia*.

Po włączeniu Armenii w skład Związku Radzieckiego na prawach republiki w literaturze i sztuce ormiańskiej pojawiły się dzieła nawiązujące swym przesłaniem do idei socjalizmu i rewolucji. Jednym z najbardziej znanych twórców tego okresu jest Jeghisze Czarenc (pseudonim literacki Jeghisze Soghomoniana) (1897–1937). Był poetą, autorem poematów i wierszy patriotycznych. W swej twórczości podejmował problematykę związaną z historią Armenii oraz jej narodu. Do jego najważniejszych utworów należą takie dzieła, jak *Do mego czytelnika*, *Pismo do przyjaciela poety z Erywania*, *Na drogach historii*¹⁶².

O twórczości Jeghisze Czarenca w pierwszym okresie przynależności Armenii do Związku Radzieckiego tak wypowiada się D.M. Lang:

Czarenc z entuzjazmem powitał rewolucję 1917 roku i wkroczył na nową drogę twórczości poetyckiej i propagandy na rzecz nowo powstałej ojczyzny, Armenii Radzieckiej. Napisał szereg wierszy o Leninie i zyskał miano „ormiańskiego Majakowskiego”¹⁶³.

Rewolucja kulturalna, jaka miała miejsce w latach 30. XX w., dała duże możliwości rozwoju muzyce ormiańskiej. Bardzo duże znaczenie dla kształtowania się kultury i sztuki w Armenii miało otwarcie 20 stycznia 1933 r. Państwowego Teatru Opery i Baletu w Erywaniu, w którym wystawiane były opery i balety narodowych twórców ormiańskich – w tym przede wszystkim opera Armena Tigraniana zatytułowana *Anusz* oraz balety Arama Chaczaturiana¹⁶⁴.

162 Zob. E. Czarenc, *Poezje wybrane*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1968.

163 D.M. Lang, *op. cit.*, s. 256.

164 M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 277.

Ogromną rolę w rozwoju kultury i muzyki ormiańskiej odegrali tacy kompozytorzy, jak Komitas Soghomon Soghomonian oraz Aleksandr Spendiarian, a także wspomniany Aram Chaczaturian.

Za najwybitniejszego ormiańskiego kompozytora tworzącego na początku XX w. uznawany jest Komitas Soghomon Soghomonian (Komitas Wardapet) (1869–1935)¹⁶⁵. Oprócz działalności kompozytorskiej był on także dyrygentem, muzykologiem i pedagogiem. Jest uznawany za twórcę ormiańskiej szkoły kompozytorów stylu ludowego, opierających swe utwory na elementach ludowej pieśni ormiańskiej¹⁶⁶. Duże znaczenie dla rozwoju muzyki ormiańskiej miała też twórczość Aleksandra Spendiariana (Spendiarowa) (1871–1928). Jego zasługą jest stworzenie fundamentów ormiańskiej muzyki symfonicznej i instrumentalnej¹⁶⁷.

Aram Chaczaturian (1903–1978) był wybitnym kompozytorem, dyrygentem, a także cenionym ormiańskim pedagogiem¹⁶⁸. W swej twórczości szeroko wykorzystywał motywy ormiańskie¹⁶⁹. Do najbardziej znanych jego utworów należą balety *Gajane* i *Spartakus*, koncerty (fortepianowy, skrzypcowy, wiolonczelowy), rapsodie (na skrzypce i orkiestrę, na wiolonczelę i orkiestrę, na fortepian i orkiestrę), a także inne, liczne utwory.

3. Azerbejdżan

Omawiając zagadnienia dotyczące literatury i kultury Azerbejdżanu, należy wspomnieć przede wszystkim o dwóch wybitnych postaciach, które wywarły znaczący wpływ na rozwój społeczny tego kraju, a mianowicie o A. Bakichanowie oraz o M. Achundowie.

Abbasağu Bakichanow (1794–1847), posługujący się literackim pseudonimem Kudsi, był wybitnym pisarzem i historykiem azerbejdżańskim. Jak podkreśla M. Żyłow, zasługą A. Bakichanowa jest zebranie i usystematyzowanie materiałów związanych z historią Azerbejdżanu¹⁷⁰. Jego dzieło *Gulistan Iram (Rajski ogród różany)*

165 Więcej o tej wybitnej postaci zob. w: N. Podolska, *Komitas Wardapet*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2018, nr 92/93, s. 19–31.

166 M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 277.

167 Więcej zob. w: А. И. Шавердян, А.А. Спендиаров: *жизнь и творчество. Краткий очерк*, Музгиз, Москва-Ленинград 1939; Г.Г. Тигранов, *Александр Афанасьевич Спендиаров*, Музгиз, Москва 1959.

168 Zob. Г.Г. Тигранов, *Арам Хачатурян*, Музыка, Ленинград 1978; И. Мартынов, *Арам Хачатурян*, Музфонд, Москва 1956.

169 Więcej zob. w: А.И. Хачатурян, *Как я понимаю народность в музыке*, „Советская музыка” 1952, № 5 (163), s. 39–43.

170 M. Żyłow, *Polscy poeci „kaukascy” (materiały biograficzne)*, „Pamiętnik Literacki” 1959, nr 3–4 (50), s. 576.

zawierało bogaty opis dziejów tego kraju od czasów najdawniejszych do XIX w. B. Baranowski i K. Baranowski podkreślają, że fundament pracy A. Bakichanowa stanowią nie tylko dawne kroniki muzułmańskiego wschodu, ale także rosyjskie prace naukowe¹⁷¹, co czyni ją wyjątkowym i oryginalnym dziełem, traktującym o historii wschodniego Kaukazu.

H. Hasanow podkreśla, że najważniejszym dziełem A. Bakichanowa jest traktat moralno-filozoficzny *O kształtowaniu obyczajności*¹⁷². Zdaniem H. Hasanowa, traktat ten nawiązuje stylem do klasycznej literatury orientalnej i jest głęboko osadzony w myśli filozoficznej, zaś jego fundamentem są uniwersalne normy moralne¹⁷³. Jak twierdzą B. Ahmadow i S. Ahmadowa, A. Bakichanow należał do zwolenników modernizacji, choć nie uważał zachodniej kultury za wystarczająco odpowiedniej dla muzułmanów¹⁷⁴.

Äbbasgułu Bakichanow studiował języki wschodnie i uczył się języka rosyjskiego¹⁷⁵. W 1819 r. gen. A.P. Jermołow powołał go w charakterze tłumacza do Tyflisu¹⁷⁶. W czasie pełnienia służby poznał A.S. Gribojedowa, z którym w późniejszym czasie utrzymywał serdeczne stosunki. Miał on także okazję zawiązać znajomość z A.A. Bestużewem (Marlinskim). Warto podkreślić, że A. Bakichanow utrzymywał zażyłe stosunki z A.S. Puszkinem, którego poznał w czasie pełnienia służby w charakterze tłumacza u księcia Paskiewicza¹⁷⁷.

Drugim czołowym przedstawicielem odrodzenia w Azerbejdżanie był Ismail Bej Kutkaszenski, autor powieści *Raszid-bek i Saadet-chanum*¹⁷⁸. W dziele tym przedstawiona została historia miłości młodego feudała pochodzącego z północnego Azerbejdżanu do pięknej Saadet, których związek – po wielu perypetiach – kończy się szczęśliwym małżeństwem¹⁷⁹. O tym dziele tak piszą B. Baranowski i K. Baranowski:

Forma poznania przez bohatera przyszłej oblubienicy oraz ucieczka razem z nią stanowiło próbę przeciwstawienia się ustalonym od dawna wśród muzułmańskiej ludności Kaukazu normom obyczajowym, zgodnie z którymi małżeństwo było sprawą dwóch rodzin, a nie narzeczonych, skazanych niekiedy przez los na dozgonne życie z zupełnie obcą osobą, którą poznawało się dopiero po ślubie. Z pewnością też gdyby książka ta czytana była przez szersze kręgi ówczesnych wpływowych sfer azerbejdżańskich, stałaby się wyzwaniem rzuconym konserwatywnej opinii

171 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, s. 157.

172 H. Hasanow, *Przedmowa do polskiego czytelnika*, [w:] A. Bakichanow, *O kształtowaniu obyczajności*, Oficyna Olszynka, Warszawa 2015, s. 7.

173 *Ibidem*.

174 B. Ahmadow, S. Ahmadowa, *Europeizacja w literaturze i społeczeństwie Azerbejdżanu*, [w:] H. Hasanow (red.), *Azerbejdżan-Polska*, Materiały IV Konferencji Naukowej, Oficyna Olszynka, Warszawa 2016, s. 17.

175 M. Żywow, *op. cit.*, s. 576.

176 *Ibidem*.

177 *Ibidem*, s. 577.

178 Zob. w: *История всемирной литературы*, т. 6, Наука, Москва 1989, s. 452.

179 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, *op. cit.*, s. 159.

publicznej. Wydana jednak została w dalekiej Warszawie w mało znanym jeszcze w Azerbejdżanie języku francuskim. Pisana też ona była wyraźnie pod adresem europejskiego czytelnika¹⁸⁰.

Jak podkreślają B. Ahmadow i S. Ahmadowa, od połowy XIX w. działacze społeczni i osoby związane ze środowiskiem literackim podejmowali szeroko zakrojone działania mające na celu kształtowanie społecznej i politycznej przyszłości narodu azerbejdżańskiego, opartej na integracji Azerbejdżanu z Europą¹⁸¹. Umożliwiłoby to – ich zdaniem – przejście od etapu jedności religijnej do jedności narodowej, co byłoby jednoznaczne z osiągnięciem narodowej samoświadomości¹⁸². Wyjątkową postacią, która podjęła się trudnego zadania europeizacji Azerbejdżanu, był Mirza Fatali Achundow (1812–1878). B. Ahmadow i S. Ahmadowa tak oceniają jego działania w tym zakresie:

Kładąc podwaliny pod odrodzenie kulturowe Achundow upowszechniał tę kwestię w obszarze życia literackiego, społecznego i politycznego. Występował jako propagator oświecenia i myśli realistycznej, a czerpiąc z wzorów europejskich, dążył do kształtowania kultury narodowej w połączeniu z kulturą zachodnią¹⁸³.

Ogromny wpływ na twórczość Mirzy Achundowa miała literatura rosyjska. Na początku lutego 1837 r. do Tyflisu dotarła informacja o śmierci Puszkina, którą Achundow odebrał jako dramatyczny koniec wszystkiego tego, co stanowiło radość, piękno i marzenia o twórczych wyzynch¹⁸⁴. Nie tylko Puszkina stał się wyznacznikiem kunsztu dzieł Mirzy Achundowa. Jego twórczość tak charakteryzują B. Ahmadow i S. Ahmadowa:

Sięgając do zachodnich form literackich stworzył, pierwsze w języku tureckim, dramaty (komedie), powieści, utwory krytyczne i tym samym wprowadził w życie jedną z trzech podstawowych zasad europeizacji. Ten temat został także szeroko nakreślony w komediadramacie „Monsieur Jordan i derwisz Mastali Szach”, pokazującym zderzenie i konfrontację kultur Wschodu i Zachodu. W powieści „Oszukane gwiazdy” widać, do czego może prowadzić władza na Wschodzie i Zachodzie¹⁸⁵.

Wystawienie w 1873 r. sztuki Achundowa zatytułowanej *Wezyr chanatu lenko-rańskiego* uznawane jest za zdarzenie dające początek teatrowi azerbejdżańskiemu.

Jak podaje G. Abdullabejowa, najwybitniejsze komedie i powieści Achundowa powstały w latach 1850–1857¹⁸⁶. B. Baranowski i K. Baranowski podkreślają, że

180 Ibidem.

181 B. Ahmadow, S. Ahmadowa, *op. cit.*, s. 17.

182 Ibidem.

183 Ibidem, s. 18.

184 M. Abassy, *Kultura wobec postępu i modernizacji: Rosja i Iran w perspektywie porównawczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013, s. 371.

185 B. Ahmadow, S. Ahmadowa, *op. cit.*, s. 17–18.

186 G. Abdullabejowa, *Poemat (hasyda) „Wanda” Mirzy Fatali Achundowa – przykład azerbejdżańskiej modernistycznej literatury z początku XX w.*, [w:] H. Hasanow (red.), *Azerbejdżan–Polska, Materiały III Konferencji Naukowej*, Oficyna Olszynka, Warszawa 2014, s. 48.

Achundow w mistrzowski sposób łączył tradycyjne konwencje dawnej literatury muzułmańskiego Wschodu z nowymi prądami, które były popularne w tym okresie w Europie¹⁸⁷. G. Abdullabejowa tak wypowiada się o przesłaniu jego komedii:

W komediach Achundowa z oświeceniową wyrazistością, a jednocześnie barwnie i plastycznie, ukazane jest zwycięstwo zdrowego rozumu, uczciwości, wierności oraz dobroci nad głupotą, moralną szpetotą, sprzedajnością i duchową pustką. Autor oferuje widzowi oraz czytelnikowi „leczniczy eliksir” – drogę do oświecenia, w którym upatruje szansę na pokonanie społeczno-politycznych i moralnych przeciwieństw epoki¹⁸⁸.

Mirza Fatali Achundow podejmował szeroko zakrojone działania mające na celu stworzenie nowego alfabetu. Uznawał bowiem ten zamysł za istotny aspekt zmian, jakie powinny – w jego opinii – zajść w społeczeństwie Azerbejdżanu. Warto nadmienić, że w latach 20. XX w. w Azerbejdżanie alfabet arabski został zastąpiony alfabetem łaciński, a w 1939 r. zamieniono go na grażdankę powiększoną o kilka nowych znaków, których dodanie wymuszone było specyficzną fonetyką języka azerbejdżańskiego¹⁸⁹.

W późniejszym okresie idea europeizacji była rozwijana przez takich twórców, jak np. D. Afgani. Jak dowodzą B. Ahmadow i S. Ahmadowa:

Afgani sprzeciwiał się podziałowi nauki na dwie kategorie – muzułmańską i europejską. Według niego władcą wiedzy jest mędrzec, a jego mądrość jest mierzona zgodnie z jego wiedzą. Powodzenie osiąga tylko ten naród, który wyróżnia się swoją wiedzą i nauką. Ludzi trzeba cenić i traktować zgodnie z ich wiedzą, a nie odwrotnie¹⁹⁰.

D. Afgani należał do osób, które wywarły znaczący wpływ na życie społeczne i politycznie nie tylko Azerbejdżanu, ale także Turcji na przełomie XIX i XX w.

Oprócz Mirzy Achundowa także wielu innych pisarzy azerbejdżańskich znajdowało się pod wpływem literatury rosyjskiej. Jednym z nich był Nadżafbek Weziłow¹⁹¹ (1854–1926) nazywany „Ostrowskim muzułmańskiego świata”¹⁹².

Samed Wurgun (Samed Wakiłow) (1906–1956) był wybitnym poetą, dramaturgiem i tłumaczem. Uznawany jest za reformatora azerbejdżańskiej poezji, którą – zdaniem D. Chmielowskiej – przybliżył do stylu europejskiego¹⁹³. Swą działalność

187 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, s. 161.

188 G. Abdullabejowa, *op. cit.*, s. 48.

189 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, s. 233.

190 B. Ahmadow, S. Ahmadowa, *op. cit.*, s. 19.

191 Więcej zob. w: Ф. Касумзаде, *Наджаф-бек Везиров*, Азербайджанское государственное издательство, Баку 1958.

192 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, *op. cit.*, s. 202. Aleksander N. Ostrowski (1823–1886) był jednym z głównych przedstawicieli dramatu realistycznego w Rosji w XIX w. Jak podaje A. Satała, jest on znany przede wszystkim jako twórca utworów scenicznych, które traktowały o życiu środowiska kupieckiego. W latach 1847–1886 A.N. Ostrowski stworzył ok. 50 dramatów, w tym także dramaty historyczne. Zob. idem, *Dramaty historyczne Aleksandra Ostrowskiego*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny” 1978, z. 64, „Prace Ruscystyczne”, nr 5, s. 31.

193 D. Chmielowska, *Współczesna literatura azerbejdżańska – znani i nieznan w Polsce przedstawiciele literatury azerbejdżańskiej XX/XXI wieku*, Materiały III Konferencji Naukowej, Oficyna Olszynka, Warszawa 2014, s. 83.

poetycką rozpoczął w 1926 r.¹⁹⁴ Jego utwory były tłumaczone na wiele języków. Do najbardziej znanych dzieł Samedy Wurguna należą *Przysięga poety*, *Lampa*, *Azerbejdżan*¹⁹⁵.

Ismail Bek Kutkaszenski (1808–1861) był azerbejdżańskim pisarzem i rosyjskim wojskowym, generałem dywizji Cesarskiej Armii Rosyjskiej. Jest on pierwszym azerbejdżańskim posiadaczem Orderu Świętego Jerzego¹⁹⁶. Podczas służby w Zakaukaskim konnym pułku muzułmanów w Warszawie¹⁹⁷ w 1835 r. opublikował w języku francuskim powieść *Raszid-bek*. Dzieło to powstało pod wpływem folkloru azerbejdżańskiego, w szczególności dastanów¹⁹⁸, a także rosyjskiego sentymentalizmu.

Odrębnym nurtem literatury azerbejdżańskiej była poezja poetów ludowych – aszygów¹⁹⁹ – których twórczość, jak podkreślają B. Baranowski i K. Baranowski, cieszyła się dużym uznaniem wśród ludności Azerbejdżanu²⁰⁰. Jak dowodzi A. Pawlina, tradycja muzyki aszygskiej jest wspólna dla większości ludów tureckich²⁰¹. Jest ona muzyką monofoniczną i modalną, wykorzystującą teksty dastanów oraz poezji ludowej²⁰². Muzyka aszygska wykonywana jest zazwyczaj solo przez aszyga z akompaniamentem strunowego instrumentu, jakim jest saz²⁰³.

194 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, *op. cit.*, s. 233.

195 D. Chmielowska, *op. cit.*, s. 83.

196 Order Świętego Jerzego został ustanowiony w 1769 r. przez Katarzynę II. Jak podaje W.A. Serczyk, order ten wprowadzono dla podniesienia ducha bojowego żołnierzy. To nowe odznaczenie mógł otrzymać każdy, kto wykazał się odwagą w obliczu nieprzyjaciela. Zob. W.A. Serczyk, *Katarzyna II...*, s. 182.

197 M. Kulik podaje, że Zakaukaski konny pułk muzułmanów miał organizację pułku kawalerii, w skład którego wchodziło pięć sotni. Zob. M. Kulik, *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815–1856*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2019, s. 50.

198 Dastany bazują na tradycji średniowiecznej perskiej formy epickiej. Mają one postać długiego, często wiersyfikowanego romansu o kwiecistej formie. Dastany składają się z cyklu opowieści heroicznych i przygodowych. Zob. A. Kuczkiwicz-Fraś, *Podziwiane, pożądane, pogardzane – portret tawaf na tle epoki w pseudopamiętnikarskiej powieści Umrao Dżan Ada Mirzy Ruswy*, [w:] W. Doliński, J. Żurko, K. Grzeszkiewicz-Radulska, S. Męćfal (red.), *Rzeczywistość i zapis: problemy badania tekstów w naukach społecznych i humanistycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 98.

199 Pojęcie „aszyg” pochodzi od słowa „eszg” („miłość”) oznaczającego zakochanie w prawdziwym pięknie i sztuce (zob. Z. Safarowa, *Muzyka azerbejdżańska*, Oficyna Olszynka, Warszawa 2013, s. 16). Jak podkreśla H. Hasanow, aszyg to nie tylko śpiewak i instrumentalista, ale także artysta łączący kilka rodzajów sztuki z elementami tanecznymi. Zob. idem, *Przedmowa do polskiego czytelnika*, [w:] Z. Safarowa, *Muzyka azerbejdżańska*, Oficyna Olszynka, Warszawa 2013, s. 7.

200 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, *op. cit.*, s. 203.

201 A. Pawlina, *Westernizacja bez utraty narodowej tożsamości. Współczesna kultura muzyczna Azerbejdżanu*, [w:] H. Hasanow (red.), *Azerbejdżan-Polska*, Materiały IV Konferencji Naukowej, Oficyna Olszynka, Warszawa 2016, s. 30.

202 A. Pawlina, *op. cit.*, s. 30.

203 Saz jest podstawowym instrumentem muzycznym aszygów mającym trzy grupy strun strojonych systemem kwartowo-kwintowym. Zob. Z. Safarowa, *Muzyka azerbejdżańska*, Oficyna Olszynka, Warszawa 2013, s. 16.

Omawiając problematykę historii literatury i kultury w Azerbejdżanie, należy wspomnieć także o początkach prasy w języku azerbejdżańskim, azerbejdżańskiego teatru oraz azerbejdżańskiej kinematografii.

Jak podaje J.W. Łuczyński, początki prasy w języku azerbejdżańskim były związane z oficjalną prasą rosyjską – „Wiadomościami Tyfliskimi” i „Zwiastunem Zakaukaskim”²⁰⁴. Natomiast pierwsze tureckojęzyczna gazeta „Ekimcz” („Oracz”) ukazała się w lipcu 1875 r. w Baku²⁰⁵.

W 1906 r. Dżalil Mamedkulizade²⁰⁶ (1866–1932) założył satyryczne czasopismo „Mołła Nasreddin”²⁰⁷, które wychodziło z przerwami do 1931 r.²⁰⁸ Odegrało ono znaczącą rolę w życiu kulturalnym Azerbejdżanu²⁰⁹. Jak podkreśla D. Chmielowska, czasopismo to wypracowało własną, charakterystyczną formę, z której narodził się nowy styl azerbejdżańskiej prozy i poezji²¹⁰.

Za początek teatru azerbejdżańskiego uznawany jest 1873 r.²¹¹ B. Baranowski i K. Baranowski tak charakteryzują drogi powstania tej ważnej artystycznej instytucji w Azerbejdżanie:

Początki azerbejdżańskiego teatru, pomijając widowiska typu folklorystycznego lub religijnego, wiązały się z działalnością Mirzy Fatali Achundowa. Jeszcze za życia pisarza jego utwory grane były w języku rosyjskim w Petersburgu (1851) i Tbilisi (1852). W 1873 r. odbyło się w Baku pierwsze przedstawienie sztuki Achundowa *Hadzi Kara* oraz *Wezyr lenkorańskiego chaństwa* w języku azerbejdżańskim. Ta też data, 1873 r., uznawana jest jako początek teatru azerbejdżańskiego²¹².

Jak podaje A. Pawlina, w 1883 r. w Azerbejdżanie otworzył swe podwoje Teatr Tagijewa, który stał się także sceną dla spektakli muzycznych²¹³. Znaczącą rolę

204 J.W. Łuczyński, *op. cit.*, s. 16.

205 *Ibidem*.

206 Więcej o tej postaci zob. w: И. Габиббейли, *Джалил Мамедкулизаде: среда и современники*, Аджери, Нахчыван 2009; Дж. Мамедкулизаде, *Драматургия и проза*, АГУ, Баку 1958.

207 Nazwa czasopisma pochodziła od popularnej postaci Mołły Nasreddina, zwanego także Hodża Nasreddin. A. Ayşen Kaim podaje, że Hodża Nasreddin to bohater anegdot i historyjek o charakterze satyryczno-humorystycznym, które stanowią kwintesencję tureckiego folkloru ludowego od Azji Środkowej po Bałkany. W literaturze perskiej występuje on jako Mołła Nasreddin. Zob. A. Ayşen Kaim, *Hodża Nasreddin – antybohater w służbie kultury*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula” 2015, nr 39, s. 36–37.

208 Więcej zob. w: Ф.Р. Казымова, *Журнал „Молла Насреддин” и восточная печать*, Реноме, Санкт-Петербург 2012, s. 21–24; Ф. Гусейнов, *Молла Насреддин и молланасреддинцы*, Язычы, Баку 1986.

209 D. Chmielowska, *Współczesna literatura azerbejdżańska – znani i nieznanii w Polsce przedstawiciele literatury azerbejdżańskiej XX/XXI wieku*, [w:] H. Hasanow (red.), *Azerbejdżan–Polska*, Materiały III Konferencji Naukowej, Oficyna Olszynka, Warszawa 2014, s. 81.

210 *Ibidem*.

211 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, s. 203.

212 *Ibidem*.

213 A. Pawlina, *Westernizacja bez utraty narodowej tożsamości. Współczesna kultura muzyczna Azerbejdżanu*, [w:] H. Hasanow (red.), *Azerbejdżan–Polska*, Materiały IV Konferencji Naukowej, Oficyna Olszynka, Warszawa 2016, s. 29.

w rozwoju teatru w Azerbejdżanie odegrał polski architekt Józef Gocławski, który zrekonstruował – na zlecenie Hadży Zeynalabdina Tagijewa – budynek teatru, wzniesionego w 1883 r. Gocławski pełnił bowiem przez 12 lat funkcję głównego architekta Baku²¹⁴.

W okresie I wojny światowej w Azerbejdżanie rozwinęła się kinematografia. Do jej powstania przyczynili się bracia Pirone, którzy przybyli do Baku z Belgii. Założyli oni w 1915 r. w stolicy Azerbejdżanu niewielkie laboratorium filmowe²¹⁵.

W 1916 r. nakręcony został przez B.N. Swietłowa²¹⁶ film, zatytułowany *W królestwie nafty i milionów*²¹⁷. Zdjęcia do filmu kręcone były w Baku i Tyflisie. Film nakręcono na podstawie scenariusza I. Musabekowa. Ukazano w nim Baku początku XX w., byt bakińskich milionerów i życie robotników zarabiających na życie ciężką pracą.

Rozwój kinematografii azerbejdżańskiej datowany jest na lata 20. XX w. Pierwszy azerbejdżański film został nakręcony w 1924 r. i nosił tytuł *Legenda o Dziewczęcej Wieży*²¹⁸. B. Baranowski i K. Baranowski podają, że:

W latach 20. filmy nakręcane w Azerbejdżanie częściowo przez tamtejszych reżyserów i operatorów, częściowo zaś przez przebywających przez pewien okres na tamtym terenie Rosjan, Ormian czy przedstawicieli innych narodowości dotyczyły przeważnie aktualnej wtedy tematyki społecznej i obyczajowej, jak np. walka z kontrrewolucyjnymi elementami, emancypacja kobiet. Najwyższy poziom z filmów wyprodukowanych w tamtym czasie osiągnęło dzieło A.J. Bek-Nazarowa pt. *Dom na wulkanie*²¹⁹ (1929). Wymienić można również filmy reżyserowane przez A.M. Szarif-Zade *W imię boga* (1925), *Hadżi Kara* (1929)²²⁰.

W 1932 r. wyszedł na ekrany film znanego reżysera N. Szengelaja²²¹, zatytułowany *Dwudziestu sześciu komisarzy*. Został on poświęcony pamięci bolszewickich komisarzy, którzy polegli w Baku w 1918 r.²²²

214 Sz. Fatułtajew-Figarou, *Polscy architekci w Baku*, Oficyna Olszynka, Warszawa 2012, s. 15–25. Więcej zob. w: Sz. Fatułtajew, *Encyklopedia architektury Baku*, Międzynarodowa Akademia Architektury Państw Wschodu, Baku-Ankara 1998.

215 Oprócz studia filmowego braci Pirone w Baku funkcjonowało Towarzystwo Akcyjne „Filma”, założone w 1916 r.

216 Borys N. Swietłow (1880–1943) – reżyser filmów fabularnych i dokumentalnych, scenarzysta, aktor filmowy i teatralny.

217 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, s. 234.

218 *Ibidem*.

219 *Dom na wulkanie* to film niemy, jedno z ważnych dzieł Amo Bek-Nazarowa. W dramacie tym przedstawiona jest opowieść o krwawym stłumieniu strajku pracowników bakińskiego przemysłu naftowego.

220 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, s. 234.

221 Nikołaj Szengelaja (1903–1943) – gruziński reżyser i scenarzysta filmowy. W 1983 r. wyreżyserował on film komediowy *Błękitne góry lub nieprawdopodobna historia*, który otrzymał w 1984 r. nagrodę na Wszechzwiązkowym Festiwalu Filmowym, a w 1985 r. – Nagrodę Państwową ZSRR.

222 Komisarze pod przewodnictwem Stiepana Szaumiana tworzyli administrację bolszewicką w Baku, powołani przez W.I. Lenina celem ustanowienia władzy na obszarze Azji Środkowej. Zostali oni obalenii niedługo przed nadejściem gen. L. Dunsterville'a. Zob. C. Kinvig, *Krucjata Churchilla. Brytyjska inwazja na Rosję 1918–1920*, Bellona, Warszawa 2008, s. 382.

Kinematografia azerbejdżańska obfituje w liczne filmy o tematyce historycznej. Zaliczyć do nich należy – oprócz wymienionego filmu – takie dzieła, jak *Syn Ojczyzny* (1941), wyreżyserowany przez A. Kulijewa, przedstawiający historię bohaterów azerbejdżańskich w czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, *Na dalekich brzegach* (1959) w reżyserii T.M. Tahizade, *Dwudziestu sześciu bakińskich komisarzy* (1966), wyreżyserowany przez A.M. Ibrahimowa, czy *Babek* (1979) – film o wodzu powstańczym z IX w., wyreżyserowany przez E. Kulijewa²²³.

223 B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, s. 235–236.

Zakończenie

Kaukaz Południowy leży na styku Europy, Azji i Bliskiego Wschodu, które to terytorium od zawsze stanowiło atrakcyjny ze strategicznego punktu widzenia rejon przyciągający licznych najeźdźców.

W rozwoju gospodarczym Rosji oraz Zakaukazia istotną rolę odegrały rozległe stosunki handlowe i dyplomatyczne. Z Rosji wywożono na Wschód przede wszystkim wyroby rzemieślnicze, futra, miód i wosk, sprowadzano natomiast tkaniny bawełniane, jedwab, broń, kamienie szlachetne i dywany, a także liczne towary, które odgrywały dużą rolę w produkcji rzemieślniczej.

Na terytorium Zakaukazia w początkach XVI w. powstało rozległe państwo Safawidów. Obejmowało ono terytorium Iranu i Zakaukazia, a jego trzon stanowił Azerbejdżan. Państwo Safawidów wchłonęło znaczną liczbę plemion i narodów, jednakże przez długi czas główną rolę odgrywali w nim feudałowie azerbejdżańscy. Odmienna natomiast była sytuacja gruzińskich księstw feudalnych, które zostały włączone do państwa Safawidów drogą podbojów prowadzonych przez to państwo, które przekształciło się w potężne mocarstwo.

Prześladowanie przez carat ludów zamieszkujących okęgi narodowościowe wywoływało zawsze, począwszy od Radyszczewa, protesty rewolucjonistów rosyjskich. Pisarze, malarze i muzycy gruzińscy, ormiańscy i azerbejdżańscy przybywali uczyć się na uniwersytetach rosyjskich, stając się uczniami rosyjskich krzewicieli oświaty – Bielinskiego, Czernyszewskiego, Dobrolubowa – i razem z nimi walczyli przeciw caratowi, wyrażając swe poglądy w tworzonych przez siebie dziełach.

Znaczące zmiany w funkcjonowaniu obecnych państw, jakimi są Gruzja, Armenia i Azerbejdżan, przyniósł XX w. W 1922 r. wszystkie te państwa weszły w skład Związku Radzieckiego, tworząc trzy republiki zakaukaskie. Bardzo ważne znaczenie dla losów Kaukazu miały działania obronne tego obszaru, które prowadzone były w czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej i zyskały termin „bitwy o Kaukaz”. Hitlerowcy liczyli, że po wkroczeniu na Zakaukazie nawiążą bezpośrednią łączność z armią turecką, której 26 dywizji było rozwiniętych nad granicą ze Związkiem Radzieckim, oraz że stworzą warunki do inwazji zarówno na Bliski, jak i Środkowy Wschód.

Realizację podboju Kaukazu przez Niemcy faszystowskie uniemożliwiły szeroko zakrojone działania Wojsk Frontu Północnokaukaskiego i Frontu Zakaukaskiego, które we współdziałaniu z Flotą Czarnomorską zatrzymały wojska niemieckie na

podgórzu i przełęczach Głównego Grzbietu Kaukazu, a następnie – przechodząc do natarcia – rozgromiły siły nieprzyjaciela, zmuszając go do odwrotu z terytorium Północnego Kaukazu. Wojska radzieckie udaremniły w ten sposób plany nieprzyjaciela związane ze zdobyciem Zakaukazia i roponośnych rejonów Baku. W obronie Kaukazu brały udział narodowościowe związki taktyczne i oddziały Gruzji, Armenii i Azerbejdżanu.

Rozwój gospodarczy Kaukazu Południowego związany był przede wszystkim z eksploatacją na tym obszarze ropy naftowej. Główne tereny jej wydobycia znajdowały się na Półwyspie Apszerońskim w pobliżu Baku. Ropa naftowa i produkty jej przerobu były przesyłane rurociągami do portów Morza Czarnego i Morza Kaspijskiego. Z rozwojem górnictwa naftowego związany był rozwój przemysłu budowy maszyn na Zakaukaziu.

Ważne znacznie dla rozwoju gospodarczego Kaukazu Południowego miało wydobycie węgla kamiennego, którego złoża były intensywnie eksploatowane w Gruzji (w Tkibuli i Tkwarceli). Istotną rolę w rozwoju gospodarki Zakaukazia miała także eksploatacja złóż manganu (Cziatura), żelaza (w Azerbejdżanie) oraz miedzi (Góry Zangezurskie).

Na obszarze Kaukazu Południowego zbudowano wiele dużych elektrowni wodnych, takich jak zjemdawczalska na rzece Kurze, riońska na Rionie oraz szereg elektrowni wodnych na rzece Razdan (Zanga), wypływającej z jeziora Sewan (sewano-zangiński wodospad kaskadowy). Dużą rolę odegrał mingeczaurski węzeł wodny na rzece Kurze, który dostarczał energii dla licznych zakładów przemysłowych i nawadniania wschodniej części Zakaukazia.

Znaczący wpływ na rozwój Kaukazu Południowego wywarły rolnictwo i sadownictwo. Obszar położony wzdłuż dolnej Kury i Araksu stanowił ważny rejon uprawy bawełny w Związku Radzieckim, zajmujący drugie – po Azji Środkowej – miejsce w zbiorach jej plonów.

Na Zakaukaziu szeroko rozwinięta była produkcja win i koniaków (zwłaszcza w Gruzji). Uprawa winorośli była rozpowszechniona także na całym wybrzeżu czarnomorskim. Sprzyjający klimat umożliwiał uprawianie na tych obszarach takich roślin podzwrotnikowych, jak cytrusy czy krzewy herbaciane. Ważną rolę odegrała też uprawa tytoniu (głównie w Abchazji) oraz ryżu (w południowej części Zakaukazia).

Po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej na obszarze Kaukazu Południowego rozpoczęła się intensywna industrializacja. W okresie pierwszej pięcioletki powojennej powstała pierwsza na tym obszarze huta żelaza (w pobliżu Tbilisi). Ze względu na przylegające do Kaukazu morza, zwłaszcza Kaspijskie, obfitujące w ryby różnorodnych gatunków, rozwinął się przemysł rybny.

W okresie powojennym najszybciej rozwijającymi się miastami były Baku – największy port na Morzu Kaspijskim i ośrodek przemysłu naftowego oraz Tbilisi – ważny ośrodek administracyjny, polityczny, kulturalny i gospodarczy Zakaukazia.

Postradziecka historia krajów leżących na obszarze Zakaukazia została zdeterminowana przede wszystkim ich położeniem geograficznym, w którym wiodącą

rolę odgrywa nadal Morze Kaspijskie. Na obszarze tym przecinają się ważne szlaki komunikacyjne wiodące z północy na południe (Rosja – Zatoka Perska – Bliski Wschód) i ze wschodu na zachód (Azja Centralna – Turcja – Europa).

Podsumowując, można stwierdzić, że rozwój gospodarczy i społeczny Kaukazu Południowego nastąpił za sprawą posiadanych bogatych złóż ropy naftowej i węgla kamiennego oraz dzięki urodzajnej glebie i łagodnemu (miejscami podzwrotnikowemu) klimatowi, a także dogodnemu położeniu geograficznemu, w którym zasadnicze znaczenie miał dostęp do ciepłych niezamarzających mórz. Czynniki te nie utraciły na atrakcyjności i do dziś kraje położone na obszarze Zakaukazia starają się racjonalnie wykorzystywać posiadane zasoby, co w dużym stopniu udaje im się osiągać.

Wskazówki bibliograficzne

Niniejsza monografia powstała z zamysłem przedstawienia dziejów Zakaukazia od czasów najdawniejszych do współczesności. Intencją autorki było zaprezentowanie wielu czynników – historycznych, geograficznych, politycznych i gospodarczych – na rozwój tego wyjątkowego pod względem społecznym terytorium.

Przytoczone w książce pozycje bibliograficzne stanowią bardzo drobny wycinek olbrzymiej literatury dotyczącej historii i gospodarki Kaukazu Południowego, która to problematyka cieszy się niezmiennym zainteresowaniem nie tylko historyków, ale także ekonomistów i socjologów. Autorka nie wykorzystała w pracy wielu materiałów źródłowych, jednakże rekomenduje – w celu poszerzenia wiedzy o Kaukazie Południowym, jego gospodarce, społeczeństwie i kulturze – zaznajomienie się z takimi cennymi dziełami, jak: З.В. Кананчев (red.), *Транскавказика. Южный Кавказ: история, религия, общество* (Издательство МБА, Москва 2016), А.Б. Широкоград, *Война и мир Закавказья за последние три тысячи лет* (АСТ, Москва 2011), К.Х. Кушнарева, *Южный Кавказ в IX-II тыс. до н. э.: этапы культурного и социально-экономического развития* (Петербургское востоковедение, СПб. 1993), О.П. Маркова, *Россия (Закавказье и международные отношения в XVIII веке*, Наука, Москва 1966), А.П. Новосельцев, *Генезис феодализма в странах Закавказья (опыт сравнительно-исторического исследования)* (Наука, Москва 1980).

Bibliografia

Literatura polskojęzyczna

- Abassy M., *Dekabryzm w świetle słów-kluczy w dokumentach programowych i poezji członków tajnych stowarzyszeń*, „Slava Orientalis” 2013, nr 3.
- Abassy M., *Kultura wobec postępu i modernizacji: Rosja i Iran w perspektywie porównawczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013.
- Abassy M., *Miasto jako metamorfoza kultury – Petersburg w twórczości literackiej i publicystyce Fiodora Dostojewskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.
- Abassy M., *Śmierć Aleksandra Gribojedowa w Persji. Perspektywa kulturowo-polityczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012.
- Abdullabejowa G., *Poemat (hasyda) „Wanda” Mirzy Fatali Achundowa – przykład azerbejdżańskiej modernistycznej literatury z początku XX w.*, [w:] H. Hasanow (red.), *Azerbejdżan–Polska, Materiały III Konferencji Naukowej*, Oficyna Olszynka, Warszawa 2014.
- Adamczewski P., *Determinanty geograficzne wpływające na sytuację międzynarodową Abchazji*, [w:] L. Sykulski (red.), *Przestrzeń i polityka. Czynniki geograficzne w badaniach politologicznych*, Polskie Towarzystwo Geopolityczne, Częstochowa 2013.
- Agrotechniczne aspekty uprawy winorośli*, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Wrocław 2016.
- Ahmadow B., Ahmadowa S., *Europeizacja w literaturze i społeczeństwie Azerbejdżanu*, [w:] H. Hasanow (red.), *Azerbejdżan–Polska, Materiały IV Konferencji Naukowej*, Oficyna Olszynka, Warszawa 2016.
- Akopova-Krzaczyńska K., *Językowy obraz ojczyzny w wybranych podręcznikach do nauki języka gruzińskiego i literatury gruzińskiej*, „Z Teorii i Praktyki Dydaktycznej Języka Polskiego” 2017, t. 26.
- Augustyn L., *O religii, tradycji i wolności. Religijny wymiar myśli Piotra Czaadajewa*, „Studia Religioznawcze” 2016, nr 1 (49).
- Ayşen Kaim A., *Hodża Nasreddin – antybohater w służbie kultury*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula” 2015, nr 39.
- Babajewa K.M., *Wpływ mieszanek motylkowato-trawiastych i nawożenia mineralnego na dynamikę przemian przyswajalnych form azotu w glebie w warunkach jej pustynnienia*, „Woda – Środowisko – Obszary Wiejskie” 2010, t. 10, z. 4 (32).
- Balon J., *Porządki przestrzenne – syntetyczna wizja krajobrazu*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 2009, t. XXIII.

- Balon J., *Unifikacja typów geokompleksów w skali kraju podstawą waloryzacji krajobrazu*, [w:] M. Kistowski, B. Korwel-Lejkowska (red.), *Waloryzacja środowiska przyrodniczego w planowaniu przestrzennym*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 2007, t. 19.
- Balon J., *Z metodyki prowadzenia granic regionów fizycznogeograficznych w górach*, [w:] M. Pietrzak (red.), *Granice krajobrazowe, podstawy teoretyczne i znaczenie praktyczne*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 2000, t. 7.
- Balon J., Jodłowski M., *Problemy i zasady metodyczne regionalizacji fizycznogeograficznej obszarów górskich*, „Prace Geograficzne PAN” 2018, nr 266.
- Balon J., Maciejowski W., *Geoekologia dla architektów krajobrazu*, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska, Kraków 2012.
- Baluk W., *Wyobrażenia nowej Europy Wschodniej*, „Wschód Europy” 2016, nr 1, vol. 2.
- Bański J., *Granica w badaniach geograficznych – definicja i próby klasyfikacji*, „Przegląd Geograficzny” 2010, nr 4, t. 82.
- Baranowski B., *Gruzińskie Oświecenie*, „Acta Universitatis Lodziensis”, „Folia Historica” 1985, nr 22.
- Baranowski B., Baranowski K., *Historia Azerbejdżanu*, Ossolineum, Warszawa 1987.
- Baranowski B., Baranowski K., *Historia Gruzji*, Ossolineum, Wrocław 1987.
- Barański N., *Geografia gospodarcza ZSRR*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1953.
- Bartkowiak T., *Metody badań geografii fizycznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań 1997.
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983.
- Belmont L., *Przedmowa*, [w:] A. Puszkina, *Eugeniusz Oniegin*, Fundacja Nowoczesna Polska, <https://wolnelektury.pl> (dostęp: 13.11.2022).
- Belokoneva-Shiukashvili M., *Polska i Gruzja. Jak łączą nas kultury i historia*, [w:] J. Szadura, D. Gocół (red.), *Gawędy o kulturach II*, Polihymnia, Lublin 2016.
- Bezekowicz E., *Sekret talizmanu Puszkina*, „Awazymyz”, maj 2008.
- Bierdajew M., *Rosyjska idea*, Stowarzyszenie Kulturalne Fronda, Warszawa 1999.
- Bodio T., *Wprowadzenie: z badań nad przywództwem i elitami politycznymi Kaukazu*, [w:] T. Bodio (red.), *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2012.
- Bogaczyk M., *Sztuka Inna. O sztuce prymitywnej, naiwnej i surowej*, „Filo-Sofija” 2006, nr 1 (6).
- Borecki P., *Państwo laickie w świetle dorobku współczesnego konstytucjonalizmu europejskiego*, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza” 2016, t. 6.
- Borsukiewicz J., *Polskie kontakty Lermontowa*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1967, nr 22.
- Bracka M., *Idee kijowskiego Bractwa Cyryla i Metodego (1846–1847) w świetle krytyki postkolonialnej*, „Bibliotekarz Podlaski” 2015, nr 1 (30), t. 16.
- Brataniec K., *Współczesny islam w Azerbejdżanie – ciągłość czy zmiana w kontekście praw człowieka*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2019, nr 4.
- Brus A., *Poezja Michaiła Lermontowa wobec romantycznej idei syntezy sztuk*, Wydział Neofilologii UAM w Poznaniu, Poznań 2016.
- Brzezińska-Wójcik T., Świeca A., *Region – aspekty teoretyczne i wymiar praktyczny*, [w:] T. Brzezińska-Wójcik, E. Skowronek, A. Świeca (red.), *Od regionu geograficznego*

- do regionu turystycznego, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2016.
- Brzostowska-Tereszkiewicz T., *Co widzi „burlucze oko”? Przekład literacki jako zdarzenie percepcyjne*, „Porównania” 2020, nr 1 (26).
- Chmielowska D., *Współczesna literatura azerbejdżańska – znani i nieznani w Polsce przedstawiciele literatury azerbejdżańskiej XX/XXI wieku*, [w:] H. Hasanow (red.), *Azerbejdżan–Polska*, Materiały III Konferencji Naukowej, Oficyna Olszynka, Warszawa 2014.
- Chodubski A., *Armenia: współzależności geopolityczne*, [w:] P. Nieczuja-Ostrowski (red.), *Armenia: dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, Fundacja na rzecz Czystej Energii, Poznań 2016.
- Chodubski A., *Kaukaz: legenda a rzeczywistość społeczno-polityczna regionu*, [w:] T. Bodio (red.), *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2021.
- Chodubski A., *Konteksty biografii pogranicza: Polacy na Kaukazie w XIX i XX wieku*, „Biografistyka Pedagogiczna” 2016, nr 1.
- Chodubski A., *Ludwik Młokosiewicz (1831–1909) – pionier badań flory i fauny Kaukazu*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1982, nr 2 (27).
- Chodubski A., *O Polakach w Armenii i Azerbejdżanie w XIX i na początku XX wieku*, „Studia Polonijne” 2009, t. 30.
- Chomiński J., Wilkowska-Chomińska K., *Historia muzyki*, cz. II, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 1990.
- Cieślak K., *Kilka uwag o powiązaniach malarstwa i literatury rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia Rossica Posnaniensia” 1980, nr 1.
- Cyuńczyk F., *Wydział Prawa Uniwersytetu w Dorpacie i jego polscy studenci do 1918 roku*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2014, t. 13, z. 1.
- Cyuńczyk M., *Inspiracje Grigorija G. Gagarina i jego rola w procesie kształtowania stylu rosyjsko-bizantyjskiego w architekturze dziewiętnastowiecznego Imperium Rosyjskiego – zarys zagadnienia*, „Porta Aurea” 2021, nr 20.
- Czachor R., *Ustrój samorządu lokalnego w Republice Armenii*, „Samorząd Terytorialny” 2015, nr 9.
- Czachor R., *Włodzimierz Majakowski a socjalizm*, „Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego” 2012, nr 1.
- Czarenc E., *Poezje wybrane*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1968.
- Czyrkin D., *Konstanty Glinka (1867–1927): życie i działalność naukowa*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2000, nr 1.
- Daszkiewicz W., *Źródła ekspansji cywilizacji europejskiej*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2016, nr 3.
- Duda K., *Film rosyjski*, [w:] L. Suchanek (red.), *Rosjoznawstwo. Wprowadzenie do studiów nad Rosją*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004.
- Dziadek M., *Motyw „duchy rosyjskiej” w polskiej krytyce muzycznej (do 1939 roku)*, „Muzyka” 2021, nr 2 (66).
- Działożyński B., *Filozofia pojedynku – Hercen, Puszkina, Lermontow*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2013, nr 3 (87).
- Dzisiów-Szuszczukiewicz A., *Polityka Iranu wobec Azerbejdżanu*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2007, t. III–IV.
- Eberhardt P., *Rosyjski panslawizm jako idea geopolityczna*, „Przegląd Geopolityczny” 2010, t. 2.

- Fatullajew Sz., *Encyklopedia architektury Baku*, Międzynarodowa Akademia Architektury Państw Wschodu, Baku–Ankara 1998.
- Fatullajew-Figarou Sz., *Polscy architekci w Baku*, Oficyna Olszynka, Warszawa 2012.
- Fedorowicz K., *Konflikty na Kaukazie Południowym jako czynniki destabilizujące rzeczywistość społeczno-polityczną*, „Studia Europejskie” 2015, nr 4.
- Figiel J., *Początki monastycyzmu w Armenii (IV–V wiek)*, „Vox Patrum” 2001, t. 40–41.
- Fundacja Edukacja dla Demokracji, <https://e-globalna.edu.pl/index.php?etap=10&i=163> (dostęp: 12.11.2022).
- Furier A., *Józef Chodźko 1800–1881. Polski badacz Kaukazu*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2001.
- Furier A., *Kultura gruzińska a europejska – z historii wzajemnych oddziaływań*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2010, nr 1–2.
- Gadamska-Serafin R., *Góry Kaukaz jako wrota Orientu. Motywy orientalne w twórczości Tadeusza Łady-Zabłockiego*, „Góry, Literatura, Kultura” 2018, nr 11.
- Gadamska-Serafin R., *Król-Duch i kwestia Armenii*, [w:] M. Kuziak, J. Ławski (red.), *Studia o Królu-Duchu Juliusza Słowackiego*, Collegium Columbinum SJ, Kraków–Białystok 2020.
- Gafurow B., *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978.
- Gasparian B., *Krótki zarys historii Armenii*, Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego, Kraków 1995.
- Giza A., *Polityczne i militarne aspekty konfliktów bałkańskich w latach 1875–1876 i wojny rosyjsko-tureckiej w latach 1877–1878*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2003, nr 16.
- Giza A., *Sergiusz Uwarow i jego teoria oficjalnej ludowości*, „Slavia Orientalis” 1991, nr 1/2.
- Godowicz-Liszkowa A., *„Borys Godunow” Aleksandra Puszkina w polskich przekładach i krytyce literackiej w latach 1827–1917*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 1977, nr 1.
- Gołąbek B., *Sowiecka Armenia Wasilija Grossmana – wokół geopolityki socrealizmu*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 2018, nr 28.
- Gralik D., *Czirikowo 1812 – zapomniana bitwa księcia Józefa*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych AMW” 2020, nr 1.
- Grigorowicz M.B., *Osiągnięcia geologii radzieckiej w tworzeniu bazy surowcowej dla przemysłu niemetalicznych surowców mineralnych*, „Kwartalnik Geologiczny” 1967, vol. 11, nr 4.
- Gwoździecki N., Żuczkowa W.K., *Fizycznogeograficzna regionalizacja europejskiej części ZSRR*, „Prace Geograficzne” 1968, nr 69.
- Hasanow H., *Przedmowa do polskiego czytelnika*, [w:] A. Bakichanow, *O kształtowaniu obywatelstwa*, Oficyna Olszynka, Warszawa 2015.
- Hasanow H., *Przedmowa do polskiego czytelnika*, [w:] Z. Safarowa, *Muzyka azerbejdżańska*, Oficyna Olszynka, Warszawa 2013.
- Jakiel M., Czerski M., *Wybrane atrakcje geoturystyczne wschodniej Turcji (Wschodnia Anadolii)*, [w:] M. Stec, A. Wysocka, A. Michniewicz, M. Szuszczyk (red.), *Przegląd studenckich badań geoturystycznych*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2015.
- Jakubiak K., *Słów kilka o systemie obronnych królestwa Urartu*, „Światowid” 1999, nr 1 (42).

- Jakubowski A., *Abchazja jako „państwo nieuznawane”*, [w:] R. Potocki, M. Piskorski, M. Domagała (red.), *Konflikt kaukaski w 2008 roku*, Europejskie Centrum Analiz Geopolitycznych, Warszawa 2012.
- Jakubowski A., *Etniczno-demograficzny wymiar konfliktu gruzińsko-abchaskiego*, [w:] B. Nitschke (red.), *Współczesny wymiar stosunków narodowościowych w Europie*, Wydawnictwo MAJUS, Zielona Góra 2010.
- Jakubowski A., *Przemiany narodowościowe w Abchazji od II połowy XIX do początku XXI wieku*, „Sprawy Narodowościowe” 2018, nr 50.
- Jastrun M., Pollak S., *Dwa wieki poezji rosyjskiej. Antologia*, Czytelnik, Warszawa 1951.
- Jatczak G., *Kaukaz w ostatnim roku życia i twórczości Michaiła Lermontowa*, „Studia Rossica Posnaniensia” 2012, vol. XXXVII.
- Kalita J., *Percepcja twórczości filmowej Grigorija Czuchraja w Polsce*, „Acta Polono-Ruthenica” 2018, nr 23, t. 4.
- Kałużny T., *Ikoniczny paradygmat filmowej twórczości Andrieja Tarkowskiego*, „Collectanea Theologica” 2010, nr 1.
- Kidawa J., Molenda T., Nejfeld P., *Atrakcje geoturystyczne północno-wschodniego Azerbejdżanu*, „Wszechświat” 2018, t. 119, nr 4–6.
- Kijeński J., *Tworzywa polimerowe w zrównoważonym rozwoju – od potrzeby użycia do potrzeby zużycia. Cz. I. Nie ma odwrotu od „plastików”*, „Polimery” 2019, t. 64, nr 11–12.
- Kinwig C., *Krucjata Churchilla. Brytyjska inwazja na Rosję 1918–1920*, Bellona, Warszawa 2008.
- Kłaczyński R., *Polityka Imperium Rosyjskiego wobec państw narodów bałkańskich 1826–1914*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” 2017, t. XXVI.
- Kobahidze G., *Alfabety gruzińskie*, „Kwartalnik Polonicum” 2018, nr 28/29.
- Kołąkowski T., *Piotra Czajkowskiego refleksje nad twórczością poetycką Puszkina*, „Studia Rossica Posnaniensia” 1991, nr 1.
- Kołodziej T., *Stosunki bilateralne zakaukaskich państw partnerstwa wschodniego z Unią Europejską*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2015, nr 4.
- Kondracki J., *Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1976.
- Kończak L., *Czarna cerata Pirosmianego. Życie i twórczość gruzińskiego artysty*, KEW, Wrocław 2022.
- Koprowski P., *Recepcja heglizmu w mikołajowskiej Rosji i jej uwarunkowania*, [w:] M. Winograd (red.), *Klasyczna i romantyczna nowa postać Europy po kongresie wiedeńskim*, Wydawnictwo Alter Studio, Białystok 2018.
- Korkosz P., *Twierdza Pietropawłowska w Sankt Petersburgu – miejsce militarne, miejsce sacrum*, [w:] M. Trąbski (red.), *Twierdze osiemnastowiecznej Europy: studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, t. 2, Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Częstochowa 2018.
- Kornacka M., *Systemy irygacyjne w królestwie Urartu: uwarunkowania społeczno-polityczne powstania i rozwoju sieci irygacyjnej*, „Światowid” 2001, nr 3 (44).
- Kostiaszow J., *Rola Königsbergu w naukowej i kulturalnej współpracy z Rosją w XVIII–XX w.*, [w:] K. Jarosz (red.), *Königsberg – Królewiec – Kaliningrad. Dziedzictwo historyczne*, Towarzystwo Ratowania Dziedzictwa Kulturowego Kresów Dawnych i Obecnych

- „Ojcowizna” w Węgorzewie, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Węgorzewo–Olsztyn 2013.
- Kozak S., *Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści. Bractwo Cyryla i Metodego*, P.A.X., Warszawa 1990.
- Kozakowski K., *Przekuć słowo w czyn: zachowanie jako wyznacznik gruzińskiej tożsamości narodowej w XIX wieku*, [w:] K. Gęsikowska, K. Kozakowski (red.), *Etno-grafia, kulturo-grafia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2018.
- Krajski W., *Z zagadnień leśnictwa i drzewnictwa na terenach górskich Kaukazu i wybrzeża czarnomorskiego*, „Sylwan” 1969, t. 113, nr 2.
- Król-Mazur R., *Rola prawosławnego Autokefalicznego Apostolskiego Kościoła Gruzjińskiego w konfliktach na Kaukazie Południowym*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2016, nr 2, t. 51.
- Krzysztopa-Czupryńska B., *Interlopersi – kupcy czy szmuglerzy?*, „Echa Przeszłości” 2001, nr 2.
- Krzyżowski T., *Nauczanie języka ormiańskiego na Uniwersytecie Lwowskim w latach 1904–1939*, „Lehahayer. Czasopismo Poświęcone Dziełom Ormian Polskich” 2020, nr 7.
- Kucharczyk G., *Pierwszy holocaust XX wieku*, Fronda, Warszawa 2004.
- Kuczkiwicz-Fraś A., *Podziwiane, pożądane, pogardzane – portret tawaiif na tle epoki w pseudopamiętnikarskiej powieści Umrao Dżan Ada Mirzy Ruswy*, [w:] W. Doliński, J. Żurko, K. Grzeszkiewicz-Radulska, S. Męćfal (red.), *Rzeczywistość i zapis: problemy badania tekstów w naukach społecznych i humanistycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
- Kulik M., *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815–1856*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2019.
- Kułąkowski S., *Pięćdziesiąt lat literatury rosyjskiej 1884–1934*, Księgarnia F. Hoesicka, Warszawa 1939.
- Kuroczycki T., *Uwagi o radzieckiej szkole przekładu*, „Studia Rossica Posnaniensia” 1973, nr 5.
- Kwiatkiewicz P., *Azerbejdżan: polityczne i ekonomiczne uwarunkowania eksportu ropy i gazu*, „Polityka Energetyczna” 2007, nr 10.
- Lang D.M., *Armenia – kolebka cywilizacji*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1975.
- Letka-Spychała O., *„Kaukaz w przekładzie”. Sposoby obrazowania realiów „trzeciej kultury” w anglojęzycznych wersjach „Bohatera naszych czasów” Michaiła Lermontowa*, „Roczniki Humanistyczne” 2019, z. 7, t. 67.
- Liburska L., *Literatura rosyjska 1800–1861*, [w:] L. Suchanek (red.), *Rosjoznawstwo. Wprowadzenie do studiów nad Rosją*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004.
- Litewka C., *Zatoka Kara-Bogaz-Goł – naturalny zbiornik soli glauberskiej*, „Wszechświat” 1962, nr 1.
- Lityński A., *Gruzjińska próba wybicia się na niepodległość: w stulecie proklamacji Demokratycznej Republiki Gruzji (1918)*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2018, nr 18/1.
- Lityński A., *O tworzeniu republik parlamentarnych na Zakaukaziu po Wielkiej Wojnie. Wybranych uwag kilka*, [w:] J. Koredczuk, P. Wiązek (red.), *Zgromadzenia stanowe i organy przedstawicielskie w dziejach: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Marianowi Józefowi Ptakowi*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2020.
- Longosz S., Sawa R., *Chrzest Armenii. Agatangelos i jego historia*, „Vox Patrum” 2001, t. 40–41.
- Łapiński K., *Simplikios, czytelnik Epikteta*, „Przegląd Filozoficzno-Literacki” 2014, nr 3–4.
- Łuczniński J., *System medialny w Armenii: historia i współczesność*, „Rocznik Prasoznawczy” 2011, nr 5.

- Luczyński J.W., *System medialny Azerbejdżanu, Armenii i Gruzji: historia i współczesność*, „Rocznik Prasoznawczy” 2009, nr 3.
- Maciąg P., *Emocje w sztuce europejskiej na przykładzie twórczości Gianlorenza Berniniego i Auguste'a Rodina*, [w:] D. Saniewska (red.), *Emocje, język, literatura*, Libron, Kraków 2016.
- Majakowski W., *Wspomnienie o W.W. Chlebnikowie*, „Elewator. Kwartalnik Literacko-Kulturalny” 2017, nr 1 (19).
- Majchrowska A., *Wybrane doświadczenia zagraniczne w zakresie regionalizacji fizycznogeograficznej*, [w:] M. Kistowski, U. Myga-Piątek, J. Solon (red.), *Studia nad regionalizacją fizycznogeograficzną Polski*, Polska Akademia Nauk, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Warszawa 2018.
- Majewska A., *Egzotyczne drzewa owocowe*, „Ogrodnik Polski” 2014, nr 5.
- Małysz Z., *Polacy na Kaukazie w XIX w. Zderzenie czy współpraca? Przyczynek do analizy historyczno-społecznej na podstawie wspomnień z epoki*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2017, t. 21.
- Mapa Kaukazu we współpracy z Ceriscope*, <https://geopolityka.net/mapa-kaukazu-we-wspolpracy-z-ceriscope> (dostęp: 14.02.2023).
- Marcinkiewicz C., *Związek dramatów Iwana Turgeniewa z tradycją europejską: gatunki, ich funkcje*, „Prace Naukowe” 2001, „Pedagogika”, z. 8/10, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, Częstochowa 1999–2001.
- Maryński A., *Niektóre aktualne zagadnienia geograficzne Gruzjińskiej SRR*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie” 1968, z. 30.
- Matecka M., *Piotr Czajkowski a literatura rosyjska*, „Slavia Orientalis” 2002, nr 4.
- Materski W., *Georgia rediviva. Republika Gruzjińska w stosunkach międzynarodowych 1918–1921*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1994.
- Materski W., *Grigol Orbaliani i warszawski telegraf*, „Pro Georgia” 1999, t. 8.
- Materski W., *Gruzini na ziemiach polskich – historia i teraźniejszość (próba zakreslenia tematyki)*, „Sprawy Międzynarodowe” 2021, t. 74, nr 4.
- Materski W., *Gruzja i wielkie mocarstwa (1919–1921)*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1990, t. 25.
- Mazurek S., *Aleksander Radyszczew – dialektyka oświecenia i początki myśli rosyjskiej*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 2009, nr 54.
- Mądry C., *Wymiar regionalny procesów industrializacji i dezindustrializacji na przykładzie Gruzji*, „Czasopismo Geograficzne” 2021, nr 2.
- Melnyk A., *Podróż na wschód: gruzjińska sztuka awangardowa*, <https://rynekisztuka.pl> (dostęp: 11.10.2022).
- Misiągiewicz J., *Polityka bezpieczeństwa energetycznego Azerbejdżanu w rejonie kaspijskim*, „Sprawy Międzynarodowe” 2021, t. 74, nr 4.
- Misicka-Kęsik A., Bodkowski R., Lipkowski A., Patkowska-Sokoła B., Czyż K., Wileńska B., Walisiewicz-Niedbalska W., *Olej tungowy jako substrat do syntezy nutraceutyków zawierających nowe bioaktywne lipoaminokwasy*, „Przemysł Chemiczny” 2014, nr 8.
- Młynarski T., *Energetyka jądrowa wobec globalnych wyzwań bezpieczeństwa energetycznego i reżimu nieprolifacji w erze zmian klimatu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2016.
- Molenda T., *Atrakcje geoturystyczne Gruzji (na przykładzie wybranych obiektów z obszarów krasowych i wulkanicznych)*, „Acta Geographica Silesiana” 2019, nr 2, t. 13.

- Mucha B., *Muzyka religijna w Rosji na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Acta Polono-Ruthenica” 1997, nr 2.
- Mucha B., *Studia nad życiem literackim w Rosji (lata 1801–1825)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1981.
- Mutaflan C., *Ormiańska diaspora od starożytności do nowoczesności*, „Lehahayer. Czasopismo Poświęcone Dziełom Ormian Polskich” 2018, nr 5.
- Narloch A., *О латинизации русского письма в XVIII–XIX вв.*, „Studia Rossica Gedanensia” 2014, nr 1.
- Nazewnictwo geograficzne świata. Azja Środkowa i Zakaukazie*, z. 5, Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej przy Głównym Geodecie Kraju, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2005.
- Nersesyan A., Słoń E., *Niektóre problemy pojawiające się przy opracowywaniu książki napisanej w języku ormiańskim: doświadczenia własne*, „Fides: Biuletyn Bibliotek Kościelnych” 2012, nr 2 (35).
- Nieczuja-Ostrowski P., *Mec Jeghern: kwestia zagłady narodowej w polityce ormiańskiej*, [w:] P. Nieczuja-Ostrowski (red.), *Armenia: dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, Fundacja na rzecz Czystej Energii, Poznań 2016.
- Nieczuja-Ostrowski P., *Państwo i społeczeństwo wobec wyzwań i przemian współczesności*, [w:] P. Nieczuja-Ostrowski (red.), *Armenia: dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, Fundacja na rzecz Czystej Energii, Poznań 2016.
- Nieczuja-Ostrowski P., *Uwarunkowania i doświadczenia rozwoju energetyki odnawialnej w Armenii*, Przegląd Naukowo-Metodyczny „Edukacja dla Bezpieczeństwa” 2014, nr 3 (24).
- Nieczuja-Ostrowski P., *Znaczenie energetyki wodnej dla bezpieczeństwa Republiki Armenii*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu” 2015, nr 8, t. 65.
- Nowak A., *Oblicza panslawizmu. Zapomniana karta dziejów politycznej myśli Wielkiej Emigracji*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1992, t. 27.
- Nowak A., *Radzieckie biografie Karamzina (w związku z książkami: Natan Ejdelman, Poslednij lietopisiec, Moskwa 1983; Jewgienij Osietrow, Tri żizni Karamzina, Moskwa 1985)*, „Przegląd Historyczny” 1986, nr 4.
- Nowiński F., *Rosja wobec losów narodów słowiańskich w czasie kryzysu bałkańskiego 1875–1878*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2015, nr 19.
- Occheli V.I., *Ilja Czawczawadze i krąg literackich związków polsko-gruzińskich w XIX wieku*, „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza” 2017, r. X (LII).
- Ohanian W., *Ojciec Ghewond Aliszan: historyk promiennej Armenii*, „Lehahayer. Czasopismo Poświęcone Dziełom Ormian Polskich” 2019, nr 6.
- Okudźawa B., *Zamek nadziei*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1984.
- Olszewski P., *Polityka bolszewików wobec niepodległej Gruzji w latach 1918–1921*, „Dzieje Najnowsze” 1997, nr 3.
- Olszewski P., *Polityka Rosji wobec Kaukazu w okresie panowania Katarzyny II (1762–1796)*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2008, nr 9.
- Olszewski P., *Relacje polsko-kaukaskie w pamiętnikach i literaturze naukowej – zarys problematyki*, „Niepodległość i Pamięć” 2018, nr 25/3.
- Opaska J., *Działalność polskich architektów w Tbilisi w XIX i początkach XX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki: teoria i historia” 2012, nr 1 (57).

- Osiecki J., *Katolicy obrządku ormiańskiego w sowieckiej Armenii i Gruzji (1920–1936)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religioznawcze” 2014, t. 47, nr 2.
- Ostapczuk J., *Nieznanzy dotychczas grecki rękopiśmienny fragment Ewangelii Łukasza (Gr 29(49)) z Narodowego Centrum Rękopisów w Tbilisi*, „Rocznik Teologiczny” 2013, z. 1–2.
- Owczarek K., *Wielka Wojna Ojczyzniana oczami dziecka. Porównanie „Dziecka wojny” Tarkowskiego i „Idź i patrz” Klimowa*, „Maska” 2015, nr 26.
- Pacewicz A., *Strabon*, *Geografia XVII*, 36, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2007, nr 2972.
- Pawlina A., *Westernizacja bez utraty narodowej tożsamości. Współczesna kultura muzyczna Azerbejdżanu*, [w:] H. Hasanow (red.), *Azerbejdżan–Polska*, Materiały IV Konferencji Naukowej, Oficyna Olszynka, Warszawa 2016.
- Pawłowska-Jądrzyk B., *Między Hiobem a homo sovieticus. O Losie człowieka Siergieja Bondarczuka w aspekcie transsemiotycznym*, „Teksty Drugie” 2010, nr 5.
- Pełczyński G., *Ormianie w XX wieku. Zarys najważniejszych problemów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2015, nr 889.
- Piasny J., *Wskaźniki rozwoju społeczno-gospodarczego radzieckiej Gruzji*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1969, z. 1, nr 31.
- Piątkowski L., *Poglądy dekabrystów na kwestię narodową*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1976, Sectio F, Humaniora 31.
- Pietrasik K., *Spółeczność żydowska w Czecczeni i Dagestanie. Rys historyczny*, „Studia Orientalne” 2017, nr 1 (11).
- Piotrowski B.B., *Urartu*, [w:] *Śladami dawnych kultur*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1954.
- Pirveli M., *Tbilisi – etapy urbanistycznego rozwoju miasta*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2008, nr 4 (34).
- Pisowicz A., *Gramatyka ormiańska (grabar-aszcharabar)*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2001.
- Pisowicz A., *Najwybitniejsze dzieła literatury ormiańskiej*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2000, nr 21–22.
- Plaźewski J., *Historia filmu*, Ossolineum, Warszawa 1995.
- Podolska N., *Komitas Wardapet*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2018, nr 92/93.
- Polak A., *Proza historyczna Bułata Okudżawy: z problemów gatunku i intertekstualności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2006.
- Pollak S., Stern A., *Wstęp*, [w:] W. Majakowski, *Liryka*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1965.
- Poręba M., *F.W.J. Schellinga System idealizmu transcendentalnego*, „Przegląd Filozoficzny” 1996, nr 2 (18).
- Potulski J., *Michaił Sperański i Nikołaj Karamzin – dwie wizje rozwoju państwowości rosyjskiej za rządów Aleksandra I*, „Scripta Historica” 2018, nr 24.
- Potulski J., *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010.
- Prinke R.T., *Krew Bagratydów. Genealogiczne związki Rurykowiczów i Komnenów z Bagratydami w XII wieku*, [w:] A. Bieniaszewski, R.T. Prinke (red.), *Nuntius Vetustatis. Prace ofiarowane Profesorowi Jerzemu Wislockiemu*, <https://bkpan.poznan.pl> (dostęp: 22.11.2022).

- Próchniak D., *Od ortodoksji do kościoła narodowego. Armenia w epoce wczesnochrześcijańskiej (301–726)*, „Vox Patrum” 2001, t. 40–41.
- Przebinda G., *Mikołaj Czernyszewski. Późny wnuk Oświecenia*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1996.
- Przebinda G., Smaga J., *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*, Wydawnictwo ZNAK, Kraków 2000.
- Radiszczew A., *Podróż z Petersburga do Moskwy*, Książka i Wiedza, Warszawa 1951.
- Rewizorski M., *Korporacje transnarodowe i globalizacja: rozważania o genezie i ewolucji przedsiębiorstw wielonarodowych do 1929 r.*, „Studia Gdańskie” 2011, nr XXIX.
- Richling A., *Kompleksowa geografia fizyczna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1992.
- Rodziewicz A., *Odrodzenie religii jedydzkiej w Gruzji?*, „Fritillaria Kurdica. Bulletin of Kurdish Studies” 2017, № 16.
- Rozmus D., *Powrót do Laetoli. Z rozważań nad początkami człowieka i prawa*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2020.
- Rybakow B., *Pierwsze wieki historii Rusi*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983.
- Rydzikowska J., *Piśmiennictwo i miniaturstwo w Armenii*, [w:] W. Deluga (red.), *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich*, ARW Fine Grain, Zamość 2010.
- Rydzikowska-Kozak J., *Historia polskich zbiorów rękopisów ormiańskich*, [w:] W. Walczak, K. Łopatecki (red.), *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. VI, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2013.
- Safarowa Z., *Muzyka azerbejdżańska*, Oficyna Olszyna, Warszawa 2013.
- Salmonowicz S., *Rewolucja Francuska: blaski i cienie dziedzictwa*, „Przegląd Historyczny” 1990, nr 1–2.
- Sanecka-Tyczyńska J., *Geografia historyczna, polityczna i ekonomiczna Kaukazu Południowego*, [w:] M. Korzeniowski, D. Tarasiuk, K. Latawiec (red.), *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich. Armenia, Azerbejdżan, Gruzja – przeszłość i teraźniejszość*, UMCS, Lublin 2013.
- Satała A., *Dramaty historyczne Aleksandra Ostrowskiego*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny” 1978, z. 64, „Prace Rusycystyczne”, nr 5.
- Sattarov W., *Stosunki azerbejdżańsko-izraelskie po 1991 roku*, „Rocznik Politologiczny” 2017, nr 1.
- Sattarov S., *Orient w twórczości „polskich poetów kaukaskich” (na przykładzie twórczości Tadeusza Łady-Zabłockiego, Władysława Strzelnickiego, Michała Butowta-Andrzejkiewicza)*, „Tematy i Konteksty” 2019, nr 9 (14).
- Schreiber H., *Koncepcja sztuki prymitywnej. Odkrywanie, osvajanie i udomowienie Innego w świecie Zachodu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.
- Serczyk W.A., *Katarzyna II – carowa Rosji*, Ossolineum, Wrocław 1989.
- Serczyk W.A., *Piotr I Wielki*, Ossolineum, Wrocław 1990.
- Skonieczny J., *Druki ormiańskie*, [w:] W. Deluga (red.), *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich*, ARW Fine Grain, Zamość 2010.
- Smirnow W.Z., *Poglądy pedagogiczne Wissariona Bielinskiego (1811–1848)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1961, nr 4.
- Smogorzewska A., *Od Kaukazu do Palestyny: śladami kultury Kura Araks*, „Światowid” 1999, nr 1 (42).

- Smoleń M., *Historia Rosji*, [w:] L. Suchanek (red.), *Rosjoznawstwo. Wprowadzenie do studiów nad Rosją*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004.
- Smoleń M., *Rosyjska inteligencja liberalna i radykalna w XIX i na początku XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.
- Sobieszewska M., *Karol Fourier i jego wizja organizacji społecznej*, „*Studia Iuridica Lublensia*” 2010, nr 14.
- Sprawski S., *Tessalia. Tessalowie i ich sąsiedzi. Rozważania nad źródłami do dziejów regionu w okresie archaicznym*, Towarzystwo Wydawnicze „*Historia Iagellonica*”, Kraków 2009.
- Stańczyk X., „*Dzisiaj ma głos towarzysz Mauzer*”. *Rewolucyjna strategia literacka Majakowskiego*, „*Studia Litteraria Historica*” 2013, nr 2.
- Starkel L., *O niektórych prawidłowościach rozwoju rzeźby gór i ich przedpoli (na przykładzie wybranych gór Eurazji)*, Polska Akademia Nauk, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Warszawa 2014.
- Starzyńska-Kościuszko E., *Bronisław Ferdynand Trentowski vs. panslawizm rosyjski*, „*Przegląd Wschodnioeuropejski*” 2021, nr 1 (12).
- Stawarz B., *Liryka Aleksandra Puszkina (systematyka i ewolucja gatunków)*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Kraków 1995.
- Stawarz B., *Rozluźnienie gatunkowe: poezja liryczna Aleksandra Puszkina w latach 1827–1829*, „*Studia Rossica Posnaniensia*” 1988, nr 19.
- Stawicka E., *Proces Fiodora Dostojewskiego*, „*Palestra*” 1998, nr 5–6 (42).
- Stern A., *Wstęp*, [w:] W. Majakowski, *Wybór satyr*, Spółdzielnia Wydawnicza „*Czytelnik*”, Warszawa 1955.
- Stępnia A., *Noblowska lekcja, czyli ciemna strona Literackiej Nagrody Nobla w Związku Radzieckim na przykładzie kandydatury Borysa Pasternaka*, „*Vade Nobiscum II*”, Materiały z II Łódzkiej Wiosny Młodych Historyków 20–22 III 2009, Łódź 2009.
- Stopka K., *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2000.
- Strzemski M., *Gleby Tatr Polskich*, „*Roczniki Gleboznawcze*” 1956, nr 5.
- Surdykowska A., *Pionierzy poezji: twórcy awangardowi w służbie sowieckiego systemu wychowawczego: analiza na przykładzie wybranych utworów Władimira Majakowskiego i Daniła Charmsa*, [w:] K. Duda, A. Dudek (red.), *Rosyjskie dzieciństwo*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2015.
- Shewczenko T., *Kaukaz*, [w:] T. Shewczenko, *Trzy lata*, Ukraiński Instytut Naukowy, Warszawa 1936.
- Szirwanzade A., *Chaos*, Wydawnictwo „*Czytelnik*”, Warszawa 1956.
- Szumna M., „*Krzyk Majakowskiego*”. *Socrealizm a awangarda*, „*Pamiętnik Literacki*” 2011, nr 3.
- Śliwowska W., *Bractwo św. Cyryla i Metodego i problemy ukraińskiego odrodzenia narodowego*, „*Kwartalnik Historyczny*” 1991, nr 4.
- Śliwowska W., *Pokłosie jubileuszu powstania dekabrystów 1825–1975. Kilka uwag na marginesie ostatnich publikacji poświęconych ruchowi dekabrystów*, „*Przegląd Historyczny*” 1976, nr 4 (67).
- Ter-Minasyan L., *Glina w architekturze armeńskiej*, „*Szkło i Ceramika*” 2014, nr 3.
- Trojanowska B., *Świat muzułmański w literackiej prezentacji Lwa Tołstoja*, [w:] G. Czerwiński, A. Konopacki (red.), *Wschód muzułmański w ujęciu interdyscyplinarnym: ludzie, teksty, historia*, Alter Studio, Białystok 2017.
- Ukończono największą elektrownię wodną w Gruzji*, <https://srodowisko.pl> (dostęp: 13.11.2022).

- Urban-Podolan A., *Gruzińskie dziedzictwo w poezji Bułata Okudźawy*, „Przegląd Rusycystyczny” 2007, nr 30 (119).
- Urban-Podolan A., *Poezja Bułata Okudźawy. Między poetyką a interpretacją*, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra 2008.
- Urzędowy wykaz polskich nazw geograficznych świata, Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej przy Głównym Geodecie Kraju, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2019.
- Walczak J., *Ile jest Oniegina w Onieginie? Libretto opery Piotra Czajkowskiego a tekst poematu Aleksandra Puszkina*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2011, nr 3336.
- Ważyńska J., Puczel U., Januszewicz E., *Niektóre cechy morfologiczne dwóch odmian nieszpułki zwyczajnej (*Mespiluis germanica* L.)*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych” 1999, nr 466.
- Węgrzyn I., *Pisarz – krytyk – redaktor. Romantyczne początki nowoczesnego rynku wydawniczego. Józef Julian Sękowski i jego „Biblioteka dla Cztienia”*, [w:] K. Papiorkowska-Dymet, J. Stożek (red.), *(Bez)kres romantyzmu: nowoczesność w romantyzmie – romantyzm w nowoczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2018.
- Wierszewska M., *Twierdza Pietropawłowska w Sankt-Petersburgu jako pierwowzór X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej w walce z polskim ruchem wyzwoleniczym w XIX w.*, „Niepodległość i Pamięć” 1998, nr 12.
- Więckowski M., *Narody nierosyjskie w Armii Czerwonej podczas II wojny światowej*, „Poliarchia” 2016, nr 1.
- Wiktorska-Święcicka A., *Wyznaczanie granic i konstruowanie tożsamości Europy*, [w:] A. Pacześniak, M. Klimowicz (red.), *Procesy integracyjne i dezintegracyjne w Europie*, OTO-Wrocław, Wrocław 2014.
- Wilde T., *Muzea w Gruzji*, „Muzealnictwo” 2005, nr 46.
- Wilinbachow W., *Bizancjum a rozwój broni palnej w Europie*, „Kwartalnik Historii, Nauki i Techniki” 1961, nr 6/3.
- Wilk M., *Pierwsza pięciolatka w Związku Radzieckim. Problemy industrializacji 1928–1932*, Ossolineum, Wrocław 1986.
- Wojciechowski G., *Ekonomiczne i polityczne przyczyny podboju państw Azji Centralnej przez Rosję w drugiej połowie XIX wieku*, [w:] M. Bodziany (red.), *Społeczeństwo a wojna. Kryzysy społeczne – retrospekcja i współczesność*, Wyższa Szkoła Oficerska Wojsk Lądowych im. gen. Tadeusza Kościuszki, Wrocław 2015.
- Wojnicka J., *Andrzej Michałkow-Konczałowski: wędrówka przez konwencje*, [w:] G. Stachówna, J. Wojnicka (red.), *Autorzy kina europejskiego*, Rabid, Kraków 2003.
- Wojnicka J., *Przypowieści Tengiza Abuładze*, „Ekran” 2014, nr 2.
- Wojtanowicz J., *Europejska przestrzeń geograficzno-kulturowa*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2009.
- Woroszyński W., *Życie Majakowskiego*, Tower Press, Gdańsk 2000.
- Woźniak A., *Gruzińskie echa „polskiego powstania”*, „Niepodległość i Pamięć” 1995, nr 1 (2).
- Wójcikowski R.S., *Imperium medyjskie – fikcja czy rzeczywistość?*, [w:] C. Galewicz, J. Pstrusińska, L. Sudyka (red.), *Zrozumieć Eurazję: od starożytności do czasów współczesnych*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2007.

- Wypych-Gawrońska A., *O możliwościach czytania dzieła operowego*, „Przestrzenie Teorii” 2015, nr 24.
- Zajączkowski W., *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Wydawnictwo MG, Warszawa 2009.
- Zakrzewska-Dubasowa M., *Historia Armenii*, Ossolineum, Wrocław 1977.
- Zaremba K., *Zrównoważony rozwój na przykładzie działań w Gruzji*, <https://kulturywiata.org> (dostęp: 28.11.2022).
- Zbyrowski Z., *Borys Pasternak wobec ideologii swoich czasów*, „Studia Rossica Posnaniensia” 2017, nr 42.
- Zbyrowski Z., *Gruzja – „druga ojczyzna” Borysa Pasternaka*, „Zeszyty Naukowe” 2015, t. 4, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra 2015.
- Zdaniewicz C., *Pirosmani, malarz naiwny*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1968.
- Zielińska M., *Puszkini i pojedynki (rozważania w 160 rocznicę śmierci poety)*, „Teksty Drugie” 1997, nr 1–2.
- Zienkiewicz L., *Morza ZSRR, ich fauna i flora*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959.
- Ziętek D., *Religijność jako element tożsamości Ormian w Krakowie i we Lwowie (projekt badań własnych)*, [w:] K. Banek (red.), *Polsko-ukraińskie badania religijne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004.
- Żywa legenda z Gruzji*, <https://borjomi.com> (dostęp: 23.11.2022).
- Żywow M., *Polscy poeci „kaukascy” (materiały biograficzne)*, „Pamiętnik Literacki” 1959, nr 3–4 (50).
- <https://jozefdarski.pl/6926-narody-kaukazu-mapa> (dostęp: 13.11.2022).

Literatura rosyjskojęzyczna

- Абдурахманов Ю.А., *Рыбы пресных вод Азербайджана*, Издательство АН Азербайджанской ССР, Баку 1962.
- Абхазский статистический ежегодник – 2020*, Государственный Комитет Республики Абхазия по статистике, Сухум 2021.
- Авакян Л.А., *Четвертичные ископаемые млекопитающие Армении*, Издательство АН Армянской ССР, Ереван 1959.
- Агамалян В.А., Саркисян Ш.А., Лорбасян Т.К., Израелян А.Г., *Основные тектонические единицы Армении*, „Ученые записки Ереванского Государственного Университета. Геология и география” 2012, № 1.
- Агроклиматический атлас Азербайджанской Республики*, Государственный Комитет Азербайджанской Республики по геодезии и картографии, Баку 1993.
- Административно-территориальное деление*, Управление делами Президента Азербайджанской Республики, Президентская Библиотека, <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl2.pdf> (dostęp: 22.11.2022).
- Акопян Т., *Очерк истории Еревана*, Издательство Ереванского университета, Ереван 1977.

- Ал-Бакуви, *Сокращение книги о „памятниках” и чудеса царя могучего. Китаб талхис ал-асар ва’аджа’иб ал-малик ал-каххар*, Директ-Медиа, Москва 2010.
- Алексеев М.Е. (red.), *Кавказские языки*, Издательство Academia, Москва 1998.
- Алиев Б.Г., *Проблема опустынивания в Азербайджане и пути ее решения*, Зияя-Нурлан, Баку 2005.
- Алиев Г.А., Халилов М.Ю., *Прикуринские тугайные леса Азербайджана*, Элм, Баку 1976.
- Алиев И.Г., *История Мидии*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1960.
- Алиев К.Г., *Античные источники по истории Азербайджана*, Элм, Баку 1987.
- Ализаде Э.К., *Морфоструктурное строение горных сооружений Азербайджана и сопредельных территорий (на основе материалов дешифрирования космических снимков)*, Элм, Баку 1999.
- Альбов Н.М., *Prodromus florum Colchicae*, „Труды Тифлисского ботанического сада” 1895.
- Андреева Т.В., *Тайные общества в России в первой трети XIX в.: правительственная политика и общественное мнение*, Лики России, СПб. 2009.
- Апарин Б.Ф., *Докучаевская парадигма естествознания*, ТРИЗПрофи, Москва 2006.
- Армянская Атомная Электростанция, <http://armeniannpp.am/ru/about-us/history.html> (dostep: 23.11.2022).
- Арутюнян Д.В., Мурадян М.А., *Озеро Севан как важнейший источник водных ресурсов Республики Армения*, „Региональные проблемы преобразования экономики” 2021, № 6.
- Асланян А.Т., *Армянская Советская Социалистическая Республика*, Издательство АН Армянской ССР, Ереван 1984.
- Атлас Республики Армения по регионам и городу Еревану, 2021*, <https://www.armstat.am> (dostep: 28.11.2022).
- Ахмедбейли Ф.С., *Современная активность грязевых вулканов восточной части Азербайджана и ее связь с сейсмичностью*, „ДАН АН Азербайджанской ССР” 1975, № 8, т. 31.
- Ашурбейли С.Б., Абдар-Рашид Бакуви - азербайджанский ученый-географ начала XV вв., „Известия АН АН Азербайджанской ССР” 1958, № 5.
- Бабаева В.И., *Агроклиматические условия возделывания зерновых культур в Азербайджанской ССР*, Элм, Баку 1981.
- Бабури В.Л., Даньшин А.И., Елховская Л.И., *География Российского порубежья: мы и наши соседи*, Просвещение, Москва 1998.
- Багдасарян А.Б., Чилингарян Л.А., *О проблеме озера Севан*, „Водные ресурсы” 1979, № 1.
- Байбуртян Е.А., *Орудия труда в древней Армении*, „Известия Армянского филиала АН. Ереван” 1938, № 1.
- Баку, <https://ru.unesco.org/silkroad/content/baku-baki> (dostep: 23.11.2022).
- Басик С.Н., *Имя и место: топонимический палимпсест в геокультурном пространстве*, „Современные проблемы территориального развития” 2018, № 3.
- Белинский В.Г., *Собрание сочинений*, Художественная литература, Москва 1981.
- Белова Н.М., *Роман „Что делать?”: предшественники и последователи Н.Г. Чернышевского*, Наука, Саратов 2009.
- Белый А., *Армения: Очерк, письма, воспоминания*, Наири, Ереван 1997.

- Беляева Е.В., Любин В.П., *Новый взгляд на развитие ашеля на Кавказе*, [w:] Д.Г. Савинов, А.И. Мурашкин, Е.В. Дороничева (red.), *Проблемы археологии эпохи камня*, Издательство СПбГУ, СПб. 2014.
- Белянкин Д.С., *Франц Юльевич Левинсон-Лессинг*, [w:] Д.С. Белянкин (red.), *Люди русской науки. Очерки о выдающихся деятелях естествознания и техники. Геология и география*, Государственное Издательство физико-математической литературы, Москва 1962.
- Берг Л.С., *Ландшафтно-географические зоны СССР*, Сельхозгиз, Москва-Ленинград 1931.
- Беридзе Г.И., *Вина и коньяки Грузии*, Сабчота Сакартвело, Тбилиси 1965.
- Бокова В.М., *Эпоха тайных общественных объединений первой трети XIX в.*, Реалии-Пресс, Москва 2002.
- Брюллов К.П., *Последний день Помпеи*, Русский музей, <https://rusmuseum.ru/collections> (dostęp: 22.11.2022).
- Будагов Б.А., *Геоморфология южного склона Большого Кавказа*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1969.
- Будагов Б.А., Эйюбов А.Д., *Типы ландшафтов и физико-географическое районирование Азербайджанской ССР (для сельского хозяйства). Карта М 1: 600 000*, ГУГК СССР, Москва 1978.
- Буниятов З.М., *Азербайджан в VII–IX вв.*, Издательство АН Азербайджанской ССР, Баку 1965.
- Бушнев А.Н., Притворов А.П., *Атлас мира*, АСТ, Москва 2017.
- Бушуев С.К., *О кавказском мюридизме*, „Вопросы истории” 1956, № 12.
- В Баку самая холодная погода была в 2012 году*, <https://www.trend.az/azerbaijan/society/3361655.html> (dostęp: 22.11.2022).
- Варданян Л.М., Саркисян Г.Г., Тер-Саркисянц А.Е., *Армяне*, Наука, Москва 2012.
- Вахушти, *География Грузии*, Кн. XXIV, Записки Кавказского отдела ИРГО, Тифлиси 1904.
- Векуа А.К., *Ахалкалакская нижнеплейстоценовая фауна млекопитающих*, Издательство АН Грузинской ССР, Тбилиси 1962.
- Велиев С.С., *Древний, древний Азербайджан (Историко-географические очерки)*, Издательство Гянджлик Баку 1983.
- Великоцкий М.А., *Рассуждения Ломоносова о проведении границы между Европой и Азией*, „Вестник Московского университета” 2011, № 5, Серия: 5 „География”.
- Веселовский Ю.А., *Армянский поэт Смбат Шахазиз*, Издательство Типо-лит. А.В. Васильева и К, Москва 1905.
- Власова Т.В., *Физическая география частей света*, Просвещение, Москва 1966.
- Всероссийская перепись населения 2010 года*, Федеральная служба государственной статистики, <https://rosstat.gov.ru> (dostęp: 1.11.2022).
- Всесоюзная перепись населения 1937 года*, www.demoscope.ru (dostęp: 22.11.2022).
- Всесоюзная перепись населения 1939 года*, www.demoscope.ru (dostęp: 22.11.2022).
- Всесоюзная перепись населения 1979 года*, www.demoscope.ru (dostęp: 22.11.2022).
- Всесоюзная перепись населения 1989 года*, www.demoscope.ru (dostęp: 22.11.2022).
- Высочков Л.В., *Николай I*, Молодая гвардия, Москва 2003.
- Вычугжанин А.Л., Мизгулин Д.А., *Отец нации. Илья Григорьевич Чавчавадзе*, Издательский дом „Титул”, Тюмень 2015.
- Габибейли И., *Джалил Мамедкулизаде: среда и современники*, Аджечи, Нахчыван 2009.

- Габриелян Б.К., *Современное состояние ихтиофауны озера Севан*, [w:] *Приоритетные экологические проблемы Республики Армения (сборник докладов)*, WWF, Ассоциация „За УЧР”, СЕРФ, Ереван 2008.
- Гаджиев В.Д., *Высокогорная растительность Большого Кавказа (в пределах Азербайджана) и ее хозяйственное значение*, Элм, Баку 1970.
- Гасанов А.Г., Керимова Р.А., *Аритмичность сейсмопрогностического режима флюидов на территории Азербайджана в период подготовки Кавказских катастрофических землетрясений 1988–1992 гг.*, Элм, Баку 1995.
- Гасанов А.Г., *Ощутимые землетрясения Азербайджана 1983–2002 гг.*, Элм, Баку 2003.
- Гасанов Б.И., *Некоторые генетические особенности горно-лесных бурых почв южного склона Большого Кавказского хребта*, „Известия Академии Наук Азербайджанской ССР” 1962, № 4.
- Гвоздецкий Н.А., *Кавказ: очерк природы*, Географгиз, Москва 1963.
- Гвоздецкий Н.А., *Кавказ*, Государственное издательство географической литературы, Москва 1963.
- Гвоздецкий Н.А., *Карст: вопросы общего и регионального карстоведения*, Географгиз, Москва 1954.
- Гвоздецкий Н.А., *Основные проблемы физической географии*, Высшая школа, Москва 1979.
- Географические характеристики Республики Армения*, Статистический комитет Республики Армения, <https://www.armstat.am> (dostęp: 28.11.2022).
- Герасимов Ю.В., Габриелян Б.К., Рубенян А.Р., *Определение запасов сига озера Севан гидроакустическим методом*, „Вестник МАНЭБ” 2006, т. 11, № 8.
- Герцен А.И., *Собрание сочинений и писем в 30 т.*, АН СССР, Москва 1958.
- Гинзберг А.С., *Значение петрографических работ Ф.Ю Левинсон-Лессинга для русской и мировой науки*, „Известия АН СССР” 1940, № 6.
- Говоруха А., Колеватов А., Шелепенков М., *Кутаисский автомобильный завод (КАЗ), Проект Максима Шелепенкова „Наши автомобили”*, Смоленск 2009.
- Государственный доклад „О состоянии и использовании водных ресурсов Российской Федерации в 2018 году”, <https://water-rf.ru/water/gosdoc/587.html> (dostęp: 14.11.2022).
- Государственный Совет Республики Дагестан, Постановление от 18 октября 2000 года № 191 „О коренных малочисленных народах Республики Дагестан”.
- Григорян С.В., Симонян Р.С., Фарамазян А.С., Хачанов Х.В., Асланян М.П., *Характеристика гетерогенных геохимических полей Сисианского рудного района Армении*, „Известия НАН РА. Науки о Земле”, 1997, т. 1, № 3.
- Григорян В.Г., Карапетян Дж.К., Казарян К.С., Саргсян Р.С., *Сейсмическая опасность территории Армении: нормативные карты районирования. Предварительный вариант новой карты ОСР*, „Геология и геофизика Юга России” 2019, № 9 (1).
- Григорян З.Т., *Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX века*, Издательство Социально-экономической литературы, Москва 1959.
- Гроссгейм А.А., *Анализ флоры Кавказа*, „Труды БИН Азербайджанской РАН СССР” 1936, вып. 1.
- Гроссгейм А.А., Гладкова В.Н., *Новые данные о строении суши караганского времени восточной части Кавказа*, „ДАН АН Азербайджанской ССР” 1950, т. 73.

- Гроссгейм А.А., *Определитель растений Кавказа*, Советская наука, Москва 1949.
- Гроссгейм А.А., *Растительные богатства Кавказа*, МОИП, Москва 1952.
- Гроссгейм А.А., *Растительный покров Кавказа*, МОИП, Москва 1948.
- Гуковский Г.А., *Пушкин и русские романтики*, Интрадо, Москва 1995.
- Гусейнов Ф., *Молла Насреддин и молланасреддинцы*, Язычы, Баку 1986.
- Гуюмджян О.П., *Магматизм и метасоматические образования Армении*, ГЕОИД, Ереван 2011.
- Давыдова М.И., Раковская Э.М., Тушинский Г.К., *Физическая география СССР*, Просвещение, Москва 1989.
- Дадашев Ф.Г., *Угледородные газы грязевых вулканов Азербайджана*, Азернешр, Баку 1963.
- Демченко А.А., *Писатель – журнал – власть: из цензурной истории романа „Что делать?“*, Новый ветер, Саратов 2007.
- Дешериев Ю.Д., *Бацбийский язык: фонетика, морфология, синтаксис, лексика*, Наука, Москва 1953.
- Джрбашян Р.Т., Гукасян Ю.Г., Карапетян С.Г., Мнацаканян А.Х., Навасардян Г.Х., Геворгян Р.П., *Типы вулканических извержений и формы проявления позднеколлизийного наземного вулканизма Армении*, „Известия Национальной Академии наук Республики Армения. Науки о Земле” 2012, т. 65, № 3.
- Докучаев В.В., *Доклад Закавказскому статистическому комитету об оценке земель вообще и Закавказья, в особенности: почвенные горизонтальные и вертикальные зоны*, Типография Канцелярии главноначальника гражданской части на Кавказе, Тифлис 1899.
- Докучаев В.В., *К учению о зонах природы: горизонтальные и вертикальные почвенные зоны*, Типография СПб. градоначальства, СПб. 1899.
- Докучаев В.В., *Картография русских почв*, Издательство Министерства государственных имуществ, Санкт-Петербург 1879.
- Дьяконов И.М., *История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э.*, СПбГУ, СПб. 2008.
- Ерицян Б.Г., Коробков И.И., *Исследование палеолитических памятников в среднем течении р. Раздан*, Наука, Москва 1979.
- Ершов А.В., Никишин А.М., *Новейшая геодинамика Кавказско-Аравийско-Восточно-Африканского региона*, „Геотектоника” 2004, № 2.
- Есяян С.А., *Кармир блур*, Айастан, Ереван 1982.
- Захаров С.А., *К характеристике высокогорных почв Кавказа*, „Известия Константиновского межевого института” 1914, вып. 5.
- Захаров С.А., *О почвенных областях и зонах Кавказа*, Сборник в честь семидесятилетия профессора Дмитрия Николаевича Анучина, „Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Московском университете”, Москва 1913.
- Згурская М.П., Корсун А.Н., Лавриненко Н.Е., *Загадки истории. Факты, открытия, люди*, Фолио, Харьков 2013.
- Зонн С.В., *Василий Васильевич Докучаев*, Наука, Москва 1991.
- Зуев В.Ю., *Борис Борисович Пиотровский*, [w:] Г.Н. Севостьянов, *Портреты историков: время и судьбы*, Наука, Москва 2004.

- Иессен А.А., *Из истории древней металлургии Кавказа*, „Известия Государственной Академии материальной культуры” 1935, Вып. 120.
- Изюмов А.Н., *Коричневые горно-лесные почвы восточной части Малого Кавказа*, „Труды совещания по вопросам генезиса, классификации, географии и мелиорации почв Закавказья”, Баку 1955.
- История всемирной литературы*, т. 6, Наука, Москва 1989.
- Кавказ, <https://foto-basa.com> (dostęp: 13.05.2023).
- Казарян К.С., Саргсян Р.С., *Сейсмотектонический анализ Вираайоц-Карабахской зоны территории Армении и прилежащих частей Малого Кавказа*, „Геодинамика и тектонофизика” 2021, № 12 (1).
- Казымова Ф.Р., *Журнал „Молла Насреддин” и восточная печать*, Реноме, Санкт-Петербург 2012.
- Калинкина С.А., Мельникова В.А., *Развитие винного туризма и виноделия в мире: история и современное состояние*, „Современные научные исследования и инновации” 2016, № 1 (57).
- Карягин И.И. (red.), *Флора Азербайджана*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1961.
- Карягин И.И., *Флора Апшерона*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1952.
- Касумзаде Ф., *Наджаф-бек Везиров*, Азербайджанское государственное издательство, Баку 1958.
- Касымов А.Г., *Гидрофауна Нижней Куры и Мингечаурского водохранилища*, Издательство АН Азербайджанской ССР, Баку 1965.
- Кашкой М.-А. (red.), *Геоморфология Азербайджанской ССР*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1959.
- Квасников В.В., *Василий Васильевич Докучаев: очерк о жизни и научной деятельности*, Областной книгоиздат, Воронеж 1951.
- Керимов Я.Г., *Модели плодородия горно-лесных бурых остепененных и светло-каштановых почв горных агроландшафтов Азербайджана*, „Аграрная наука Азербайджана” 2008, № 3.
- Керимов Я.Г., *Основы противоэрозионного земледелия в горных условиях Азербайджанской Республики*, „Доклады ТСХА” 2006, вып. 278.
- Керимов Я.Г., *Ресурсосберегающая обработка почв в специализированных севооборотах на юго-восточном склоне Большого Кавказа Азербайджанской Республики*, „Известия ТСХА” 2007, № 2.
- Керимов Я.Г., *Ресурсосберегающая обработка почвы на юго-восточном склоне Большого Кавказа*, „Достижения науки и техники в АПК” 2007, № 7.
- Керимов Я.Г., *Эффективность безотвальной обработки на склоновых землях Азербайджана*, „Аграрная наука Азербайджана” 2008, № 2.
- Керимов Я.Г., *Эффективность плоскорезной обработки на склоновых землях Азербайджанской Республики*, „Научный вестник Украинского Национального Аграрного Университета” 2005, вып. 81.
- Керимов Я.Г., *Эффективность почвозащитных технологий и противоэрозионных обработок на склоновых землях Азербайджана*, „Аграрная наука Азербайджана” 2007, № 6–7.

- Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В.В., *Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России. Вторая половина XVIII–80 годы XIX в.*, МГУ, Москва 1984.
- Климов Г.А., Алексеев М.Е., *Типология кавказских языков*, URSS, Москва 2010.
- Кобидзе П., Карцивадзе Ц., *Илья Чавчавадзе (к 100-летию со дня рождения)*, „Звезда” 1937, № 7.
- Ковалев Р.В., *Почвы Ленкоранской области*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1966.
- Ковда В.А., Розанов Б.Г. (red.), *Почвоведение*, Высшая школа, Москва 1988.
- Конституционный Закон Республики Грузия*, <https://matsne.gov.ge> (dostęp: 21.11.2022).
- Конституция (Основной Закон) Армянской Советской Социалистической Республики*, Армпартиздат, Ереван 1937.
- Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик*, Юридическое издательство, Москва 1937.
- Коньяки Армении*, <https://amwine.ru> (dostęp: 22.11.2022).
- Крупеников И.А., *Василий Васильевич Докучаев*, Молодая гвардия, Москва 1948.
- Лавренко Е.М., *О положении лесной части Кавказа в системе ботанико-географического районирования Палеарктики*, „Ботанический журнал” 1958, т. 43, № 9.
- Ланда С.С., *Дух революционных преобразований. Из истории формирования идеологии и политической организации декабристов 1816–1825 гг.*, Мысль, Москва 1975.
- Лалин В.В., *Цицианов*, Молодая гвардия, Москва 2011.
- Лебедев В.А., Чернышев И.В., Якушев А.И., *Время начала и продолжительность четвертичного магматизма в Арагацкой неовулканической области (Малый Кавказ, Армения)*, „Доклады Академии наук” 2011, т. 437, № 4.
- Лебедев В.А., Чернышев И.В., Якушев А.И., *Время начала и продолжительность четвертичного магматизма в Арагацкой неовулканической области (Малый Кавказ, Армения)*, „ДАН” 2011, т. 437, № 4.
- Липшиц С.Ю., *Николай Михайлович Альбов*, [w:] Н.Н. Баранский (red.), *Отечественные физико-географы и путешественники*, Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, Москва 1959.
- Литвинская С.А., *Атлас растений природной флоры Кавказа*, ЛАКОЛ Москва 2011.
- „Литературная Газета” – национальное достояние России, <https://www.lgz.ru> (dostęp: 12.11.2022).
- Логунова М.О., *Орбели Иосиф Абгарович – человек, учёный, общественный деятель. К 125-летию со дня рождения*, Петровская академия наук и искусств, СПб. 2012.
- Ломоури Н.Ю., *Клавдий Птолемей. Географическое руководство. Известия о Грузии*, МИГК, Тбилиси 1955.
- Магомедов М.И. (red.), *Проблемы общего и дагестанского языкознания*, Деловой мир, Махачкала 2003.
- Мадатзаде А.А., Шихлинский Э.М. (red.), *Климат Азербайджана*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1968.
- Мадиева П.Б. (red.), *Русский язык и языки народов Дагестана. Социолингвистика. Типология*, ДНЦ АН СССР, Махачкала 1991.
- Мальцев Е.Г., *Золото и его роль в экономике*, „Социально-Экономические Исследования” 2016, № 9.
- Мамедкулизаде Дж., *Драматургия и проза*, АГУ, Баку 1958.

- Мамедов Р.Г., *Агрофизические свойства почв Азербайджанской ССР*, Элм, Баку 1989.
- Марков Н., *Колхида с двухскоростным мсотом*, „Коммерческий транспорт” 2014, № 1.
- Мартиросян А.А., *Город Тейшебаини*, Издательство АН Армянской ССР, Ереван 1961.
- Мартынов И., *Арам Хачатурян*, Музфонд, Москва 1956.
- Маруашвили Л.И., *Вахушти Багратиони, его предшественники и современники. Географические труды и путешествия*, Госгеографиздат, Москва 1956.
- Маслов В.И., *Литературная деятельность Рылеева*, Типография Императорского Университета св. Владимира, Киев 1912.
- Меликсетян Х.Б., *Геохимия вулканических серий Арагацкой области*, „Известия Национальной Академии наук Республики Армения. Науки о Земле” 2012, т. 65, № 3.
- Меницкий Ю.Л., *Проект „Конспект флоры Кавказа”. Карта районов флоры*, „Ботанический журнал” 1991, т. 76, № 11.
- Мехузла Н.А., *Вина Грузии*, Издательство Жигульского, Москва 2003.
- Микаилов Т.К., *Зависимость паразитофауны рыб Мингечаурского водохранилища от сезона года*, „Известия АН Азербайджанской ССР” 1963, № 4.
- Микульский Д.В., *Арабский Геродот*, Алетея, Москва 1998.
- Мильков Ф.Н., *А.Н. Краснов – географ и путешественник*, Географгиз, Москва 1955.
- Мильков Ф.Н., Гвоздецкий Н.А., *Физическая география СССР. Общий обзор. Европейская часть. Кавказ*, Просвещение, Москва 1986.
- Миронов С.И. (red.), *Материалы по геологии и нефтеносности Грузии*, Институт АН СССР, Москва 1956.
- Миханкова В.А., *Николай Яковлевич Марр. Очерк его жизни и научной деятельности*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1948.
- Мовсесян С.А., *Закономерности размещения рудных месторождений Армении, Недр*, Москва 1979.
- Музей Истории Армении, <https://historymuseum.am> (dostęp: 28.11.2022).
- Муравьев В.Б., *Дорогами российских провинций: путешествия Петра-Симона Палласа*, Мысль, Москва 1977.
- Мурзаев Э.М., *Где же проводить географическую границу Европы и Азии?*, „Известия АН СССР” 1963, № 4.
- Мустафаев Х.М., *Развитие эрозионных процессов на южном склоне Большого Кавказа и основы борьбы с ними (в пределах Азербайджанской ССР)*, Элм, Баку 1975.
- Невелев Г.А., *Декабристы и декабристоведы. Исследование и материалы*, Технологос, СПб. 2003.
- Оганесян Р.О., *Озеро Севан вчера, сегодня...*, Издательство НАН РА „Гитутюн”, Ереван 1994.
- Озеро Рица*, <https://akva-abaza.ru/turistam/ekskursii-v-abkhazii/ozero-ritsa> (dostęp: 21.11.2022).
- Окуджава Б.Ш., *По дороге к Тинатин*, Литература да Хеловнеба, Тбилиси 1964.
- Оленев М.Б., *Русско-турецкая война 1877–1878 гг.: анализ мобилизаций*, Старая Ба-сманная, Москва 2021.
- Омаров М.Д., Омарова З.М., *Продуктивность и товарное качество плодов фейхоа в зависимости от конструкции растений*, „Субтропические культуры” 2011, № 44.

- Осипов В.И., *Научное наследие П.С. Палласа. Письма. 1768–1771 гг.*, Тбилиди, СПб. 1993.
- Османов Ф.Л., *История и культура Кавказской Албании IV век д.н.э–III век н.э. (на основании археологических материалов)*, Тахсил, Баку 2006.
- Основные показатели выполнения народнохозяйственного плана за 1940 год*, [w:] *Информация Госплана СССР в ЦК ВКП(б) и СНК СССР о предварительных результатах выполнения плана развития народного хозяйства СССР за 1940 г.*, Москва 1941.
- Осповат А.Л., *Смерть Пушкина, рождение интеллигенции (реплика по ходу дискуссии)*, [w:] Б.А. Успенский (red.), *Русская интеллигенция и западный интеллектуализм. История и типология*, Издательство О.Г.И., Москва 1999.
- Отоцкий П.В., *Жизнь В.В. Докучаева, „Почвоведение“ 1903, № 4.*
- Паллас П.С., *Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным местностям Русского государства*, Наука, Москва 1999.
- Паничкина М.З., *Палеолит Армении*, Издательство ГЭ, Ленинград 1950.
- Паничкина М.З., *Шелльский комплекс древнепалеолитического местонахождения Сатани-дар*, [w:] А.П. Окладников (red.), *Палеолит и неолит*, Издательство АН СССР, Ленинград 1953.
- Парнес В.А., *На аллее Батумского ботанического сада*, Сабчота Аджара, Батуми 1982.
- Парсамов В.С., *Декабристы и французский либерализм*, Полимед, Москва 2001.
- Пастухов С.М., Османов Х.С., *Особенности каскадного расположения гидроузлов Азербайджанской Республики*, „Вестник Университета гражданской защиты МЧС Беларуси” 2020, № 4.
- Петрушевский И.П., *Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX века*, Издательство ЛГУ, Ленинград 1949.
- Пигарев К.В., *Жизнь Рылеева*, Советский писатель, Москва 1947.
- Пиотровский Б.Б., „Город Тейшебаини” в урартской клинообразной надписи, „Эпиграфика Востока” 1948, т. 2.
- Пиотровский Б.Б., *Ванское Царство (Урарту)*, Издательство восточной литературы, Москва 1959.
- Пиотровский Б.Б., *Город бога Тейшебы – последний оплот урартской власти в Закавказье: результаты раскопок на Кармир-Блуре*, „Вестник древней истории” 1948, № 4.
- Пиотровский Б.Б., *История и культура Урарту*, Издательство АН Армянской ССР, Ереван 1944.
- Пиотровский Б.Б., *Кармир-блур*, Аврора, Ленинград 1970.
- Пиотровский Б.Б., *Крепость Тейшебаини – урартский центр VII в. до н. э.*, „Наука и человечество: Международный Ежегодник” 1978.
- Пиотровский Б.Б., *Раскопки Кармир-Блура*, „Сообщения Государственного Эрмитажа” 1940, № 1.
- Пиотровский Б.Б., *Раскопки урартской крепости на холме Кармир-Блур*, „Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры” 1947, т. 21.
- Пиотровский Б.Б., *Урартская надпись из раскопок Кармир-Блура, связанная с основанием Эребуни*, „Эпиграфика Востока” 1966, т. 17.

- Пиотровский Б.Б., *Урартские надписи из раскопок Кармир-Блура 1952 г.*, „Эпиграфика Востока” 1954, т. 9.
- Пиотровский Б.Б., *Урартское государство во второй половине VIII в. до н.э.*, „Вестник древней истории” 1939, № 1.
- Пиотровский Б.Б., *Урарту. Древнейшее государство Закавказья*, Государственный Эрмитаж, Ленинград 1939.
- Пипоян С.Х., Тигранян Э.А., *Современная ихтиофауна Армении*, „Вопросы ихтиологии” 2002, т. 42.
- Пипоян С.Х., Тигранян Э.А., *Список рыб водоемов Армении*, „Биологический журнал Армении” 1998, т. 51, № 4.
- Портниер Н.Н., *Методические вопросы выделения географических элементов флоры Кавказа*, „Ботанический журнал” 2000, № 6.
- Портниер Н.Н., *Система географических элементов флоры Кавказа*, „Ботанический журнал” 2000, № 9.
- Пресняков А.Е., *14 декабря 1825 г.*, Государственное издательство, Москва-Ленинград 1926.
- Прилипко Л.И., *Растительный покров Азербайджана*, Элм, Баку 1970.
- Причко Т.Г., Омаров М.Д., Троянова Т.Л., Фейхоа, „Пищевая промышленность” 2003, № 10.
- Прохоров Е.П., *В.Г. Белинский. Искусство публицистической критики*, Факультет журналистики МГУ имени М.В. Ломоносова, Москва 2011.
- Пушкин А.С., *Собрание сочинений в 10 томах*, ГИХЛ, Москва 1959–1962.
- Пушкин на экзамене в Царском Селе 8 января 1815 г.*, Всероссийский музей А. С. Пушкина, <https://museumpushkin.bm.digital> (dostep: 12.11.2022).
- Рагимов К.С., Коробов В.Л., *Борьба с эрозией почв в Азербайджане*, „Земледелие” 1982, № 6.
- Раменский Л.Г., *О принципиальных установках, основных понятиях и терминах производственной типологии земель, геоботаники и экологии*, „Советская Ботаника” 1935, № 4.
- Результаты переписи населения 2001 года Республики Армения (показатели Республики Армения)*, Статистический комитет Республики Армения, <https://armstat.am> (dostep: 22.11.2022).
- Результаты переписи населения 2011 года Республики Армения (показатели Республики Армения)*, Статистический комитет Республики Армения, <https://armstat.am> (dostep: 22.11.2022).
- Розанов Б.Г., *Морфология почв*, МГУ, Москва 1983.
- Салаев М.Э., *Диагностика и классификация почв Азербайджана*, Элм, Баку 1991.
- Салаев М.Э., *Почвы Малого Кавказа (в пределах Азербайджанской ССР)*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1966.
- Сарабьянов Д.В. (red.), *История русского и советского искусства*, Высшая школа, Москва 1979.
- Саргсян Р.С., *Выделение и оценка неотектонической активности блоковых структур территории Армении и сопредельных частей Малого Кавказа на основе ГИС анализа цифровых моделей рельефа и тектоно-геоморфологических индексов*, „Геоинформатика” 2020, № 2.

- Сардарян С.А., *Палеолит в Армении*, Издательство АН Армянской ССР, Ереван 1954.
- Сафонов М.М., *Ложь и правда о 14 декабря 1825 г.*, Издательство Саратовского Университета, Саратов 2011.
- Сафонов М.М., *Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв.*, Наука, Ленинград 1988.
- Седельный тягач КАЗ-606, „За рулём”* 1959, № 4.
- Седов А.В. (red.), *История древнего востока: от ранних государственных образований до древних империй*, Восточная Литература, Москва 2004.
- Семевский В.И., *Политические и общественные идеи декабристов*, Типогр. 1-й СПб. трудовой артели, СПб. 1909.
- Сказин Е.В., *Восстание 14 декабря 1825 года*, Московский рабочий, Москва-Ленинград 1925.
- Смирнов Н.А., *Характерные черты идеологии кавказского мюридизма*, „Вопросы истории религии и атеизма” 1959, т. 7.
- Соколов В.Е., Парнес Я.А., *Пётр Симон Паллас – основатель отечественной зоологии (к 175-летию издания „Zoographia Rosso-Asiatica”)*, „Вопросы истории естествознания и техники” 1987, № 2.
- Соломко Н.З., *Григорий Гагарин, Белый город*, Москва 2006.
- СССР в цифрах в 1960 г. Краткий статистический сборник*, Центральное статистическое управление при Совете Министров СССР, Москва 1961.
- Степанянц М.Т., *Ислам в философской и общественной мысли зарубежного Востока (XIX-XX вв.)*, Наука, Москва 1974.
- Султанова З.З., *Ощутимые землетрясения Азербайджана (1966–1982 гг.)*, Элм, Баку 1986.
- Сучалкин Е.А., *Мотивация поддержки славян в общественном движении России 1875–1878 гг. в воспоминаниях, дневниках и переписке современников*, „Вестник военно-исторических исследований” 2010, Вып. 2.
- Сучалкин Е.А., *Мотивация поездки российских добровольцев в Сербию летом-осенью 1876 года*, „Актуальные проблемы исторической науки” 2011, Вып. 8.
- Тасиц К.И., *Горнодобывающая промышленность Грузии: проблемы и перспективы*, „Проблемы национальной стратегии” 2021, № 5.
- Твалчрелидзе А.Г., *Полезные ископаемые и минеральная ресурсная база Грузии*, Издательский дом „Руда и металлы”, Москва 2006.
- Тигранов Г.Г., *Арам Хачатурян*, Музыка, Ленинград 1978.
- Тигранов Г.Г., *Александр Афанасьевич Спендиаров*, Музгиз, Москва 1959.
- Тишков В.А., Журавский А.В., Казьмина О.Е., *Народы России: Атлас культур и религий*, Наука, Москва 2008.
- Тодриа З.Т., *Топография поселения Удабно Гареджи эпохи поздней бронзы – железа*, АН Грузии, Тбилиси 1992.
- Трифонов В.Г., Соколов С.Ю., Соколов С.А., Хессами Х., *Мезозойско-кайнозойская структура Черноморско-Кавказско-Каспийского региона и ее соотношение со строением верхней мантии*, „Геотектоника” 2020, № 3.
- Трифонов В.Г., Шалаева Е.А., Саакян Л.Х., *Четвертичная тектоника новейших впадин Северо-Западной Армении*, „Геотектоника” 2017, № 5.
- Фадеев А.В., *Россия и Кавказ в первой трети XIX века*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1960.

- Федеральный закон „О гражданстве Российской Федерации” от 31.05.2002 № 62–ФЗ.
- Хаин В.Е., *Геотектоническое развитие юго-восточного Кавказа*, Азернефтеиздат, Баку 1950.
- Хачапуридзе Г.В., *К истории Грузии первой половины XIX века*, Издательство „Заря Востока”, Тбилиси 1950.
- Хачатурян В.А., *Урарты или урартийцы – кто они?*, Издательство Гителик, Ереван 1991.
- Хачатурян А.И., *Как я понимаю народность в музыке*, „Советская музыка” 1952, № 5 (163).
- Чавчавадзе И., *Полное собрание сочинений: в 9 томах*, Картули цигни, Тбилиси 1927.
- Чавчавадзе И., *Сочинения: в 5 томах*, Накадули, Тбилиси 1985.
- Чернышев И.В., Лебедев В.А., Аракелянц М.М., Джрбашян Р.Т., Гукасян Ю.Г., *Четвертичная геохронология Арагацкого вулканического центра (Армения) по данным К-Аг датирования*, „Доклады Академии наук” 2002, т. 384, № 1.
- Чернышев И.В., Лебедев В.А., Аракелянц М.М., *Четвертичная геохронология Арагацкого вулканического центра (Армения) по данным К-Аг датирования*, „ДАН” 2002, т. 384, № 1.
- Чибилёв А.А., Богданов С.В., *Граница Европы и Азии: история вопроса, проблема верификации природных и культурно-исторических рубежей*, „Уральский исторический вестник” 2011, № 2 (31).
- Чхартишвили Н.С., *Генетические ресурсы винограда в Грузии*, Академия сельскохозяйственных наук Грузии, Тбилиси 2015.
- Шавердян А.И., А.А. Спендиаров: *жизнь и творчество. Краткий очерк*, Музгиз, Москва-Ленинград 1939.
- Шагинян А.К., *География Армении*, СПбГУ, СПб. 2014.
- Шакури Б.К., *Патология и разрушение почв эрозией на северо-восточном склоне Большого Кавказа и охрана естественных ресурсов*, МВМ, Баку 2005.
- Шалаева Е.А., Соколов С.А., Хисамутдинова А.И., *Ленинканский игнимбрит как продукт извержений вулкана Арагац, Армения*, „Вулканология и сейсмология” 2020, № 2.
- Шильдер Н.К., *Император Николай Первый, его жизнь и царствование*, А.С. Суворин, СПб. 1903.
- Сихалибейли Э.Ш., *Геологическое строение и развитие Азербайджанской части южного склона Большого Кавказа*, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку 1956.
- Сихалибейли Э.Ш., *Некоторые проблемные вопросы геологического строения и тектоники Азербайджана*, Элм, Баку 1996.
- Сихлинский Э.М. (red.), *Атлас теплового баланса Азербайджанской ССР*, ГУГК СССР, Москва 1978.
- Сихлинский Э.М., *Климатическая карта Азербайджанской ССР. Карта М 1: 600 000*, ГУГК СССР, Москва 1987.
- Сихлинский Э.М., *Тепловой баланс Азербайджана*, Элм, Баку, 1978.
- Щербакова Е.И., Роман Н.Г. Чернышевского „Что делать?” в восприятии радикальной молодежи середины 60–х годов XIX века, „Вестник Московского университета” 1998, № 1.

- Эйюбов А.Д., *Агроклиматическое районирование Азербайджанской ССР. Карта М 1: 600 000*, ГУГК СССР, Москва 1976.
- Эйюбов А.Д., *Бонитировка климата Азербайджанской ССР*, Элм, Баку 1975.
- Эфендиев О.А., *Азербайджанское государство Сефевидов*, Элм, Баку 1981.
- Якубов А.А., Алиев А.А., *Грязевые вулканы*, Знание, Москва 1978.
- <https://countrymeters.info/ru/Georgia> (dostęp: 12.11.2022).
- <http://husisapail.narod.ru/145let.htm> (dostęp: 30.10.2022).
- <https://waterresources.ru/place/gruziya> (dostęp: 22.11.2022).

Literatura francuskojęzyczna

- Chantre E., *L'Ararat*, „Annales de Géographie” 1893, № 9.
- Gagarin G.G., *Le Caucase pittoresque*, Paris 1847.
- Gagarin G.G., *Scènes paysages, moeurs et costumes du Caucase*, Paris 1840.
- Grosset R., *Histoire de l'Arménie des Origines à 1071*, Payot, Paris 1947.
- Ivantchik A., *Les Cimmériens au Proche-Orient*, Vandenhoeck Ruprecht, Fribourg 1993.
- Mahé J.-P., Mahé A., *Histoire de l'Arménie des origines à nos jours*, Perrin, Paris 2012.
- Michelet J., *Histoire de la Révolution française*, Gallimard, Paris 1952.

Źródła w języku angielskim

- Czachor R., *Between sustainability and uncertainty. Political systems of Abkhazia, South Ossetia and Nagorno – Karabakh Republic – conditions and features*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K Politologia” 2015, vol. XXII, nr 1.
- Micro, Small nad Medium Entrepreneurship in Azerbaijan 2021*, The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, Baku 2021.
- National Statistics Office of Georgia, <https://geostat.ge> (dostęp: 21.11.2022).
- Statistical Yearbook of Azerbaijan 2021*, The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, Baku 2021.
- Statistical Yearbook of Azerbaijan 2022*, The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, Baku 2022.
- Statistical Yearbook of Georgia 2021*, National Statistics Office of Georgia, Tbilisi 2021.
- <https://www.geostat.ge/en/modules/categories/93/regional-statistics> (dostęp: 30.11.2022).

Źródła w języku azerbejdzańskim

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı, www.president.az (dostęp: 27.11.2022).

Spis tabel

Tabela 2.1.	Charakterystyka zasadniczych jednostek fizycznogeograficznych Rosji	41
Tabela 2.2.	Klasyfikacja granic według J. Bańskiego	43
Tabela 2.3.	Najwyższe szczyty Kaukazu	46
Tabela 2.4.	Najwyższe czterotysięczniki Kaukazu	46
Tabela 2.5.	Charakterystyka gleb Kaukazu	52
Tabela 2.6.	Charakterystyka mórz Kaukazu Południowego	56
Tabela 2.7.	Średnia temperatura i zasolenie mórz Kaukazu Południowego oraz wielkość pływów	56
Tabela 2.8.	Ryby Morza Kaspijskiego i jego ornitoflora	57
Tabela 2.9.	Ryby i makrofity Morza Czarnego	57
Tabela 2.10.	Narody Kaukazu i kraje/jednostki administracyjne, w których skoncentrowana jest największa liczba przedstawicieli danego narodu	62
Tabela 2.11.	Liczebność rdzennych narodów Republiki Dagestanu w Rosji i w Dagestanie według spisu powszechnego z 2010 r.	64
Tabela 2.12.	Podział języków kaukaskich – języki kartwelskie i języki abchasko-adygejskie	66
Tabela 2.13.	Podział języków kaukaskich – języki wschodniokaukaskie (nachsko-dagestańskie)	67
Tabela 3.1.	Pasma górskie i góry rozciągające się na obszarze Gruzji	69
Tabela 3.2.	Ludność Gruzji w latach 2013–2021 z wyszczególnieniem ludności miejskiej i wiejskiej	81
Tabela 3.3.	Narodowości zamieszkujące terytorium Gruzji w 1989 r., 2002 r. i 2014 r. (tys. osób)	83
Tabela 3.4.	Wyznania mieszkańców Gruzji	83
Tabela 3.5.	Ludność Gruzji aktywna zawodowo i stopa bezrobocia w latach 2015–2020	84
Tabela 3.6.	Charakterystyka jednostek administracyjnych Gruzji	85
Tabela 3.7.	Obrót gruzińskich przedsiębiorstw według rodzaju działalności gospodarczej w latach 2018–2020 (mln GEL)	85
Tabela 3.8.	Rejony Abchazji z wyszczególnieniem liczby miast i osiedli typu miejskiego	87
Tabela 3.9.	Narodowości zamieszkujące terytorium Abchazji w 2011 r., 2018 r. i 2021 r.	89
Tabela 4.1.	Skład narodowościowy Armeńskiej SRR według spisu powszechnego z 1937 r. i z 1989 r.	106
Tabela 4.2.	Terytorium i ludność Armenii z wyszczególnieniem jej poszczególnych prowincji (na 1 stycznia 2021 r.)	109
Tabela 4.3.	Skład narodowościowy Republiki Armenii według spisu powszechnego z 2001 r. i 2011 r.	109

Tabela 4.4.	Główne wskaźniki gospodarcze Republiki Armenii w latach 2016–2020	111
Tabela 4.5.	Liczba przedsiębiorstw, zarejestrowanych na koniec 2020 r., z wyszczególnieniem liczby zatrudnionych pracowników i średniego miesięcznego wynagrodzenia	112
Tabela 4.6.	Liczba podmiotów gospodarczych, prowadzących działalność w sferze przemysłu w latach 2016–2020, w podziale na rodzaj działalności	112
Tabela 5.1.	Skład narodowościowy ludności Republiki Azerbejdżanu według wyników spisu powszechnego z 1926, 1939, 1979 i 1989 r.	132
Tabela 5.2.	Ludność Republiki Azerbejdżanu (na początek roku) (tys. osób)	137
Tabela 5.3.	Podział ludności Republiki Azerbejdżanu według narodowości i języka ojczystego i swobodnie posługujących się innymi językami (na podstawie spisu ludności z 2009 r.)	138
Tabela 5.4.	Liczba mikro, małych i średnich przedsiębiorstw w Azerbejdżanie w 2019 i 2020 r.	139
Tabela 5.5.	Wielkość importu i eksportu Azerbejdżanu i jego główni partnerzy handlowi w 2020 r.	139

Spis rysunków

Rysunek 2.1. Mapa fizyczna Kaukazu	45
Rysunek 2.2. Mapa Kaukazu Południowego	59
Rysunek 2.3. Mapa polityczna Kaukazu Północnego z uwzględnieniem sąsiadujących z Federacją Rosyjską państw	60
Rysunek 2.4. Narody Kaukazu	63

Kaukaz jest położony między Morzem Czarnym i Morzem Azowskim na zachodzie a Morzem Kaspijskim na wschodzie. Obniżenie Kumsko-Manyckie stanowi jego północną granicę. Na południu Kaukazu znajdują się natomiast takie państwa, jak Gruzja, Armenia i Azerbejdżan, które stały się przedmiotem rozważań w niniejszej publikacji.

Zasadniczym celem monografii jest przedstawienie rozwoju gospodarczego i społecznego republik Kaukazu Południowego na tle wydarzeń, jakie rozgrywały się przede wszystkim w państwie rosyjskim, a także omówienie kształtowania się relacji gospodarczych między Rosją a obszarem Zakaukazia. Autorka opisuje procesy historyczne, które zaszły w Gruzji, Armenii i Azerbejdżanie.

Książka dostępna tylko
jako e-book

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

 wydawnictwo.uni.lodz.pl

 ksiegarnia@uni.lodz.pl

 (42) 665 58 63

e-ISBN 978-83-8331-178-4

